

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

اقتصاد

رشته حسابداری بازرگانی

گروه تحصیلی اداری مالی

زمینه خدمات

شاخه آموزش فنی و حرفه‌ای

شماره درس ۳۹۵۱

وزارت آموزش و پرورش
سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی

برنامه‌ریزی محتو و نظارت بر تألیف : دفتر تألیف کتاب‌های درسی ابتدایی و متوسطه نظری
نام کتاب : اقتصاد - ۳۵۸/۸

شوری برنامه‌ریزی : محمود روزبهان، ناصر ذاکری، سید مجتبی فناei، میرحسین یوسف شاهی، یحیی فرادی و نسرین جعفری
مؤلفان : سید مجتبی فناei، محمود روزبهان و ناصر ذاکری
ویراستار : افسانه حجتی طباطبائی

آماده‌سازی و نظارت بر چاپ و توزیع : اداره کل نظارت بر نشر و توزیع مواد آموزشی
تهران : خیابان ایرانشهر شمالی - ساختمان شماره ۴ آموزش و پرورش (شهید موسوی)
تلفن : ۰۹۲۶۶، ۰۹۸۳۰، ۰۸۸۳۱۱۶۱-۹، دورنگار : ۱۵۸۴۷۴۷۳۵۹

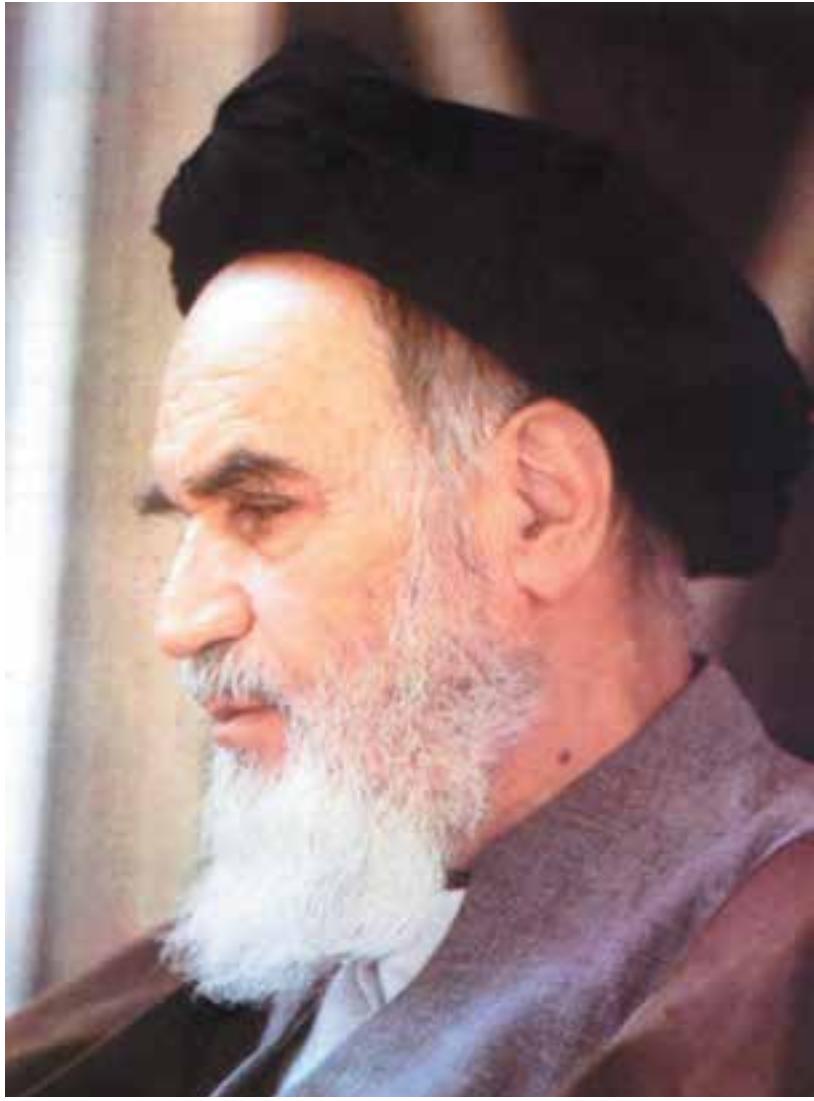
وبسایت : www.chap.sch.ir

عکاس : محمد رضا نورمحمدی‌بیک
صفحه‌آر : صغیری عابدی
طرح جلد : مریم کیوان

ناشر : شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران : تهران - کیلومتر ۱۷ جاده مخصوص کرج - خیابان ۶۱ (دارویخش)
تلفن : ۰۹۹۸۵۱۶۱-۵، ۰۹۹۸۵۱۶۰، دورنگار : ۰۹۹۸۵۱۶۱-۵، صندوق پستی : ۳۷۵۱۵-۱۳۹
چاپخانه : راوی
سل تشار و نوبت چاپ : چاپ سیزدهم ۱۳۹۲
حق چاپ محفوظ است.

شابک ۲-۰۹۳۰-۰۵۰۹۶۴ ISBN 964-05-0930-2

ارائه‌ی طرح‌ها و اصولاً تبیین جهت‌گیری اقتصاد اسلام در راستای حفظ منافع محرومین و گسترش مشارکت عمومی آنان و مبارزه‌ی اسلام با زراندوزان، بزرگ‌ترین هدیه و بشارت آزادی انسان از اسارت فقر و تهیدستی به شمار می‌رود و بیان این حقیقت که صاحبان مال و منال در حکومت اسلام هیچ امتیاز و برتری‌ای از این جهت بر فقرا ندارند و ابدأً اولویتی به آنان تعلق نخواهد گرفت، مسلم راه شکوفایی و پرورش استعدادهای خفته و سرکوب شده‌ی پاپرهنگان را فراهم می‌کند.

امام خمینی

در این کتاب، مواردی که در کادر قرار گرفته برای مطالعه‌ی آزاد است و مورد ارزشیابی

قرار نمی‌گیرد

دانش آموز عزیز

علم اقتصاد بخشی از دانش بشری است که در طول دو قرن اخیر اهمیت زیادی یافته است این رشته شاخه‌ای از علوم اجتماعی است اما در بین رشته‌های مختلف این علوم، جایگاه ویژه‌ای دارد دلیل این امر نیز اهمیت یافتن هرچه بیشتر مسائل و موضوعات اقتصادی در زندگی بشر امروزی است برای مثال، امروزه در سطح بین‌المللی، کشورهایی شناخته شده و مطرح‌اند که اقتصادی قوی دارند از سوی دیگر، در قرون اخیر با تغییرات سریع فتاوری و تحولاتی که در ساختار اقتصادی جوامع به وجود پیوسته، علم اقتصاد نیز به طور دائم پیچیده‌تر شده است به هر حال، سعی مؤلفان این کتاب بر این بوده است که مفاهیم و اصطلاحاتی از مباحث اقتصادی را به شما دانش آموز عزیز معرفی کنند و به این وسیله، زمینه‌ی لازم برای درک مسائل و مباحث اقتصادی را فراهم آورند؛ بنابراین، کتاب حاضر مجموعه‌ی مفیدی از اطلاعات لازم را برای درک مسائل واقعی اقتصادی مطرح در جامعه‌ی امروزی در اختیار شما قرار می‌دهد

برای کمک به شما جهت یادگیری هر چه بهتر مباحث مطرح شده و درک بهتر آن‌ها، هر فصل کتاب با یک سؤال انگیزانده آغاز شده است در عین حال، در هر فصل نیز فعالیت‌ها و پرسش‌هایی را گنجانده‌ایم

امیدواریم با انجام دادن این فعالیت‌ها و تمرین‌ها مطالب را بهتر بیاموزید و آموخته‌ها را در

زندگی خود به کار گیرید

گروه اقتصاد

دفتر تألیف کتاب‌های درسی ابتدایی و متوسطه نظری

بخش

۱

مقدمات

فصل ۱

اقتصاد چیست؟

چرا علم اقتصاد را می‌آموزیم؟

انسان در زندگی مادی خویش، نیازهایی دارد که برای ادامه‌ی حیات ناگزیر است آن‌ها را برآورده کند. منبع رفع این نیازها، امکاناتی است که طبیعت در اختیار انسان گذاشته است. در این تصویر بسیار ساده از زندگی مادی انسان با دو مفهوم، یعنی «نیازهای انسان» و «منابع و امکانات» رو به رو می‌شویم. در ادامه، هر یک از این دو مفهوم را توضیح می‌دهیم.

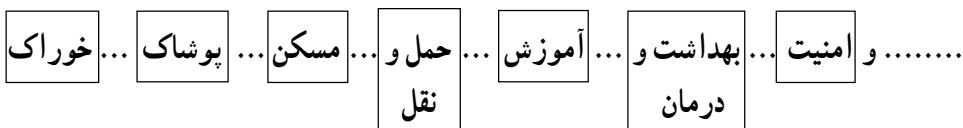
نیازهای انسان

نیازهای مادی انسان محرك او برای فعالیت و تلاش اقتصادی است؛ به عبارت دیگر، انسان به دنبال احساس نیاز تصمیم می‌گیرد که آن نیاز را رفع سازد و بعد از رفع نیاز، احساس رضایت می‌کند.

گاهی ممکن است چنین تصور شود که با گذشت زمان، تمام نیازهای انسان بر طرف می‌شود و او دیگر محركی برای فعالیت نخواهد داشت اما چنین نیست. در واقع، با برآورده شدن هر نیاز، نیاز جدیدی مطرح می‌شود و بدین ترتیب، همراه با ظهور نیازهای جدید، انسان به فعالیت بیشتر برای ارتقای سطح زندگی خویش می‌پردازد؛ مثلاً، برای گروهی از انسان‌ها که از ابتدای ترین امکانات زندگی محروم‌اند، اساسی ترین نیاز این است که سرپناهی داشته باشند تا در آن از گرنده سرما، گرما و درندگان مصون بمانند و نیز غذای مختصری

داشته باشند که با آن رفع گرسنگی کنند اما وقتی این نیازها تا حد مقبول برطرف می‌شود، همین افراد احساس می‌کنند که به امکانات رفاهی بیشتری نیاز دارند؛ مثلاً ممکن است به فکر مسکنی بزرگ‌تر و مجهزتر از سرپناه اولیه بیفتند یا نیازهای جدید دیگری برایشان مطرح شود.

بدین سبب، می‌توان گفت که انسان موجودی سیری ناپذیر است؛ زیرا با برآورده شدن پاره‌ای از نیازهایش، احساس بی‌نیازی به او دست نمی‌دهد بلکه نیازهای تازه‌ای در او شکل می‌گیرد و او با عطش بیشتری در صدد رفع این نیازها برمی‌آید.

نیازهای مختلف انسان

فعالیت ۱-۱

از نیازهای یک خانواده‌ی روستایی و یک خانواده‌ی شهری فهرستی تهیه کنید.

منابع و امکانات

درباره‌ی منابع و امکانات موجود در جهان که انسان برای رفع نیازهای خود از آن‌ها استفاده می‌کند، به دو نکته‌ی مهم می‌توان اشاره کرد:

نکته‌ی اول این که منابع و امکانات موجود در دسترس انسان، محدود است. البته در نظر اول، پذیرش این نکته قدری مشکل است اما با اندکی دقت، صحّت آن را درمی‌یابیم. مقدار زمین‌های کشاورزی، ذخایر معدنی، سرمایه و نیروی کاری که در اختیار یک جامعه قراردارد، محدود است. حتی ممکن است زمین‌های کشاورزی نسبتاً زیادی در اختیار جامعه باشد ولی زمین‌های مرغوبی که بازدهی بالایی دارند، کم است. هم‌چنین، زمین‌هایی که نزدیک به محل زندگی و تجمع انسان‌ها قرار دارند و به همین دلیل، بهره‌برداری از آن‌ها هزینه‌ی حمل و نقل چندگی و تجمع انسان‌ها قرار دارند. به علاوه، با وجود ذخایر معدنی فراوان در کره‌ی زمین، به دلیل ناشناخته بودن بسیاری از این ذخایر و نیز محدود بودن دانش فنی

بشر، بهره‌برداری کامل از این منابع و امکانات آسان نیست.

یک قطعه زمین که قسمتی از آن قابل کشت و قسمت‌های دیگر آن غیرقابل کشت می‌باشد.

دومین نکته این است که منابع و امکانات مذکور قابلیت‌های مصرف متعددی دارند. بدین معنی که از آن‌ها می‌توان برای رفع نیازهای مختلف و متنوع استفاده کرد؛ مثلاً، زمین‌های کشاورزی را هم می‌توان برای تولید پوشاش به زیر کشت پنبه برد و هم برای تهیه‌ی غذا، در آن گندم کاشت. الوار تهیه شده از درختان جنگلی را می‌توان برای تولید میز و صندلی به کار برد و هم به صورت هیزم از آن برای ایجاد گرما استفاده کرد. بخشی از نیروی کار موجود در یک جامعه، هم می‌تواند در فعالیت‌های تولیدی شرکت کند و هم به شکل نیروی نظامی در خدمت تأمین امنیت کشور باشد؛ بنابراین، بیشتر منابعی که در دسترس انسان قرار دارد، منحصراً برای رفع یک نیاز معین (تولید کالا برای رفع آن نیاز) به کار نمی‌رود بلکه برای برآوردن نیازهای دیگر نیز از آن‌ها استفاده می‌شود.

فعالیت ۱-۲

بول ماهیانه یکی از امکاناتی است که در اختیار شما قرار می‌گیرد. ضمن بر شمردن مصارف متعدد آن تحقیق کنید که بهترین راه مصرف این بول چیست.

طرح مسئله‌ی اقتصادی

از مطالب گفته شده می‌توان این گونه نتیجه‌گیری کرد:

۱- نیازهای انسان نامحدود است.

۲- منابع و امکانات موجود محدود است.

۳- از این منابع و امکانات محدود می‌توان به روش‌های گوناگون استفاده کرد.
منابع و امکانات محدود، قادر به رفع نیازهای نامحدود انسان نیستند. بدین ترتیب،
انسان بر سر دوراهی قرار می‌گیرد و ناگزیر است که یکی را انتخاب کند. در واقع، او
نمی‌تواند همه‌ی خواسته‌هایش را با استفاده از امکانات موجود برآورده کند؛ بنابراین، باید
ابتدا آن گروه از نیازهای خود را که اولویت پیش‌تری دارند برطرف سازد.

از آنجا که منابع در دسترس انسان، کاربردهای گوناگون دارند، انسان باید در مورد
نحوه‌ی استفاده از این منابع تصمیم بگیرد و روش معینی را انتخاب کند؛ برای مثال، باید
تصمیم بگیرد که زمین‌های کشاورزی محدودی را که در اختیاردارد به زیر کشت گندم ببرد
یا این که آن‌ها را به تولید پنهه اختصاص دهد. اگر بنابر تولید هر دو محصول است،
چه مقدار از زمین را به کشت هر یک از دو محصول اختصاص دهد؟

پرسش‌هایی از این قبيل را می‌توان در یک پرسش اساسی خلاصه کرد:

«بهترین روش استفاده از منابع و امکانات کدام است؟»

به یقین، ملاک «بهترین بودن» این است که با استفاده از این منابع بتوان بیش‌ترین
میزان تولید را به دست آورد و سطح بالاتری از رفاه را برای انسان فراهم کرد.

انسان در طول زمان با به کارگیری قوای فکری خود، همواره در صدد یافتن «بهترین
راه» بوده است. حاصل این تلاش فکری، پدید آمدن «اندیشه‌ی اقتصادی» است. با گسترش
و پیشرفت تمدن بشری، اندیشه‌ی اقتصادی بشر نیز تکامل پیش‌تری یافت و با عنوان «علم
اقتصاد» جزء شاخه‌های معارف بشری قرار گرفت.

علم اقتصاد درباره‌ی چه موضوعاتی بحث می‌کند؟

علم اقتصاد مانند هر

علم دیگری، درباره‌ی موضوعات معینی بحث می‌کند؛ به عبارت دیگر، برای پاسخ‌گویی به
پرسش‌های خاصی طراحی شده است.

برای شناختن موضوعاتی که علم اقتصاد به آن‌ها می‌پردازد، تصویر ساده‌ای از اقتصاد
جامعه را مدنظر قرار می‌دهیم.

افراد جامعه در قالب خانوارها برای رفع نیازهای خود، به کالاهای و خدمات خاصی

احتیاج دارند. آن‌ها برای تهیه‌ی کالاها و استفاده از خدمات موردنیاز خود پول هم می‌پردازند. تولیدکنندگان با هدف کسب سود، کالاها و خدمات موردنیاز مردم را تولید و عرضه می‌کنند. این کالاها و خدمات را در بازارها عرضه می‌کنند و به فروش می‌رسانند. وقتی به این تصویر ساده از اقتصاد توجه می‌کنیم، سوالات بسیاری برایمان مطرح می‌شود؛ از جمله‌ی این سوالات می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

- چگونه مردم در مورد خریدن یا نخریدن یک کالا تصمیم می‌گیرند؟ چگونه مقدار کالایی را که باید بخرند، تعیین می‌کنند؟
- چگونه تولیدکنندگان درباره‌ی تولید یا میزان تولید یک کالا تصمیم می‌گیرند؟
- چرا مقدار بعضی از کالاها در بازار زیاد و بعضی دیگر کم است؟
- چرا قیمت بعضی کالاها افزایش می‌یابد اماً قیمت بعضی ثابت می‌ماند یا حتی کاهش می‌یابد؟
- چرا بعضی مؤسسات تولیدی به سودهای سرشار دست می‌یابند اماً بعضی دیگر ضرر می‌کنند و حتی ورشکسته می‌شوند؟
- چرا در بعضی جوامع، تولید زیاد و در بعضی کم است؟ چرا قیمت پول بعضی کشورها با ثبات و بعضی بی‌ثبات است؟

این پرسش‌ها و بسیاری از پرسش‌های مشابه دیگر در محدوده‌ی مطالعات اقتصادی قرار می‌گیرند. علم اقتصاد تلاش می‌کند تا برای هر یک از این پرسش‌ها، پاسخ مناسب و منطقی بیابد و ارائه کند.

۱-۳ فعالیت

س د ب س ا ن د ا ر ت	برخی موضوعات مورد بحث علم
ر م و ق ن ت ق ا ض ا	اقتصاد به طور درهم در جدول رو به رو
م ا ل ی ا ت و ل ی د	آمده است. طبق نمونه آنها را پیدا
ا ل و م ب و د ج ه ر	کنید و در جای مناسب بنویسید.
ی ی ا ت ا ز و ا ی ا	ا —— ت —— و ——
ه ا ر و ن ی ن ر ج م	ب —— ق —— ع ——
گ ت ز س ک ع ر ض ه د	پ —— د —— ت ——
ذ پ س ا ن د ا ز ن ی	ت —— م م صرف ——
ا س م ص ر ف ک ر د ش	س —— ت —— ب ——
ر ت د ج و ا ر د ا ت	
ی و ر و ن ت و س ع ه	

آیا اقتصاد علم است؟

در هر یک از علوم بشری، دانشمندان با استفاده از ابزارهای خاص و انجام دادن آزمایش‌های مرتبط و مناسب، درباره‌ی موضوعات و مسائل خاصی مطالعه می‌کنند؛ مثلاً در علم شیمی، شیمی‌دان‌ها درباره‌ی مواد مختلف و تأثیر آن‌ها بر یک‌دیگر مطالعه می‌کنند؛ زیست‌شناس‌ها در مورد وضعیت گونه‌های مختلف جانداران مطالعه می‌کنند و ... .

همان‌طور که می‌بینید، هر یک از این علوم فضایی خاص و متفاوت با سایر علوم دارد. با این حال، اگر بهمه‌ی شاخه‌های علوم دقت کنیم، شباهت‌های خاصی در روش مطالعه‌ی دانشمندان پیدا می‌کنیم.

در همه‌ی شاخه‌های علوم، دانشمندان به دنبال یافتن روابط علت و معلولی بین پدیده‌های مورد مطالعه هستند. به همین منظور، به انجام مشاهدات، جمع‌آوری اطلاعات و سپس طبقه‌بندی آن‌ها می‌پردازند.

در مرحله‌ی بعد، آن‌ها برای توجیه واقعیت‌های مورد مطالعه نظریات خود را ارائه می‌دهند و سپس با بررسی بیشتر، نظریات مطرح شده را ارزیابی می‌کنند و درباره‌ی رد یا

قبول آن‌ها تصمیم می‌گیرند.

هر چند اقتصاددانان در مطالعات اقتصادی امکان استفاده از ابزارهای خاص علوم تجربی مانند میکروسکوپ، تلسکوپ و نظایر آن را ندارند اما با روشی بسیار مشابه روشنی که در علوم تجربی به کار گرفته می‌شود، به بررسی واقعیت‌ها می‌پردازنند.

آنان نیز به دنبال کشف روابط علت و معلولی بین پدیده‌های اقتصادی عالم واقع، با جمع‌آوری مشاهدات و اطلاعات، نظریاتی را ارائه می‌کنند و سپس به ارزیابی و قبول با رد آن‌ها می‌پردازنند. پس آنان نیز با روش علمی مسائل اقتصادی را مطالعه می‌کنند.

همان‌طور که گفته شد، اندیشیدن درباره‌ی مسائل اقتصادی سابقه‌ای طولانی دارد اما در زمان‌های گذشته، این اندیشیدن و تلاش برای پاسخ دادن به پرسش‌هایی که در عرصه‌ی زندگی اقتصادی بشر مطرح می‌شد، همانند امروز علمی نبود و نظم منطقی نداشت؛ زیرا انسان هنوز نمی‌توانست روش‌های تحلیل علمی را در مسائل اقتصادی به کار گیرد. با گذشت زمان و گسترش مرزهای دانش بشری و افزایش تجربیات و مطالعات، انسان امکان به کارگیری روش‌های تحلیل علمی را فراهم آورد؛ بر این اساس، از زمانی که انسان توانست با استفاده از روش‌های علمی منسجم به بررسی مسائل اقتصادی بپردازد و درباره‌ی پدیده‌های مادی عالم واقع استدلال کند، علم اقتصاد پدید آمد.

اقتصاددانان با تکیه بر مطالعات علمی خود، توانسته‌اند ماهیت روابط علت و معلولی بین پدیده‌های اقتصادی را کشف کنند. به همین دلیل، امروزه می‌توان در عرصه‌ی اقتصاد برای رسیدن به هدفی خاص، سیاست‌هایی را طراحی و اجرا کرد و نتایج اجرای آن‌ها از قبل پیش‌بینی نمود. هم‌چنین، می‌توان با پیش‌بینی برخی مشکلاتی که ممکن است در عرصه‌ی اقتصاد بروز کند، روش‌هایی را برای جلوگیری از بروز آن‌ها طراحی کرد.

این نتایج همگی، حاصل استفاده از روش‌های علمی در مطالعات اقتصادی و به اصطلاح، شکل‌گیری و تکامل علم اقتصاد است. البته علم اقتصاد هنوز مراحل تکامل خود را طی می‌کند.

تعريف علم اقتصاد

با توجه به آن‌چه گفته شد، علم اقتصاد چگونگی انتخاب و تصمیم‌گیری انسان در زندگی اقتصادی خویش را مورد مطالعه قرار می‌دهد. تصمیماتی که

انسان در مورد مسائل اقتصادی می‌گیرد، عمدتاً ریشه در نیازها و خواسته‌های نامحدود او دارند و باید از طریق به کارگیری منابع و امکانات محدود و در دسترس عملی شوند. پس می‌توان علم اقتصاد را به صورت زیر تعریف کرد :

«علم اقتصاد علمی است که رفتار بشر را به صورت رابطه‌ی بین منابع و عوامل تولید کمیاب (که موارد استفاده‌ی مختلف دارند) و نیز نیازهای مادی نامحدود او را مطالعه می‌کند».

این تعریف دقیقاً در برگیرنده‌ی سه نکته‌ی مهم است که قبلاً درباره‌ی آن‌ها سخن گفته‌ایم. این سه نکته عبارت اند از : «نامحدود بودن نیازها»، «محدود بودن منابع» و «قابلیت مصارف متعدد منابع». از این‌رو می‌توان گفت «هدف علم اقتصاد، راهنمایی انسان برای انتخاب بهترین روش جهت استفاده از منابع و امکانات خوبش است.»

اهمیت اقتصاد

اقتصاد و مسائل مربوط به آن، فقط یک جنبه از زندگی انسان است و همه‌ی زندگی انسان در این‌ها خلاصه نمی‌شود. با این حال، مسائل اقتصادی در زندگی نقش مهمی دارند. بخش مهمی از تلاش انسان‌ها در طول زندگی، صرف تأمین معاش و ارتقای سطح زندگی مادی می‌شود.

در همه‌ی جوامع - چه در گذشته چه در حال - افزایش سطح رفاه و برخورداری آحاد جامعه از امکانات مادی بیش‌تر و بهتر از اهداف بسیار مهم بشر است.

دین اسلام با این که ارتقای معنوی انسان و خداگونه شدن او را مدنظر قرار داده است و تلاش می‌کند انسان را از اسیر شدن به مادیات و دل‌بستن به دنیا برهاند ولی، بی‌اعتنایی به مسائل دنیوی و اقتصادی را تبلیغ نمی‌کند. اسلام در دسترس نبودن معاش را خطری می‌داند که اعتقادات انسان را تهدید می‌کند^۱. از نظر اسلام، تلاش برای رفع فقر و رسیدن به رفاه و توانگری مادی پسندیده است و فردی که برای ارتقای سطح زندگی خانواده‌اش می‌کوشد، همانند کسی که در راه خدا جهاد می‌کند، شایسته‌ی تقدیر است^۲. بدین ترتیب، از نظر اسلام اقتصاد در زندگی فرد اهمیت ویژه‌ای دارد. علاوه بر این، یکی از

۱- من لا معاش له، لا معاد له.

۲- الکاد علی عیاله، كالمجاحد فی سبیل الله.

علل اهمیت روزافزون مسائل اقتصادی در جهان امروز، تأثیر عوامل اقتصادی بر همهی جنبه‌های زندگی ملل – اعم از اجتماعی، سیاسی و فرهنگی – است. کشوری که وضعیت اقتصادی آن نابه‌سامان باشد و نتواند پا به پای بقیه‌ی کشورهای دنیا در مسیر پیشرفته‌ی همه‌جانبه حرکت کند، بسیار آسیب‌پذیر می‌شود و از نظر اجتماعی و سیاسی به بحران‌های گسترده دچار می‌گردد. چنین جامعه‌ای نمی‌تواند با اتكا به فرهنگ ملی خود، مسیر آینده‌ی خویش را تعیین کند و به شدت تحت تأثیر فرهنگ مهاجم غربی و شرقی قرار می‌گیرد. بدین جهت، اگر جامعه‌ای به دنبال حفظ استقلال سیاسی و فرهنگی خود است، باید به رشد و پیشرفت اقتصادی به متابه‌ی یکی از مهم‌ترین ابزارها در این مسیر توجه کند.

علم اقتصاد به این دلیل اهمیت بسیار زیادی دارد که در عرصه‌ی مسائل اقتصادی، راه انتخاب بهتر را به انسان آموزش می‌دهد. جوامع انسانی به کمک علم اقتصاد می‌توانند برای استفاده از منابع محدود خود روش مناسب‌تری بیابند و آن را برای دست‌یابی به نتیجه‌ی مطلوب به کار گیرند.

علم اقتصاد و تعالیم اسلامی

براساس علم اقتصاد، انسان موجودی سیری ناپذیر و دارای نیازهای نامحدود است که منابع و ثروت‌های محدود جهان را در اختیار دارد. اسلام ضمن تأکید بر قناعت و پرهیز از مصرف‌گرایی و به عبارتی، محدود کردن نیازهای انسان، نعمت‌های الهی را بی‌حد و حصر و نامحدود معرفی می‌کند^۱. بر این اساس، ممکن است چنین به نظر رسد که میان پیش فرض‌های علم اقتصاد و تعالیم اسلامی تقابلی آشکار وجود دارد ولی با اندکی تأمل می‌توان دریافت که نامحدود بودن نیازهای انسان، الزاماً به معنای مصرف‌گرایی و تأکید بر مظاهر مادی نیست. در پاره‌ای از جوامع غیراسلامی، مصرف زیاد نوعی ارزش محسوب می‌شود. در این جوامع، با توجه به سیری ناپذیری انسان و نامحدود بودن نیازهایش مصرف هر چه پیش‌تر و تأمین امکانات مادی، رفاهی و تجملی تجویز می‌شود. در حالی که تفکر اسلامی، رشد و تعالی فکری و روحی انسان را ارزش می‌داند. بدین سبب، جامعه‌ی اسلامی باید با صرف امکانات کافی در جهت رشد و تعالی انسان،

۱- وَ إِن تَعْدُوا نِعْمَةَ اللَّهِ لَا تُحْصُوهَا (قرآن کریم، سوره‌ی ابراهیم، آیه‌ی ۳۴).

اسباب پیشرفت او را فراهم سازد. برای تحقق این امر، لازم است سرمایه‌گذاری‌های عظیمی برای تأسیس نهادهای فرهنگی صورت پذیرد.

همان طور که ملاحظه می‌شود، هدف جامعه‌ی مصرفی غیراسلامی، افزایش مصرف و رفاه زیاد و تجملات و هدف جامعه‌ی اسلامی، ارتقای سطح فرهنگی و تعالی فکری انسان است. هر دو جامعه در راه رسیدن به خواسته‌های خود سیری ناپذیرند؛ جامعه‌ی غیراسلامی، مصرف بیشتر و جامعه‌ی اسلامی، تعالی فکری بیشتر را می‌خواهد. از این‌رو، هر دو جامعه با توجه به خواسته‌های انسان نیازهای نامحدودی دارند و برای رفع این نیازها، به منابع و امکانات نیازمندند. همان‌طور که ملاحظه می‌شود، فرض نامحدود بودن نیازهای انسان با الگوی مصرف اسلامی لزوماً ناسازگار نیست.

از سوی دیگر، پذیرفتن فرض محدود بودن منابع در دسترس انسان با اعتقاد به بی‌حد و حصر بودن نعمت‌های الهی ناسازگار نیست؛ زیرا ممکن است پایین بودن سطح دانش فنی انسان سبب محدودیت منابع باشد. سطح پایین دانش فنی در جامعه سبب می‌شود که انسان نتواند نعمت‌های فراوان را، چنان که باید، بشناسد و از آن‌ها بهره‌برداری کند؛ در نتیجه، فقط به استفاده از قسمت ناچیزی از آن‌ها بسته می‌کند.

همچنین ممکن است محدودیت منابع به سبب استفاده‌ی نادرست و مصرف بیش از حد باشد؛ مثلاً، منابعی که باید در خدمت آبادانی و افزایش سطح رفاه انسان‌ها قرار گیرد، ممکن است صرف کشتار و جنگ افروزی شود. پس محدود بودن منابع یا به این دلیل است که انسان راه استفاده از منابع را کشف نکرده است یا این که از این ثروت‌ها به صورت نادرست استفاده می‌کند. بنابراین، بین پیش‌فرض‌های اولیه‌ی علم اقتصاد و تعالیم اسلامی تقابلی وجود ندارد.

چند مفهوم اولیه

۱- کالا: نیازهای انسان از طریق مصرف محصولات و مواد

مختلفی که تولیدکنندگان آن‌ها را تولید و عرضه می‌کنند، برطرف می‌شود؛ مثلاً، انسان نیاز به غذا را از طریق مصرف محصولات غذایی رفع می‌کند. لوازم التحریر، لباس، دارو، اسباب بازی، پارچه، انواع میوه و ... همه کالا هستند. به بیان دیگر، کالا عبارت از شیئی

است که برای تأمین و رفع یکی از نیازهای انسان مورد استفاده قرار می‌گیرد. برای به دست آوردن این کالاها باید به تولیدکنندگان یا عرضه کنندگان آن‌ها پول پردازیم.

۲—خدمات: آن چه انسان در مقابل پول خریداری می‌کند و به وسیله‌ی آن نیازهایش را بر طرف می‌سازد، فقط در اشیای فیزیکی خلاصه نمی‌شود؛ برای مثال، انسان به دانستن نیاز دارد و برای رفع این نیاز باید به مؤسسات آموزشی مراجعه کند و با پرداخت پول، آموزش موردنیاز خود را خریداری نماید. در این مثال، او کالای قابل لمسی را خریداری نکرده است اما در ازای پولی که پرداخت کرده بر دانسته‌های خود افزوده است. خدمتی که پزشکان و مشاوران حقوقی ارائه می‌کنند نیز از این گونه است.

۱-۴ فعالیت

چند نمونه از کالاهای و خدماتی را که در طول ماه مورد استفاده خانواده‌ی شما

قرار می‌گیرد، فهرست کنید.

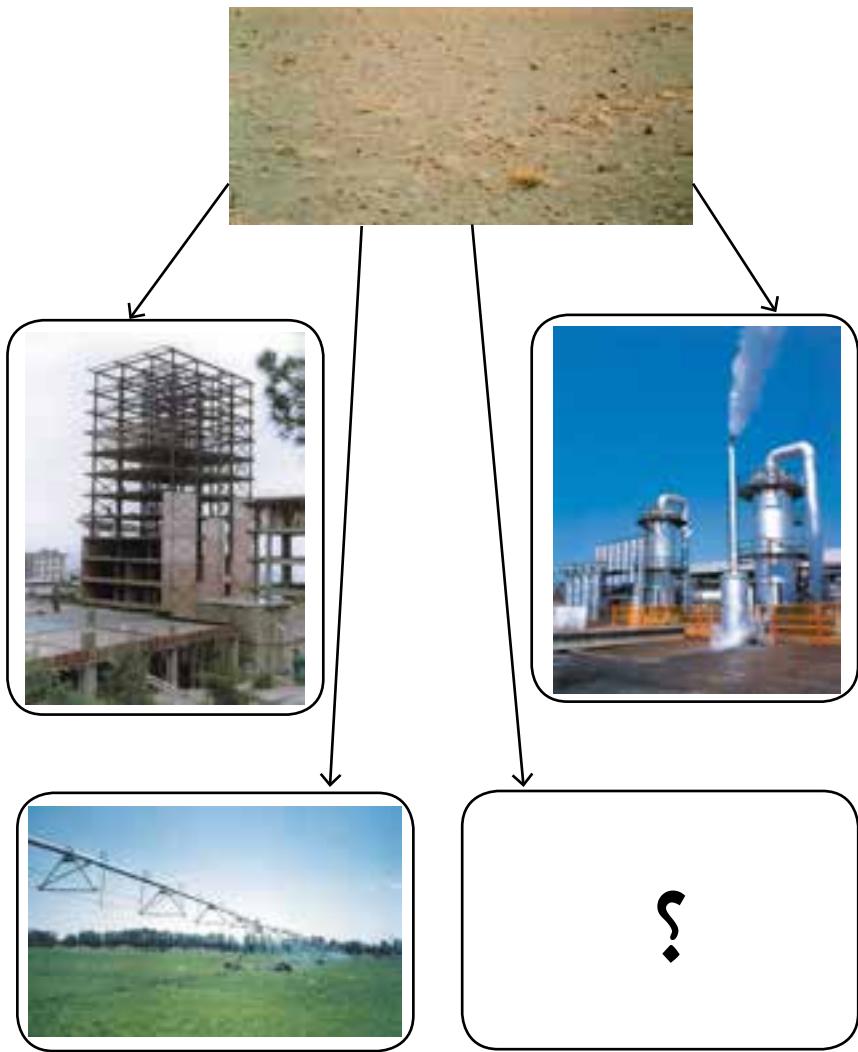
۳- کالاهای مصرفی و واسطه‌ای: کالاهایی که در بازار عرضه می‌شوند و به فروش می‌رسند، ممکن است توسط مصرف‌کنندگان خریداری شوند و به مصرف برسند یا این که تولیدکنندگان دیگری برای تولید کالاهای مختلف دیگر، آن‌ها را خریداری کنند و

مورد استفاده قرار دهند. برای مثال، پوشاك یا خوارباری که خانوارها تهیه می‌کنند و به مصرف می‌رسانند، کالای مصرفی نام دارد اماً مواد اولیه که توسط کارخانه‌ها خریداری می‌شود و برای تولید کالاهای دیگر به کار می‌رود، کالای واسطه‌ای نام دارد. این طبقه‌بندی در مورد خدمات نیز صدق می‌کند.

۴—کالای ضروری و تجملی: کالاهای تولیدی یا برای تأمین نیازهای اولیه مصرف کنندگان (مانند خوراک‌ها، پوشاك و مسکن) یا برای تأمین نیازهای کم اهمیت‌تر آنان (مانند لوستر و فرش‌های گران قیمت) مصرف می‌شود. کالاهایی که نیازهای اولیه را بطرف می‌کنند، کالاهای ضروری و کالاهای دسته‌ی دوم، کالاهای لوکس و تجملی نام دارند.

۵—هزینه‌ی فرصت: وقتی منابع و امکانات در دسترس را که قابلیت مصارف متعدد دارد، به مصرف خاصی می‌رسانیم در واقع از مصارف دیگر آن و آثار و نتایجی که می‌توانست به بار آورد، صرف‌نظر کرده‌ایم؛ مثلاً، اگر زمینی را به کشت پنبه اختصاص دادیم، عملاً از گندمی که می‌توانستیم از آن برداشت کنیم صرف‌نظر کرده‌ایم یا اگر پولمان را به خرید لباس اختصاص دادیم، از خرید کتاب و سایر ملزومات و نفعی که از آن‌ها می‌توانستیم ببریم، محروم شده‌ایم. «هزینه‌ی فرصت» یا «هزینه‌ی فرصت از دست رفته»، بیانگر آن چیزی است که از آن صرف‌نظر کرده و به عبارتی، آن را از دست داده‌ایم. در مثال محصول پنبه، با تصمیم گرفتن به کشت پنبه از محصول گندم محروم شده‌ایم؛ یعنی، هزینه‌ی فرصت کاشت پنبه، میزان محصول گندمی است که از آن صرف‌نظر کرده‌ایم.

فعالیت ۱-۵

موارد مصرف وقت خود را ذکر کنید و مهم ترین آن ها را مشخص نماید.

پرسش

- ۱- منظور از داشتن «قابلیت مصارف متعدد» در مورد منابع و امکانات چیست؟
- ۲- چرا افراد باید در میان خواسته‌های خود به انتخاب دست بزنند؟
- ۳- به نظر شما، با به کارگیری روش علمی چه مسائلی را در زندگی اقتصادی جامعه می‌توان پیش‌بینی کرد؟
- ۴- اقتصاد چیست؟ دیدگاه اسلام نسبت به اقتصاد چگونه است؟
- ۵- بین وضعیت اقتصادی و استقلال فرهنگی - سیاسی جامعه چه ارتباطی وجود دارد؟
- ۶- فرض کنید جامعه‌ای به جای تولید کالاهای اساسی و ضروری به تولید کالاهای لوکس و تجملی پردازد. به نظر شما، آیا این اقدام صحیح است؟ چرا؟
- ۷- هزینه‌ی فرصت بیانگر چه چیزی است؟ این اصل چگونه در تصمیم‌گیری درست به ما کمک می‌کند؟

فصل ۲

حسابداری ملّی

چگونه می‌توانیم میزان فعالیت‌های اقتصادی را در سطح یک جامعه اندازه‌گیری کنیم؟

در هر جامعه‌ای سالانه مقادیر زیادی کالا و خدمت تولید و مصرف می‌شود. میزان تولید کالا و خدمات در هر جامعه، به نوعی نشان دهنده‌ی قدرت اقتصادی و مادی آن جامعه و نیز سطح زندگی مردم آن است؛ زیرا تولید بیشتر به معنی درآمد و مصرف بیشتر و در نتیجه، رفاه بیشتر است. دولت‌ها سعی می‌کنند با به کارگیری سیاست‌های گوناگون، تولید کالاها و خدمات را در جامعه افزایش دهند. پس افزایش مقدار تولید کالا و خدمات در جامعه، از علایم موفقیت دولت در عرصه‌ی اقتصاد است.

حسابداری ملّی شاخه‌ای از مطالعات اقتصادی است که به بررسی و اندازه‌گیری میزان فعالیت‌های اقتصادی در سطح ملّی می‌پردازد؛ مثلاً، میزان تولید کالا و خدمات را در جامعه محاسبه می‌کند. این بررسی و اندازه‌گیری، تصویری روشن از اقتصاد ارائه می‌دهد. موارد مورد بررسی در حسابداری ملّی عبارت اند از: سطح زندگی و درآمد مردم، میزان پسانداز و سرمایه‌گذاری و نیز تغییرات ایجاد شده در هر کدام از آن‌ها به واسطه‌ی اجرای بعضی سیاست‌های اقتصادی دولت. بدین ترتیب، به کمک حسابداری ملّی می‌توان تأثیر به کارگیری سیاست‌های اقتصادی مختلف را بر سطح زندگی مردم و رشد اقتصادی جامعه سنجید. به همین دلیل، می‌توان گفت حسابداری ملّی اهمیت بسیاری دارد.

تولید ملّی و اندازه‌گیری آن

یکی از مهم‌ترین متغیرهایی که حسابداری ملّی به

مطالعه‌ی آن می‌پردازد، میزان کل تولید کالا و خدمات در جامعه یا «تولید کل» است. این که جامعه‌ای در طول یک سال چه مقدار کالا و خدمت تولید می‌کند اهمیت زیادی دارد؛ زیرا نشان‌دهنده‌ی قدرت و توان اقتصادی آن جامعه، سطح رفاه و درآمد اعضای آن، میزان پس‌انداز و سرمایه‌گذاری و در نهایت، امکان پیشرفت آن جامعه در آینده است.

از دیدگاه حسابداری ملی فعالیت تولیدی عبارت است از فعالیتی که به تهیه‌ی کالا و خدمات موردنیاز مردم بپردازد یا ارزش کالاها و خدماتی را که از قبل تهیه شده است، افزایش دهد.

برای مثال، تولید محصولات کشاورزی اعم از غلات، صیفی‌جات، سبزیجات و ... فعالیت تولیدی محسوب می‌شوند. هم‌چنین، از نظر حسابداری ملی حمل این کالاها به بازار و سپس عرضه‌ی این محصولات به خرده‌فروشی‌ها (مغازه‌ها)، تولید محسوب می‌شود؛ زیرا مردم به این خدمت نیاز دارند و اگر انجام نشود، هر مصرف‌کننده باید کالای موردنظر خود را بازحمت زیاد از مراکز عمده‌فروشی تهیه کند. علاوه بر این، فعالیت مؤسسه‌ی که به عرضه‌ی میوه و سبزیجات بسته‌بندی شده می‌پردازند نیز فعالیت تولیدی محسوب می‌شود. درست است که آن‌ها کالایی تولید نمی‌کنند اماً با فعالیت خود (پاک کردن سبزیجات به طریق بهداشتی، بسته‌بندی و ...) بر ارزش کالاهایی که دیگران تولید کرده‌اند، می‌افزایند.

بدین ترتیب – برخلاف مفهوم مصطلح تولید – در این تعریف فعالیت‌های خدماتی نیز با عنوان «تولید» شناخته می‌شوند؛ زیرا این فعالیت‌ها بخشی از نیاز مردم را تأمین می‌کند و مردم حاضرند برای دریافت این خدمات پول بپردازند. پس همان‌گونه که تولید محصولات کشاورزی در مزرعه یک فعالیت تولیدی است، حمل آن به مراکز مصرف و عرضه‌ی آن در سطح جامعه هم کار تولیدی به حساب می‌آید.

با این حال، در حسابداری ملی فقط آن دسته از فعالیت‌های تولیدی (اعم از تولید کالا یا خدمات) در محاسبه و سنجش منظور می‌شوند که دارای چهار شرط زیر باشند:

۱- از بازار عبور کنند؛ یعنی تولید کننده آن‌ها را در مقابل دریافت پول به مصرف کننده تحویل دهد. پس اگر فردی برای تعمیر لوازم خانگی خود به تعمیرکار پول بپردازد، یک فعالیت تولیدی صورت گرفته است و ارزش آن محاسبه می‌شود اماً اگر خودش آن‌ها را تعمیر کند، محاسبه‌ای انجام نمی‌گیرد.

۲- فعالیت‌هایی که به تولید کالا یا خدمات «نهایی» منتهی شوند؛ به عبارت دیگر، کالاهایی را که تولیدکنندگان تولید و به بازار عرضه می‌کنند یا مصرفکنندگان می‌خرند و به مصرف می‌رسانند یا سایر تولیدکنندگان آن‌ها را خریداری می‌کنند و برای تولید کالاهای دیگر مورد استفاده قرار می‌دهند. کالاهای گروه اول را «کالاهای نهایی» و کالاهای گروه دوم را «کالاهای واسطه‌ای» می‌نامند. از آنجا که ارزش کالاهای واسطه‌ای در بطن کالاهای نهایی است، پس در محاسبه‌ی تولید کل جامعه باید از محاسبه‌ی ارزش کالاهای واسطه‌ای صرف نظر کرده و فقط کالاهای نهایی را محاسبه کنیم؛ در غیر این صورت، ارزش کالاهای واسطه‌ای در واقع دوبار محاسبه شده است؛ یک بار به صورت بخشی از ارزش کالاهای نهایی و یک بار هم به صورت مستقل.

«تولید اشکال مختلف دارد اما در حسابداری ملی همه‌ی این اشکال با یک ترازو و یک معیار سنجیده می‌شوند: پول»

۳- تولید در محدوده‌ی مکانی معینی صورت گیرد؛ به این معنا که اگر مثلاً هدف، محاسبه‌ی «تولید داخلی» باشد باید کلیه‌ی خدمت و کالاهای تولید شده در داخل کشور در طول یک سال - چه تولید مردم خود آن کشور و چه تولید خارجی‌های مقیم آن کشور - محاسبه شود. بر این اساس، تولید آن گروه از مردم کشور که در خارج اقامت دارند، محاسبه نمی‌شود اما اگر منظور محاسبه‌ی «تولید ملی» باشد، باید ارزش همه‌ی خدمات و کالاهایی را که مردم یک کشور در طول یک سال - چه در داخل کشور و چه خارج از کشور - تولید کرده‌اند، محاسبه شود. بدیهی است در این‌جا تولید خارجی‌های مقیم کشور محاسبه نمی‌شود. به عبارت دیگر، تولید ملی دربرگیرنده‌ی همه‌ی فعالیت‌های تولیدی‌ای است که توسط یک ملت در یک سال انجام می‌گیرد؛ خواه در کشور خودشان ساکن باشند یا در خارج از کشور. در حالی که تولید داخلی دربرگیرنده‌ی همه‌ی فعالیت‌های تولیدی است که در داخل یک کشور - یعنی در محدوده‌ی مرزهای جغرافیایی آن کشور - انجام می‌گیرد؛ خواه توسط مردم همان کشور باشد و خواه توسط خارجیانی که در آن کشور مقیم‌اند.

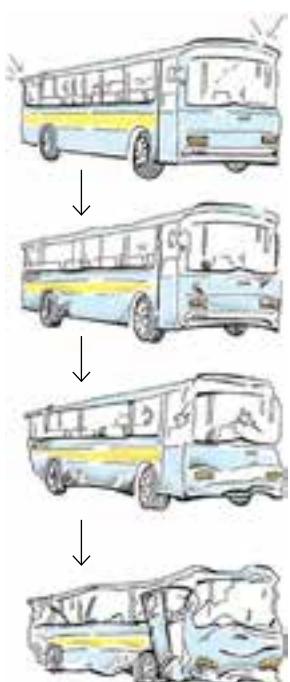
۴- قانونی و مجاز باشد؛ فعالیت‌های غیرقانونی و زیرزمینی نظیر قاچاق و مانند آن جزء تولید کشور محاسبه نمی‌شود؛ زیرا، از یک سو این فعالیت‌ها اطلاع دقیقی در دست نیست و از سوی دیگر، محاسبه‌ی آن‌ها نوعی مشروعیت دادن به آن‌ها تلقی می‌شود.

فعالیت ۱

در منطقه‌ی شما چه نوع فعالیت‌هایی انجام می‌گیرد که در حسابداری ملی محاسبه نمی‌شود؟ علل این امر را به بحث بگذارید.

مفهوم استهلاک

بخشی از سرمایه‌های یک کشور از قبیل ماشین‌آلات، ساختمان‌ها، راه‌ها و نظایر آن که در فعالیت‌های تولیدی به کار گرفته می‌شوند، به مرور زمان فرسوده می‌گردند و از بین می‌روند. بنابراین، باید منابع و امکاناتی را صرف جبران

این فرسایش، یعنی تعمیر یا جای گزینی آن‌ها کنیم؛ به بیان دیگر، از کل تولید جامعه در طول یک سال باید قسمتی را به هزینه‌های جای گزینی سرمایه‌های فرسوده شده اختصاص دهیم. بدین ترتیب، اگر کل تولید جامعه را بدون توجه به مقدار هزینه‌های جای گزینی محاسبه کنیم، آن را «تولید ناخالص» می‌نامیم اما اگر هزینه‌های استهلاک را کنار بگذاریم و بقیه‌ی تولیدات را محاسبه کنیم، آن را «تولید خالص» می‌نامیم. پس فرق تولید خالص و ناخالص این است که برای محاسبه‌ی تولید خالص، هزینه‌های استهلاک (قسمتی از تولید جامعه که صرف جای گزینی سرمایه‌های فرسوده می‌شود) در نظر گرفته نمی‌شود اما در تولید ناخالص، این هزینه نیز محاسبه می‌شود. به عبارت دیگر :

تولید خالص ملی = هزینه‌ی استهلاک - تولید ناخالص ملی

تولید ناخالص ملّی

تولید ناخالص ملّی که به اختصار «G.N.P.»^۱ نامیده می‌شود،

یکی از مهم‌ترین شاخص‌های اقتصادی جامعه است که میزان آن قدرت اقتصادی و درجه‌ی پیشرفت هر ملت و سطح زندگی اعضای آن را نشان می‌دهد. این شاخص مهم را بدین صورت تعریف می‌کنیم :

«تولید ناخالص ملّی عبارت است از ارزش پولی کلیه‌ی کالاهای خدمات نهایی که اعضای یک ملت در طول یک سال تولید کرده‌اند.»

بدیهی است اگر از این رقم، مقدار استهلاک را کنار بگذاریم، به تولید خالص ملّی

می‌رسیم.

تولید ناخالص داخلی

تولید ناخالص داخلی شاخص مهم دیگری است که

وضعیت اقتصادی جامعه را نشان می‌دهد. این شاخص را که به اختصار «G.D.P.»^۲ نامیده می‌شود، به این صورت تعریف می‌کنیم :

«تولید ناخالص داخلی عبارت است از ارزش پولی کلیه‌ی کالاهای خدمات نهایی که

در طول یک سال در محدوده‌ی مرزهای جغرافیایی یک کشور تولید می‌شود.»

همان‌طور که ملاحظه می‌شود، دو شاخص تولید ناخالص ملّی و تولید ناخالص داخلی، در تعریف با هم تفاوت دارند اما در عمل، معمولاً مقدار این دو شاخص به هم نزدیک است. برای انجام تحلیل‌های مختلف اقتصادی از وضعیت کشورها، از یکی از این دو شاخص استفاده می‌شود.

۱— Gross National Product

۲— Gross Domestic Product

فعالیت ۱-۷

در کشوری کالاهای زیر در مدت یک سال تولید شده است. با توجه به رقم این تولیدات، تولید ناخالص داخلی این کشور را محاسبه کنید.
مواد غذایی ۴۰ تن از قرار هر تن ۲۰۰,۰۰۰ ریال
ماشین آلات ۳۵ دستگاه از قرار هر دستگاه ۲,۰۰۰,۰۰۰ ریال
بوشک ۵۰۰۰ عدد از قرار هر عدد ۲۰,۰۰۰ ریال
خدمات ارائه شده ۴۰,۰۰۰,۰۰۰ ریال

درآمد ملی

شاخص دیگری که در بررسی و تحلیل شرایط اقتصادی کشورها مورد توجه قرار می‌گیرد و اهمیت خاصی دارد، «درآمد ملی» است. این شاخص نیز مانند تولید خالص ملی و تولید خالص داخلی نشان‌دهنده‌ی میزان توانایی و قدرت اقتصادی هر جامعه و سطح زندگی و رفاه اعضای آن است.

درآمد ملی دربرگیرنده‌ی اقلام مختلف درآمد است که در طول سال نصیب اعضای جامعه می‌شود. این درآمدها عبارت‌اند از : درآمد حقوق‌بگیران، دستمزدها، درآمد صاحبان سرمایه (سودی که به سرمایه تعلق می‌گیرد)، درآمد صاحبان املاک و مستغلات (اجاره)، درآمد صاحبان مشاغل آزاد و سودی که نصیب شرکت‌ها و مؤسسه‌ها می‌شود.

هر یک از شاخص‌های مطرح شده در بالا را می‌توان با تقسیم کردن بر جمعیت به صورت سرانه مطرح کرد؛ برای مثال، با تقسیم درآمد ملی به جمعیت کشور، درآمد سرانه به دست می‌آید. با توجه به تفاوت چشم‌گیر جمعیت کشورهای مختلف، محاسبه‌ی شاخص‌ها به صورت سرانه – که عبارت از سهم متوسط هر فرد جامعه در میزان تولید یا درآمد آن جامعه است – می‌تواند معیار بهتری برای مقایسه‌ی سطح زندگی و رفاه افراد جوامع مختلف باشد.

محاسبه‌ی تولید کل جامعه

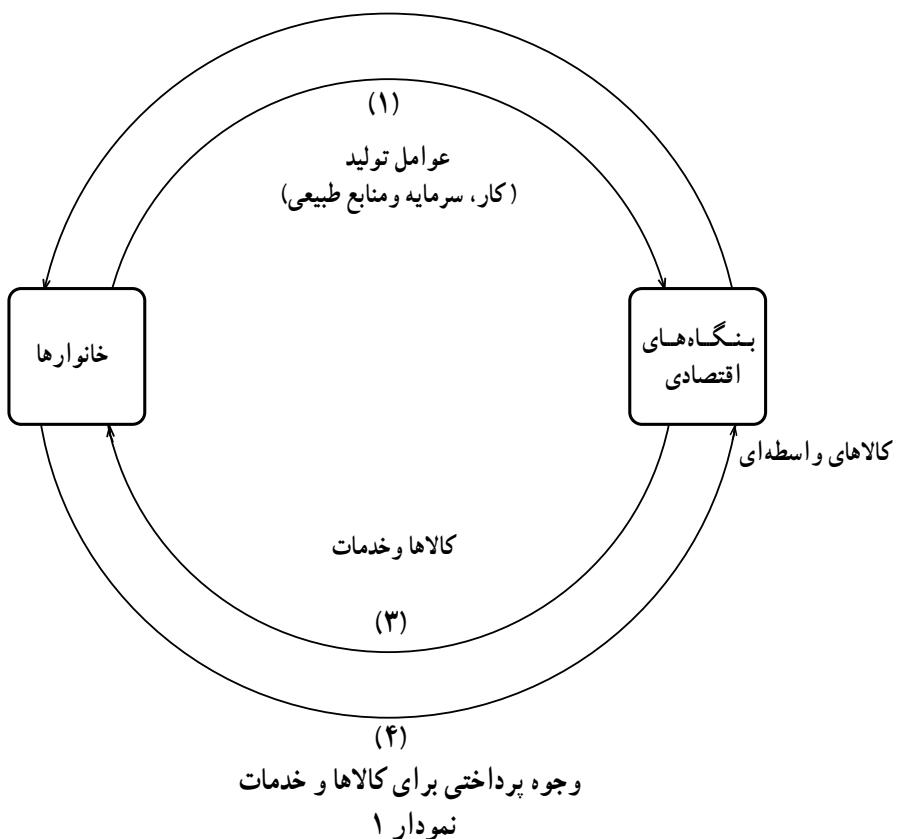
تولید کل جامعه را با روش‌های گوناگون می‌توان محاسبه کرد. برای بررسی و مقایسه‌ی این روش‌های مختلف، ابتدا تصویری ساده از

اقتصاد جامعه ارائه می کنیم.

این تصویر شامل دو عضو است: نخست، خانوارها که مصرف‌کننده‌ی کالاهای مختلف و در عین حال، مالک عوامل تولیدند^۱ و دوم، بنگاه‌های اقتصادی که وظیفه‌ی تولید و عرضه‌ی کالاهای خدمات را بعهده دارند. به بیان دیگر، بنگاه‌های اقتصادی تحت عنوان اشخاص حقوقی، عوامل تولید را از خانوارها – که اشخاص حقیقی هستند – خریداری می‌کنند و در مقابل، مبلغی تحت عنوان مزد، سود و اجاره به صاحبان این عوامل تولید می‌پردازند. البته باید توجه داشت که قسمتی از محصولات بنگاه‌های اقتصادی را بنگاه‌های دیگر خریداری می‌کنند و به صورت کالاهای واسطه‌ای به مصرف می‌رسانند. در نمودار ۱، همین تصویر ساده از اقتصاد نشان داده شده است.

وجوه پرداختی به عوامل تولید(مزد، سود و اجاره)

(۲)

۱- درباره‌ی اصطلاح «عوامل تولید» در بخش دوم کتاب، تحت عنوان «تولید» بحث خواهیم کرد.

در نمودار ۱، چهار مسیر نشان داده شده است؛ مسیر اول، جریان عوامل تولید را از سوی خانوارها به بنگاههای اقتصادی نشان می‌دهد. همان‌طور که قبلاً گفته شد، خانوارها مالک عوامل تولید هستند و بنگاههای اقتصادی این عوامل را از آن‌ها خریداری می‌کنند و طی فعالیت‌های خود مورد استفاده قرار می‌دهند.

مسیر دوم، جریان پولی است که از سوی بنگاههای اقتصادی به سوی خانوارها روان است.

بنگاههای اقتصادی، سهم عوامل تولید را متناسب با قیمت آن‌ها به صورت مزد، سود و اجاره به خانوارها می‌بردازند. این مسیر، درآمد خانوارها را نشان می‌دهد.

مسیر سوم، جریان کالاها و خدمات از سوی بنگاههای اقتصادی به خانوارهاست. بنگاههای اقتصادی کالا و خدمات موردنیاز خانوارها را تهیه و به آن‌ها عرضه می‌کنند.

مسیر چهارم، جریان پولی است که از طرف خانوارها به سوی بنگاههای اقتصادی روان است. خانوارها کالاها و خدمات مصرفی خود را از بنگاههای اقتصادی تهیه می‌کنند و در مقابل آن، پولی را متناسب با قیمت کالاها و خدمات به بنگاهها می‌بردازند.

با این حال، همین تصویر ساده می‌تواند به ما در درک مسائل اقتصادی کمک کند؛ برای مثال، با دیدن نمودار متوجه می‌شویم که با سه روش زیر می‌توان ارزش کل تولیدات جامعه را محاسبه کرد:

۱- در روش اول، کل پولی که از طرف خانوارها به سمت بنگاهها جریان پیدا می‌کند، محاسبه می‌شود (مسیر شماره‌ی ۴).

این مقدار پول، نشان‌دهنده‌ی ارزش کل کالاها و خدماتی است که خانوارها خریداری و مصرف کرده‌اند؛ زیرا در مقابل خرید این کالاها و خدمات از بنگاهها، مبالغی به آن‌ها برداخت شده است. بنابراین، اگر هزینه‌های مصرفی تمام خانوارها را با هم جمع کنیم، تولید کل جامعه به دست می‌آید (البته در قالب همان نمودار ساده‌ای که مطرح کرده‌ایم). این روش محاسبه‌ی تولید کل، «روش هزینه‌ای» نام دارد.

۲- در روش دوم، کل پولی که از طرف بنگاهها به سمت خانوارها جریان می‌یابد (مسیر شماره‌ی ۲)، محاسبه می‌شود. این مقدار، نشان‌دهنده‌ی ارزش پولی کلیه‌ی عوامل تولیدی است که در جریان تولید به کار گرفته می‌شوند. به بیان دقیق‌تر، هم‌زمان با فعالیت‌های تولیدی در سطح جامعه، مقداری درآمد ایجاد می‌شود که معادل ارزش پولی کالاها و

خدمات تولید شده است.

این درآمد، بین صاحبان عوامل تولید – که در جریان تولید نقش دارند – تقسیم می‌شود. پس حاصل جمع درآمد تمامی خانوارها در سطح جامعه (مزد، اجاره و سود) نشان‌دهنده‌ی کلّ درآمدی است که بر اثر فعالیت تولیدی جامعه ایجاد شده است.

هم‌چنین، این درآمد حاصل جمع معادل ارزش پولی کالاهای خدمات تولید شده در جامعه است. این روش در محاسبه‌ی تولید کلّ «روش درآمدی» نام دارد.

۳- علاوه بر دو روش یاد شده، روش سومی نیز برای محاسبه‌ی تولید کلّ جامعه وجود دارد که «روش تولید» یا «روش ارزش افزوده» نامیده می‌شود. برای توضیح این روش، بهتر است ابتدا مفهوم ارزش افزوده را توضیح دهیم.

معمولًاً خدمات و کالاهایی که در نهایت، خانوارها از آن استفاده می‌کنند، مراحل مختلفی را طی می‌کند؛ مثلاً، برای تولید پوشاك این مراحل طی می‌شود: تولید پنبه، تولید نخ از پنبه، تولید پارچه از نخ و در نهایت، تولید پوشاك از پارچه. می‌توان گفت که در هر مرحله، بر ارزش محصول اولیه افزوده شده و محصول تحويل مرحله‌ی بعدی می‌شود و این کار، تا مرحله‌ی نهایی ادامه می‌یابد.

با توجه به مثال بالا، ارزش تولید شده در هر یک از مراحل مزبور را این گونه بیان می‌کنیم: کشاورزان هر کیلوگرم پنبه‌ی تولیدی خود را به ارزش ۵۰۰ ریال به کارگاه‌های ریسنده‌ی می‌فروشنند. کارگاه‌های ریسنده‌ی، این مقدار پنبه را به مقداری نخ تبدیل می‌کنند و آن را به ارزش ۱۵۰ ریال به کارگاه‌های پارچه‌بافی می‌فروشنند. کارگاه‌های پارچه‌بافی نیز نخ را به پارچه تبدیل می‌کنند و آن را به مبلغ ۳۰۰ ریال به کارگاه‌های تولید پوشاك می‌فروشنند. در این کارگاه‌ها پارچه به پوشاك تبدیل می‌شود و سرانجام به مبلغ ۵۰۰۰ ریال به دست مصرف‌کنندگان می‌رسد.

همان گونه که ملاحظه می‌شود، هر تولیدکننده مقداری بر ارزش محصول اولیه می‌افزاید و آن را به مرحله‌ی بعد منتقل می‌کند. در مراحل یاد شده، به ترتیب ۵۰۰، ۱۰۰۰، ۱۵۰۰ و ۲۰۰۰ ریال بر ارزش محصول افزوده شده است؛ برای مثال، ارزش افزوده‌ی کارگاه تولید پوشاك ۲۰۰۰ ریال است؛ زیرا معادل ۳۰۰۰ ریال پارچه را به ۵۰۰ ریال پوشاك تبدیل کرده است.

حال برای محاسبه‌ی ارزش کلّ تولید کالاهای خدمات نهایی، می‌توان ارزش افزوده‌ها

را با هم جمع کرد. در مثال ذکر شده، این حاصل جمع برابر با ۵۰۰۰ ریال است. نکته‌ی جالب توجه این است که رقم ۵۰۰۰ ریال برابر با ارزش پوشانک تولید شده است؛ یعنی، چه ارزش پولی کالاهای خدمات نهایی (پوشانک) را محاسبه کنیم و چه مقدار ارزش افزوده در هر مرحله از تولید را محاسبه و با هم جمع کنیم، به جوابی واحد می‌رسیم. به این ترتیب، ارزش تولید کل جامعه عبارت از مجموع ارزش افزوده‌ی بخش‌های مختلف اقتصاد است. در واقع، اگر تولید کل جامعه را از طریق هر یک از سه روش یاد شده محاسبه کنیم، به جواب‌های یکسانی می‌رسیم. از این‌رو، برای جلوگیری از اشتباه، حداقل دو روش را برای محاسبه به کار می‌گیرند و جواب‌ها را مقایسه می‌کنند.

آخرین نکته‌ای که باید به آن توجه کرد این است که چون در عمل، عوامل و روابط اقتصادی بسیار پیچیده‌اند، پس محاسبه‌ی شاخص‌های تولید کل در یک جامعه نیز پیچیدگی خاصی دارد که در این‌جا امکان بررسی تفصیلی و دقیق آن وجود ندارد.

مفهوم محاسبه به قیمت جاری و قیمت ثابت

با توجه به مطالبی که گفته شد،

شاخص‌های نشان‌دهنده‌ی تولید کل جامعه – اعم از تولید ناخالص ملی، تولید ناخالص داخلی و ... – بحسب واحد پول ملی سنجیده می‌شوند؛ زیرا نمی‌توان مثلاً دو تن سیب، بیست تن گندم و ۱۰۰۰ جلد کتاب را با هم جمع کرد اما می‌توان ارزش آن‌ها را بحسب پول محاسبه و حاصل جمع آن‌ها را معلوم کرد. بدین‌ترتیب، می‌توان میزان تولید جامعه را در سال‌های مختلفی با هم مقایسه کرد، مثلاً ممکن است میزان تولید کل در طی سه سال متوالی به ترتیب ۱۰۰۰، ۱۱۰۰ و ۱۲۵۰ هزار میلیارد ریال باشد.

با توجه به ارقام یاد شده آیا تولید کل این کشور در طول سه سال گذشته افزایش یافته است؟ پاسخ این است که هر چند این ارقام ظاهرًا افزایش را نشان می‌دهند اما نمی‌توان آن را حتماً به حساب افزایش تولید کل کشور گذاشت. ارقام محاسبه شده برای هر سال، در اصل حاصل ضرب مقدار کالاهای تولید شده در قیمت هر واحد از آن کالاهاست.

پس افزایش از ۱۰۰۰ ریال به ۱۱۰۰ ریال ممکن است به دلیل افزایش مقدار تولید یا افزایش قیمت هر واحد کالا یا هر دو آن‌ها باشد. به عبارت دیگر، اگر جامعه دچار تورم باشد، مقدار تولید کل محاسبه شده هر سال رقم بزرگ‌تری را نشان می‌دهد؛ در حالی که

اين رقم بزرگ، به معنی افزایش تولید نیست.

برای رفع اين مشکل، می‌توان سال معينی را به عنوان «سال پایه» انتخاب کرد و ارزش تولیدات هر سال را بر حسب قيمت كالاهای خدمات در سال پایه (نه سال جاري) محاسبه نمود. بدین ترتیب، اثر تغیيرات قيمت در محاسبه تولید کل از بين می‌رود و تغیيرات موجود فقط نشان‌دهنده تغیير میزان تولید كالاهای خدمات خواهد بود.

در مثال مطرح شده در بالا، اگر سال اول را سال پایه در نظر بگیریم، ممکن است مقدار تولید جامعه در سه سال مورد نظر بر حسب قيمت‌های سال اول، به ترتیب 100% ، 107% و 114% ریال باشد. در اين صورت می‌توان نتيجه گرفت که از 10% ریال افزایش تولید کل در سال دوم (نسبت به سال اول) براساس محاسبه سابق، 7% ریال آن ناشی از افزایش مقدار تولید و 3% ریال آن ناشی از افزایش قيمت‌هاست.

بر اين اساس، تولید کل در سال دوم به قيمت جاري برابر با 110% ریال و به قيمت ثابت (با در نظر گرفتن سال اول به عنوان سال پایه)، برابر با 107% ریال است؛ بنابراین، برای ارزیابی وضعیت اقتصادی کشور با محاسبه تولید کل به قيمت ثابت، آمار و اطلاعات مطمئن‌تری به دست می‌آيد.

پرسش

- ۱- دلیل اهمیت مطالعه‌ی حسابداری ملی را بیان کنید.
- ۲- فعالیت تولیدی چیست؟
- ۳- چرا در اندازه‌گیری تولید کل جامعه، ارزش کالاهای واسطه‌ای محاسبه نمی‌شود؟
- ۴- برای محاسبه‌ی فعالیت‌های تولیدی در حسابداری ملی چه شرایطی لازم است؟
- ۵- چرا هر ساله باید درصدی از تولیدات جامعه را بابت استهلاک کالاهای سرمایه‌ای کنار گذاشت؟
- ۶- کدام یک از دو شاخص درآمد ملی و درآمد سرانه در مقایسه‌ی بین جوامع نقش و اهمیت پیش‌تری دارد؟ به چه دلیل؟
- ۷- برای محاسبه‌ی ارزش کل تولیدات جامعه چه روش‌هایی وجود دارد؟ نام ببرید.
- ۸- آیا برای محاسبه‌ی ارزش کل تولیدات جامعه استفاده از یک روش کافی است؟ چرا؟
- ۹- روش ارزش افزوده را در محاسبه‌ی ارزش کل تولیدات جامعه شرح دهید.
- ۱۰- برای جلوگیری از اشتباه ناشی از افزایش قیمت در محاسبه‌ی تولید کل جامعه، چه باید کرد؟

فصل ۳

عرضه و تقاضا

آیا می‌دانید قیمت کالاهای مختلف در بازار چگونه تعیین می‌شود؟

انسان برای رفع نیازهای خود، ناگزیر از مصرف بعضی کالاهای خود است. هر یک از این کالاهای خود خدمات موردنیاز توسط تعدادی بنگاه تولید می‌شود و سپس مصرف کنندگان آنها را خریداری می‌کنند و به مصرف می‌رسانند. از این رو، برای هر کالا می‌توان دو گروه «تولیدکننده» و «مصرف کننده» در نظر گرفت. تولیدکنندگان با هدف به‌دست آوردن سود، به تولید کالاهای پردازنده و مصرف کنندگان نیز برای رفع نیاز خود، کالاهای خود را خریداری می‌کنند.

نحوهٔ تصمیم‌گیری و اقدام تولیدکنندگان و مصرف کنندگان و نیز واکنش آن‌ها نسبت به تغییرات وضعیت اقتصادی، با عنوان «رفتار اقتصادی» شناخته می‌شود.

بررسی رفتار اقتصادی مصرف کنندگان

انگیزه‌ی مصرف کنندگان از خرید

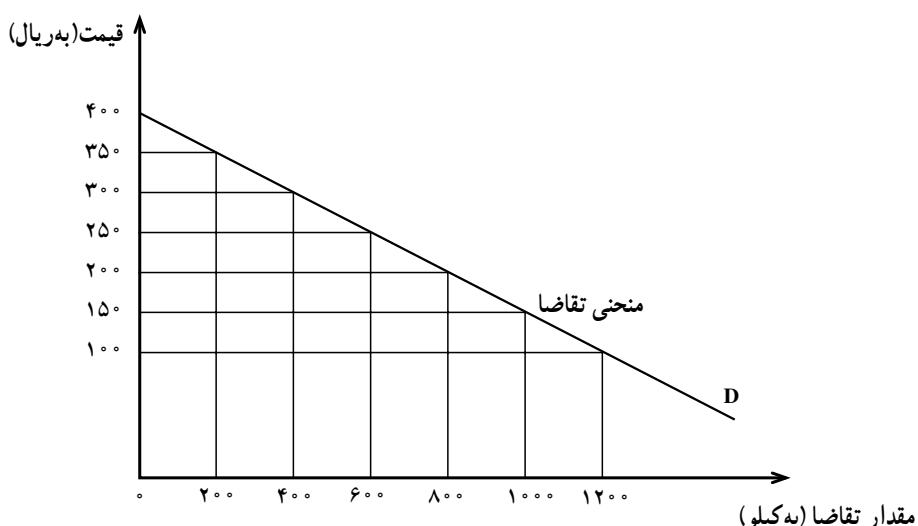
کالاهای رفع نیاز است. تصمیم آن‌ها در مورد خرید کالا، از عواملی مانند قیمت کالا، درآمد، سلیقه‌ی خودشان و قیمت سایر کالاهای تأثیر می‌پذیرد. در زیر درباره‌ی مهم‌ترین عامل، یعنی قیمت کالا و تأثیر آن بر رفتار اقتصادی مصرف کنندگان سخن می‌گوییم.

تجربه نشان می‌دهد که با افزایش قیمت یک کالا، میزان مصرف یا خرید آن از سوی مصرف کنندگان کاهش می‌یابد. در مقابل، با کاهش قیمت کالا مقدار خرید آن افزایش می‌یابد؛ به عبارت دیگر، قیمت یک کالا و مقدار خرید آن به وسیله‌ی مصرف کنندگان، با هم رابطه‌ی معکوس دارند. دلیل این امر آن است که با افزایش قیمت، مصرف کنندگان سعی

می‌کنند نیازشان را با مصرف کالاهای مشابه – که قیمت آن‌ها افزایش نیافته است – برآورده کنند؛ مثلاً، در صورتی که قیمت نوع خاصی از نوشت‌افزار افزایش یابد، مصرف کنندگان این کالا، نیاز خود را از طریق خرید انواع دیگر نوشت‌افزار بر طرف خواهند کرد؛ بدین ترتیب، مصرف کالایی که قیمت آن افزایش یافته است، کم می‌شود. علاوه بر این، می‌توان گفت با افزایش قیمت هر کالا مصرف کنندگان انگیزه‌ی بیشتری برای صرفه‌جویی در مصرف آن خواهند داشت. این عامل نیز می‌تواند خرید کالا را کاهش دهد. مثال زیر مربوط به تقاضا برای نوع خاصی از برنج می‌باشد.

قیمت (به ریال)	مقدار خرید (به کیلو)
۱۲۰۰	۱۰۰
۱۰۰۰	۱۵۰
۸۰۰	۲۰۰
۶۰۰	۲۵۰
۴۰۰	۳۰۰
۲۰۰	۳۵۰
-	۴۰۰

جدول ۱

نمودار ۲

جدول ۱ مقدار خرید از یک کالای معین را بهازای قیمت‌های مختلف نشان می‌دهد. این اطلاعات را می‌توان به شکل نمودار نشان داد. منحنی تقاضا که نشان‌دهنده‌ی چگونگی رفتار اقتصادی مصرف‌کنندگان است، در نمودار ۲ و با استفاده از اطلاعات جدول ۱ رسم شده است. تزولی بودن منحنی تقاضا، به این معنی است که با افزایش قیمت، مقدار تقاضا کاهش یافته و در مقابل، با کاهش قیمت، مقدار تقاضا افزایش می‌یابد.

فعالیت ۱-۸

قیمت یک کالای خاص را در ماه‌های متفاوت سال یادداشت کنید و رابطه‌ی قیمت و مقدار تقاضای آن را بررسی کنید.

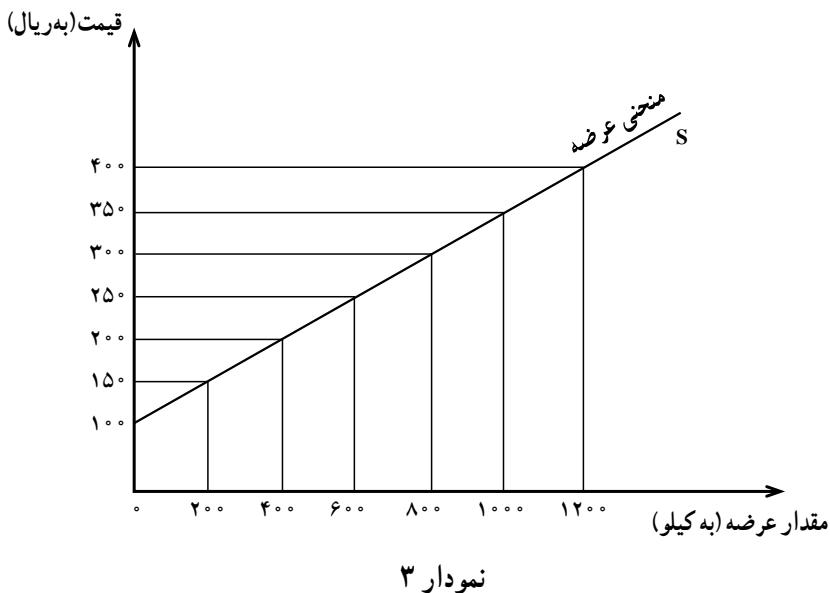
بررسی رفتار اقتصادی تولیدکنندگان

انگیزه‌ی تولیدکنندگان از تولید یک کالا، کسب سود است. تصمیم تولیدکنندگان در مورد میزان تولید یک کالا، از عواملی چون سطح قیمت آن کالا، هزینه‌های تولید و انتظارات مصرف‌کنندگان متأثر می‌شود. در زیر درباره‌ی مهم‌ترین این عوامل، یعنی قیمت کالا و تأثیر آن بر میزان تولید بحث می‌کنیم. با بررسی رفتار تولیدکنندگان، به این حقیقت پی می‌بریم که با افزایش قیمت یک کالا میزان تولید و عرضه‌ی آن افزایش می‌یابد؛ زیرا افزایش قیمت به معنی کسب سود ییش‌تر است و این امر تولیدکنندگان را تشویق می‌کند که بر میزان فعالیت خوش بیفرایند. هم‌چنین سبب می‌شود که تولیدکنندگان جدید نیز وارد میدان شوند و با امید به کسب سود به فعالیت پردازنند.

در جدول ۲، مقدار عرضه‌ی یک کالای معین بهازای قیمت‌های مختلف نشان داده شده است. این اطلاعات را می‌توان به شکل نمودار نیز نشان داد. منحنی عرضه نشان‌دهنده‌ی چگونگی رفتار اقتصادی تولیدکنندگان است. این منحنی در نمودار ۲ و با استفاده از اطلاعات جدول ۲ رسم شده است.

مقدار عرضه(به کیلو)	قیمت (به ریال)
۰	۱۰۰
۲۰۰	۱۵۰
۴۰۰	۲۰۰
۶۰۰	۲۵۰
۸۰۰	۳۰۰
۱۰۰۰	۳۵۰
۱۲۰۰	۴۰۰

جدول ۲

صعودی بودن منحنی عرضه به این معنی است که با افزایش قیمت، مقدار عرضه‌ی کالا افزایش خواهد یافت و در مقابل، با کاهش قیمت، عرضه نیز کاهش می‌یابد.

تعادل و قیمت تعادلی

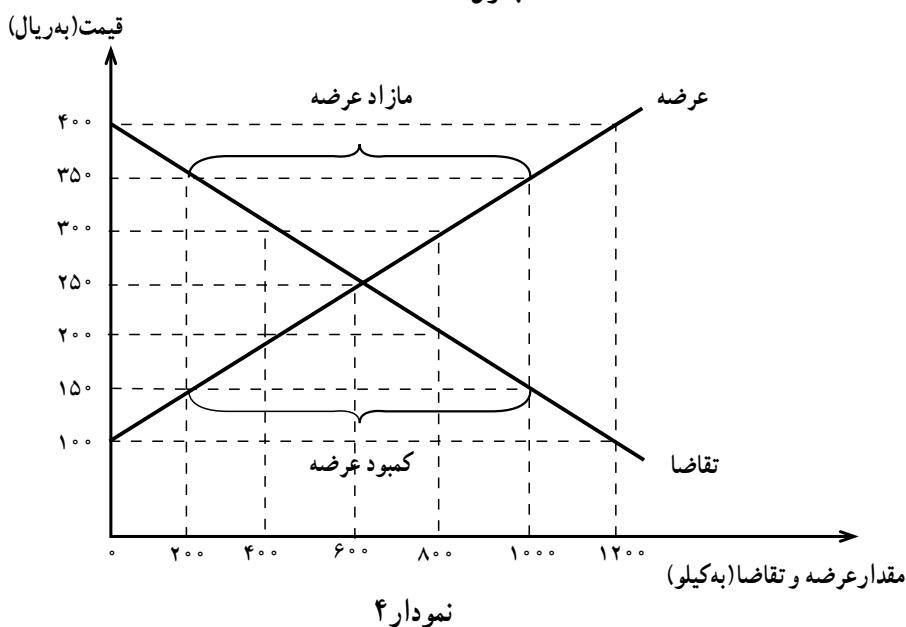
رفتار اقتصادی تولیدکنندگان و مصرفکنندگان باید با یک دیگر هماهنگ باشد. اگر تولیدکنندگان بیشتر از مقدار خرید مصرفکنندگان، کالا تولید کنند، موفق به فروش آن مقدار اضافی نخواهند شد. همچنین اگر مصرفکنندگان بخواهند به مقداری بیشتر از آن‌چه تولیدکنندگان عرضه کرده‌اند، کالا خریداری کنند دچار

مشکل خواهد شد.

عاملی که این هماهنگی و تعادل را ایجاد می‌کند، قیمت کالاست. برای بررسی این مسئله، دو جدول ۱ و ۲ را در کنار هم بررسی می‌کنیم. جدول ۳ ترکیب این دو جدول است. همان‌طور که در جدول ۳ مشاهده می‌کنید، در سطح قیمت 25° ۲۵ ریال، بین عرضه و تقاضا برابر ایجاد شده است؛ زیرا مصرف‌کنندگان در این سطح قیمت، فقط 600 واحد کالا خریداری می‌کنند. از سوی دیگر، تولیدکنندگان هم به همین میزان کالا تولید و عرضه کرده‌اند؛ به عبارت دیگر، نه تولیدکنندگان برای به فروش رساندن کالاهای خود با مشکل رو به رو می‌شوند و نه خریداران به دلیل کمبود کالا، به ناچار از خرید آن منصرف می‌گردند.

مقدار عرضه (به کیلو)	مقدار تقاضا (به کیلو)	قیمت (به ریال)
۰	۱۲۰۰	۱۰۰
۲۰۰	۱۰۰۰	۱۵۰
۴۰۰	۸۰۰	۲۰۰
۶۰۰	۶۰۰	۲۵۰
۸۰۰	۴۰۰	۳۰۰
۱۰۰۰	۲۰۰	۳۵۰
۱۲۰۰	۰	۴۰۰

جدول ۳

فعالیت ۱-۹

جدول زیر را کامل کنید؛ آن‌گاه بر روی منحنی عرضه و تقاضایی که در یک دستگاه مختصات رسم می‌کنید، نقطه‌ی تعادل را مشخص نمایید.

قیمت (به ریال)	مقدار تقاضا (به کیلو)	مقدار عرضه (به کیلو)
-	-	-
-	-	-
۵۰	۵۰	۲۰۰
-	-	-
-	-	-

با بررسی جدول ۳ متوجه می‌شویم که در سطوح دیگر قیمت، بین عرضه و تقاضا تعادل وجود ندارد؛ مثلاً، در سطح قیمت ۲۰۰ ریال، مصرف‌کنندگان مایل به خرید ۸۰۰ واحد کالا هستند؛ در حالی که تولیدکنندگان فقط ۴۰۰ واحد کالا تولید و عرضه می‌کنند. در این حالت، می‌گوییم که در بازار آن کالا کمبود عرضه وجود دارد؛ زیرا گروهی از مصرف‌کنندگان موفق به خرید کالای موردنظر خود نمی‌شوند. همچنین در سطح قیمت ۳۰ ریال، مصرف‌کنندگان مایل به خرید ۴۰۰ واحد کالا هستند؛ در حالی که تولیدکنندگان ۸۰ واحد کالا تولید و عرضه می‌کنند. در این حالت، می‌گوییم که در بازار آن کالا، مازاد عرضه وجود دارد؛ زیرا گروهی از تولیدکنندگان برای محصولات خود خریدار پیدا نمی‌کنند. بنابراین، در سطح قیمت پایین‌تر از ۲۵ ریال، در بازار با کمبود عرضه رو به رو می‌شویم؛ زیرا به دلیل ارزان بودن کالا، تقاضا برای آن زیاد است؛ در حالی که تولیدکنندگان برای تولید آن کالا به آن مقدار، انگیزه‌ی کافی ندارند. در نتیجه، تولید و عرضه‌ی آن کم می‌شود. همچنین در سطح قیمت بالاتر از ۲۵ ریال، در بازار با مازاد عرضه رو به رو می‌شویم؛ زیرا به دلیل گران بودن کالا، تولیدکنندگان که به دنبال کسب سود بیش‌تر هستند، به تولید بیش‌تر می‌پردازند؛ در حالی که مصرف‌کنندگان به خرید و مصرف این کالای گران به آن مقدار تمایل نشان نمی‌دهند. این وضعیت در نمودار ۴ نشان داده شده است.

سطح قیمت ۲۵ ریال را که به ازای آن مقدار عرضه و تقاضا با هم برابر می‌شوند،

«قیمت تعادلی» می‌گویند؛ زیرا بازار با این قیمت به تعادل می‌رسد و در آن کمبود یا مازاد مشاهده نمی‌شود.

حال این پرسش پیش می‌آید: «اگر در بازار کمبود یا مازاد وجود داشته باشد، در هر صورت، چه اتفاقی خواهد افتاد؟» برای پاسخ دادن به این پرسش، ابتدا وضعیت کمبود را مطالعه می‌کنیم.

در بازار هنگامی کمبود اتفاق می‌افتد که قیمت از سطح قیمت تعادلی پایین‌تر باشد. در نتیجه، گروهی از مصرف‌کنندگان موفق به خرید کالای موردنیاز خود نخواهند شد. این گروه، برای خرید کالا حاضرند مبلغ بالاتری بپردازنند و این امر سبب افزایش قیمت کالا می‌شود. بالا رفتن قیمت باعث می‌شود که از یک سو، تولیدکنندگان رغبت بیش‌تری به تولید نشان دهند و از سوی دیگر، مصرف‌کنندگان از مصرف خود بکاهند. پس در حالت کمبود، قیمت بالا می‌رود و فاصله‌ی بین عرضه و تقاضا کاهش می‌یابد. این افزایش قیمت تا سطحی ادامه می‌یابد که در آن، فاصله‌ی بین عرضه و تقاضا از بین برود و تعادل در بازار برقرار شود؛ این سطح قیمت همان قیمت تعادلی است.

وقتی که در بازار قیمت از سطح قیمت تعادلی بالاتر برود، مازاد عرضه به وجود می‌آید؛ بدین ترتیب که چون گروهی از تولیدکنندگان موفق نمی‌شوند کالایشان را بفروشند، حاضر خواهند بود آن را با قیمتی پایین‌تر به فروش برسانند. در نتیجه، قیمت پایین‌تر می‌آید. با پایین‌آمدن قیمت، از یک سو مصرف‌کنندگان مقدار خرید خود را افزایش می‌دهند و از سوی دیگر، تولیدکنندگان از مقدار تولید می‌کاهند. پس در حالت وجود مازاد عرضه، قیمت کاهش می‌یابد و فاصله‌ی بین میزان عرضه و تقاضا کم‌تر می‌شود. این کاهش قیمت تا سطحی ادامه می‌یابد که در آن، فاصله‌ی بین عرضه و تقاضا از بین برود و در بازار تعادل برقرار شود. همان‌طور که ملاحظه می‌کنید باز هم به همان سطح قیمت تعادلی که موجب برابر شدن مقدار عرضه و تقاضا می‌شود، می‌رسیم.

به طور کلی، هرگاه در بازار قیمت تعادلی نباشد، عواملی آن را به سمت قیمت تعادلی می‌کشانند. بدین ترتیب، اگر در بازار قیمت کالایی در حال افزایش باشد، می‌گوییم به دلیل کمبود (یعنی فزونی تقاضا بر عرضه)، قیمت به سمت قیمت تعادلی پیش می‌رود. بر عکس، اگر قیمت کالایی در حال کاهش باشد، می‌گوییم به دلیل وجود مازاد (یعنی فزونی عرضه بر تقاضا)، قیمت به سمت قیمت تعادلی پیش می‌رود.

بازار چیست؟

در مباحث اقتصادی وقتی از بازار یک کالای خاص سخن می‌گوییم، منظور ارتباط مجموعه‌ی خریداران و فروشنده‌گان آن کالا و نحوه‌ی رفتار و عکس‌العمل آن‌ها نسبت به تغییر عوامل اقتصادی است و نه ضرورتاً، مکان خاصی که به اصطلاح «بازار» نامیده می‌شود. از این‌رو، وقتی، برای مثال، بازار کالایی مثل روغن‌نباتی را مطالعه می‌کنیم، در واقع، وضعیت خریداران و فروشنده‌گان این کالا و نیز منطقی را که بر رفتارشان حاکم است، مورد توجه قرار می‌دهیم. هم‌چنین سعی داریم دریابیم که تغییرات در این بازار، چه تغییری در قیمت و مقدار کالا ایجاد می‌کند.

رقابت و انحصار

وقتی بازار یک کالای خاص را مورد بررسی و مطالعه قرار می‌دهیم، ممکن است شاهد این وضعیت باشیم که تعدادی تولیدکننده یا فروشنده در بازار حضور دارند و هر کدام می‌کوشند کالای خود را به فروش برسانند و مشتریان بیشتری را به‌سوی خود جذب کنند. بی‌تر دید هر کدام از این فروشنده‌گان که بتواند کالای بیشتری بفروشد و مشتریان بیشتری را جذب کند، به همان نسبت عرصه را بر سایرین تنگ خواهد کرد. در واقع، این فروشنده توانسته است مشتریان فروشنده‌گان دیگر را به‌سوی خود جلب کند.

در چنین وضعیتی، این فروشنده‌گان رقیب هم خواهند بود. به عبارت دیگر، در بازار بین فروشنده‌گان رقابت حاکم است و چنین بازاری، بازار رقابتی نامیده می‌شود. ممکن است در مورد کالایی دیگر وضعیت به این شکل باشد که در بازار فقط یک تولیدکننده یا فروشنده حضور داشته باشد و رقیبی در مقابل او فعالیت نکند. در این صورت، اگر فردی بخواهد آن کالا را تهیه کند، باید به سراغ تولیدکننده یا فروشنده‌ی منحصر به فرد آن برود. این وضعیت را «انحصار» می‌گوییم و تولیدکننده یا فروشنده‌ی منحصر به فرد را که رقیبی ندارد، «انحصارگر» می‌نامیم.

پس رقابت و انحصار دو نقطه‌ی مقابل هم هستند. در وضعیت رقابت، خریداران قدرت انتخاب دارند و می‌توانند به سراغ هر یک از فروشنده‌گان بروند اماً در وضعیت انحصار مجبورند به سراغ انحصارگر بروند؛ زیرا امکان دیگری برایشان وجود ندارد. حال سؤال این است: «تأثیر هر کدام از این دو وضعیت بر بازار چیست؟» مسلماً،

وقتی که چند تولیدکننده در بازار با هم به رقابت می‌پردازند، هر کدام سعی می‌کنند از یک سو، با بهبود بخشیدن به کیفیت محصول خود و از سوی دیگر، با پایین آوردن قیمت، مشتریان بیشتری را به خود جلب کنند و از بازار سهم بیشتری به دست آورند؛ در نتیجه، مصرف کنندگان می‌توانند کالایی با کیفیت مناسب‌تر و قیمت نسبتاً پایین‌تر تهیه کنند.

از طرفی، اگر در بازار فقط یک تولیدکننده باشد، تلاش برای بهبود کیفیت چندان ضرورتی ندارد. هم‌چنین، انحصارگر مجبور نمی‌شود که قیمت کالا را پایین بیاورد تا سایر رقبا را از میدان بدر کند؛ چون، اصلاً رقیبی وجود ندارد.

در مقایسه‌ی بین دو وضعیت رقابت و انحصار، می‌توان گفت که رقابت بین تولیدکنندگان به نفع مصرف کنندگان است.

ممکن است تولیدکنندگانی که با هم رقابت می‌کنند، تصمیم بگیرند که با هم کنار بیایند و دست از رقابت بردارند. در این صورت، آن‌ها از شرایط بهتری برخوردار خواهند شد؛ چون دیگر مجبور نمی‌شوند که کالایشان را با قیمت پایین بفروشند. به همین دلیل، همکاری تولیدکنندگان و عدم رقابت بین آن‌ها به ضرر مصرف کنندگان تمام می‌شود.

هر چه تعداد تولیدکنندگان در بازار زیادتر باشد، اتحاد و همکاری بین آن‌ها کم‌تر می‌شود؛ مثلاً، سه تولیدکننده‌ی رقیب می‌توانند دور هم جمع شوند و تصمیم بگیرند که به‌جای رقابت، با هم متحد شوند تا سود بیشتری ببرند اماً امکان متحد شدن صد تولیدکننده‌ی رقیب بسیار کم است. به همین دلیل، هر قدر تعداد تولیدکنندگان زیادتر و رقابت فشرده‌تر باشد، منافع بیشتری نصیب مصرف کنندگان می‌شود.

همان‌طور که ممکن است در بازار با یک تولیدکننده یا فروشنده‌ی انحصارگر یا چند تولیدکننده و فروشنده‌ی رقیب روبرو شویم، ممکن است در طرف خریدار نیز چنین وضعیتی حاکم باشد؛ یعنی در بازار کالایی خاص، فقط یک خریدار وجود داشته باشد یا این که چند خریدار با هم رقابت کنند. پس وضعیت رقابت و انحصار همان‌گونه که در طرف فروشنده وجود دارد، در طرف خریدار نیز می‌تواند وجود داشته باشد.

در این‌جا نیز وجود رقابت بین خریداران به نفع فروشنده‌گان است؛ در حالی که وضعیت انحصاری خریدار باعث می‌شود که فروشنده‌گان مجبور شوند کالاهای خود را با قیمتی که خریدار انحصارگر تعیین می‌کند، به او بفروشند.

پرسش

- ۱- تولیدکنندگان و مصرفکنندگان هنگام افزایش قیمت یک کالای معین، چه رفتاری از خود نشان می‌دهند؟
- ۲- عوامل مؤثر بر تصمیم مصرفکنندگان را در خرید یک کالا نام ببرید.
- ۳- انگیزه‌ی مصرفکننده در خرید یک کالا چیست؟
- ۴- انگیزه‌ی تولیدکننده در تولید یک کالا چیست؟
- ۵- بازار در چه شرایطی دچار مازاد عرضه و در چه شرایطی دچار کمبود عرضه می‌شود؟
- ۶- هنگامی که بازار دچار کمبود عرضه است، چگونه می‌تواند به حالت تعادلی برسد؟
- ۷- بین بازار انحصاری و بازار رقابتی چه تفاوتی وجود دارد؟
- ۸- مزایای بازار رقابتی نسبت به بازار انحصاری چیست؟

بخش

۲

تولید

تولید و عوامل تولید

فصل ۱

آیا منابع و امکانات موجود در طبیعت به‌طور مستقیم مورد استفاده قرار می‌گیرد؟

همان‌گونه که قبل‌گفته شد، انسان نیازهای متعدد و نامحدود خود را با مصرف کالاها و خدمات رفع می‌کند؛ برای مثال، نیاز به غذا با مصرف مواد غذایی و نیاز به پوشاسک با خریدن و مورد استفاده قرار دادن انواع لباس برآورده می‌شود. نیاز انسان به دانستن نیز از طریق خریدن و خواندن کتاب‌های مختلف یا سایر وسایل اطلاع‌رسانی برآورده می‌گردد.

کالاها و خدماتی که مورد استفاده‌ی ما قرار می‌گیرند، با استفاده از منابع و امکاناتی که در طبیعت موجود بوده و در دسترس ما قرار گرفته است، تهیه می‌شوند. به عنوان مثال، ما برای تأمین مواد غذایی موردنیاز خود، میوه‌ی درختان جنگلی، گله‌ی حیوانات و حشی و زمین‌های قابل کشت را در اختیار داریم. برای مهیا کردن مسکن نیز چوب، سنگ، خاک و هر آن‌چه موردنیاز است، در اختیار ماست.

به هر حال، برای این که بتوانیم کالا و خدمات موردنیاز خود را با استفاده از منابع و امکانات موجود تهیه کنیم، به کار و تلاش نیاز داریم. به عبارت دیگر، این منابع به‌گونه‌ای که هستند نمی‌توانند مورد استفاده‌ی ما قرار گیرند و نیازهایمان را برطرف کنند بلکه باید با یک سلسله اقدامات، آن‌ها را به کالاهای موردنیاز خود تبدیل کنیم. این سلسله اقدامات که برای

تبديل منابع به کالاهای موردنیاز صورت می‌گیرد، همان «تولید» است. از طریق فعالیت‌های تولیدی، کالاها و خدمات موردنیاز جوامع شری تهیه می‌شود. محصولات کشاورزی، محصولات صنعتی، محصولاتمعدنی و خدمات نهایی، همه و همه حاصل فعالیت‌های تولیدی هستند.

۲-۱ فعالیت

برای این که یک کالا آماده‌ی مصرف شود، چه مراحلی را باید طی کند؟ این مراحل را فهرست کنید.

تولیدکنندگان

با نگاهی گذرا به اقتصاد جامعه‌ی امروزی، متوجه می‌شویم که تعداد زیادی از مؤسسات گوناگون به صورت گسترده به فعالیت در عرصه‌ی اقتصاد – اعم از تولید، توزیع، خرید و فروش – مشغول هستند. علاوه بر این مؤسسات، افراد زیادی نیز به صورت مستقل و به تنهایی به فعالیت‌های مختلف مشغول‌اند.

با بررسی وضعیت و نحوه‌ی فعالیت این مؤسسات و افراد متوجه می‌شویم که نتیجه‌ی فعالیت همه‌ی آن‌ها – یعنی محصولی که تولید و عرضه می‌کنند – تماماً توسط خانوارها به مصرف نمی‌رسد. در واقع، تعدادی از مؤسسات و افراد، کالاها و خدمات موردنیاز مردم را تهیه می‌کنند و تولید تعداد دیگری از مؤسسات مورد استفاده‌ی مردم قرار نمی‌گیرد، بلکه توسط سایر مؤسسات خریداری شده در تولید کالاهای دیگر از آن‌ها استفاده می‌شود.

به بیان دقیق‌تر، محصولات برخی مؤسسات به صورت مستقیم به مصرف مردم می‌رسد اماً محصولات سایر مؤسسات این گونه نیست. این محصولات توسط مؤسستی که کالاها و خدمات موردنیاز مردم را تهیه می‌کنند، خریداری شده و در جریان تولید کالاها و خدمات مصرفی مردم مورد استفاده قرار می‌گیرند. در واقع، این محصولات به صورت غیرمستقیم بر مصرف مردم اثر می‌گذارند.

فعالیت دو گروه تولیدکنندگانی که محصولاتشان به صورت مستقیم و غیرمستقیم به مصرف مردم می‌رسد، به نوعی مکمل هم است. از این‌رو، بین این دو گروه ارتباط نزدیکی وجود دارد. برای روشن شدن موضوع و نحوه‌ی این ارتباط به مثال زیر توجه کنید.

یک مؤسسه‌ی تولیدی اقدام به بهره‌برداری از معادن آهن می‌کند. این مؤسسه سنگ آهن تولیدی خود را بعد از طی مرحله‌ی اولیه‌ی عمل‌آوری به مجتمع فولادسازی عرضه می‌کند. مجتمع سنگ آهن خریداری شده را به محصولات فولادی، از جمله ورق فولادی، تبدیل می‌کند. ورق‌های فولادی تولید شده در مجتمع، توسط کارخانه‌ی اتومبیل‌سازی خریداری می‌شوند. این مؤسسه نیز با استفاده از آن‌ها قطعات مختلف بدنه‌ی اتومبیل را تهیه می‌کند.

در نهایت، اتومبیل به بازار عرضه می‌شود و در اختیار مصرف‌کنندگان قرار می‌گیرد.

همان‌گونه که ملاحظه می‌شود، در این مثال تولیدات در مراحل اولیه توسط مردم خریداری نمی‌شوند؛ در واقع، مردم نه سنگ آهن مصرف می‌کنند و نه با ورق فولادی کاری دارند. این محصولات اگرچه به صورت مستقیم مورد مصرف مردم قرار نمی‌گیرند اماً چون در جریان تولید اتومبیل – که مورد نیاز مردم است – به مصرف می‌رسند، می‌گوییم به صورت غیرمستقیم در مصرف مردم مؤثرند.

فعالیت ۲

پنج نوع کالای واسطه‌ای را نام بیرید.

انگیزه‌ی تولیدکنندگان

در مثال گفته شده اگر تولیدکنندگان سنگ آهن یا ورق‌های فولادی به هر دلیل دچار مشکل شوند و از کار دست بکشند، تولید و عرضه‌ی اتومبیل مورد نیاز مردم نیز با اشکال مواجه می‌شود. اگر صاحبان کارخانه‌های اتومبیل‌سازی کار را تعطیل کنند یا این که در طول زمان به بازسازی کارخانه‌های خود پردازنند، مردم – یعنی مصرف‌کنندگان اتومبیل – دچار مشکل خواهند شد.

اگر نانوایان، خواربارفروشان، رانندگان تاکسی، فروشنده‌ی لوازم التحریر، عکاسان و... تصمیم بگیرند که از کار دست بکشند، زندگی روزمره‌ی اعضای جامعه مختل می‌شود. حال این سؤال مطرح می‌شود که چرا معمولاً این وضعیت دشوار پیش نمی‌آید؟ به عبارت دیگر، چرا صاحبان این مشاغل نه تنها کار را تعطیل نمی‌کنند بلکه با جدیت هرچه بیش‌تر به فعالیت خود ادامه می‌دهند و در نتیجه، مصرف‌کنندگان دچار کمبود و دشواری‌های حاصل از آن نمی‌شوند؟

بی تردید انگیزه‌ی بسیاری از تولیدکنندگان کالاها و خدمات، در انجام فعالیت‌های روزمره‌ی خود خدمت به همنوعان است که به نوعی «عبادت» تلقی می‌شود و ارزش بسیاری دارد. بدین ترتیب، یک راننده‌ی تاکسی در پایان یک روز تلاش می‌تواند با رضایت خاطر ناشی از یک روز خدمت به همسه‌ریان و همنوعان خود به خانه برود یا یک خواربارفروش از این که کالای موردنیاز مردم را تهیه کرده و در اختیارشان قرار داده است، احساس رضایت خاطر خواهد کرد. همین مسئله در مورد مشاغل دیگر نیز صادق است.

با این حال، انگیزه‌ی خدمت به همنوعان به تنها‌ی جواب مسئله نیست. تولیدکنندگان با ارائه‌ی خدمات خود به جامعه، کسب سود می‌کنند. ممکن است صاحبان برخی از مشاغل، به سود کسب شده از طریق ارائه‌ی خدمات خود چندان اعتنا نکنند و بیشتر به رضای خداوند و رسیدن به آرامش روحی توجه داشته باشند یا این که سود حاصل در مقابل ارزش خدماتشان به جامعه بسیار ناچیز باشد اماً بی‌تردید برای همه‌ی مشاغل یا افراد این گونه نیست. حتی در بعضی جوامع ممکن است انگیزه‌ی خدمت به همنوع بدون چشم‌داشت مادی بسیار ضعیف باشد. بدین جهت، می‌گوییم تولیدکنندگان با هدف کسب سود به تولید و عرضه‌ی کالاها و خدمات موردنیاز مردم می‌پردازند.

۲-۳ فعالیت

انگیزه‌ی تولیدکنندگان از تولید چیست؟ در مورد انگیزه‌های تولیدکنندگانی که می‌شناسید بحث کنید.

هزینه، درآمد و سود

تولیدکنندگان برای تولید محصولات خود – اعم از کالاها یا خدمات مختلف – به ناچار باید مقداری پول هزینه کنند. آن‌ها باید محلی را به عنوان کارگاه، مغازه یا دفترکار خریداری یا اجاره کنند، ماشین‌آلات و لوازم موردنیاز دیگر و نیز مقداری مواد اولیه را بخرند و تعدادی کارگر و کارمند را نیز به استخدام خود درآورند. مبالغی را که تولیدکنندگان برای تولید صرف می‌کنند، «هزینه‌های تولید» می‌نامند. تولیدکنندگان در مقابل، با فروش محصولات خود مقداری پول به دست می‌آورند که آن را «درآمد» می‌نامیم. اگر میزان درآمد از هزینه بیشتر باشد، می‌گوییم تولیدکننده از

فعالیت خود سود برد است. بدیهی است میزان سود برابر با تفاوت درآمد و هزینه است. برای مثال، اگر تولیدکننده‌ای در طول یک دوره‌ی زمانی معین – مثلاً یک سال – برای فعالیت‌های تولیدی خود ده میلیون ریال هزینه کرده باشد و کالاهای تولید شده را به مبلغ دوازده میلیون ریال بفروشد، می‌گوییم دو میلیون ریال سود برد است.

البته ممکن است در شرایط خاصی تولیدکننده نه تنها سود به دست نیاورد بلکه متهم زیان نیز شود؛ یعنی، درآمدهای به دست آمده از هزینه‌های تولید کم‌تر باشد.

تولیدکنندگان تلاش می‌کنند از وضعیت زیان دوری کنند. آن‌ها برای این کار باید تا حدّ ممکن هزینه‌های تولید را کاهش دهند؛ مثلاً، از استخدام نیروی کار غیر لازم بپرهیزنند، در مصرف مواد اولیه صرفه‌جویی کنند و جلوی ریخت و پاش‌ها را بگیرند.

تولیدکننده‌ای که در مثال قبل از او یاد کردیم، ممکن است بتواند با صرفه‌جویی و دقّت خاص خود، هزینه‌های تولید را از سطح ده میلیون ریال به نه میلیون ریال کاهش دهد؛ بدون آن که از میزان تولید بکاهد. به این ترتیب، او با صرفه‌جویی در مصرف مواد اولیه و جلوگیری از اتلاف و ریخت و پاش، یک میلیون ریال به سود خود اضافه کرده است.

از سوی دیگر، تولیدکنندگان برای به دست آوردن سود بیش‌تر یا جلوگیری از زیان باید درآمد خود را افزایش دهند. دست‌یابی به این هدف در صورتی میسر می‌شود که آن‌ها برای محصولاتشان بازار خوبی فراهم کنند و کالاهایشان را با قیمت مناسب بفروشند. تولیدکننده‌ی مورد نظر ما، با تلاش خود می‌تواند میزان درآمد حاصل از فروش را از دوازده میلیون ریال در سال به دوازده و نیم میلیون ریال افزایش دهد و بدین ترتیب نیم میلیون ریال به سود خود اضافه کند.

البته بعضی تولیدکنندگان به جای کسب سود در کوتاه مدت به فکر سود در سال‌های آینده هستند. این گروه ممکن است کالاهایشان را با قیمتی پایین‌تر عرضه کنند. در این حالت، اگر چه درآمد تولیدکنندگان کم‌تر است و سود کم‌تری عاید آن‌ها می‌شود اماً مشتریان بیش‌تری را جذب می‌کنند و به این وسیله اعتباری به دست می‌آورند. ممکن است تولیدکنندگان به جای صرفه‌جویی در هزینه‌های تولید، سعی در تهیه و عرضه‌ی کالاهایی با کیفیت بهتر داشته باشند. در این حالت، اگر چه سود امروز آن‌ها کم‌تر می‌شود اماً اعتماد مشتریان را جلب می‌کنند و در سایه‌ی این جلب اعتماد، در سال‌های آینده می‌توانند مقدار بیش‌تری کالا تولید کنند و به فروش برسانند؛ این کار برای سایر تولیدکنندگان میسر نخواهد بود.

همان طور که ملاحظه می‌کنید، در این وضعیت تولیدکننده با انگیزه‌ی کسب سود بیشتر در آینده، از بخشی از سود فعلی صرف نظر می‌کند.

فعالیت ۴

یک واحد تولیدی را در نظر بگیرید؛

الف) تحقیق کنید این واحد تولیدی چه هزینه‌هایی دارد.

ب) به نظر شما، چگونه می‌توان درآمد این واحد تولیدی را افزایش داد؟

عوامل تولید

تولیدکنندگان برای انجام دادن فعالیت‌های تولیدی خویش به

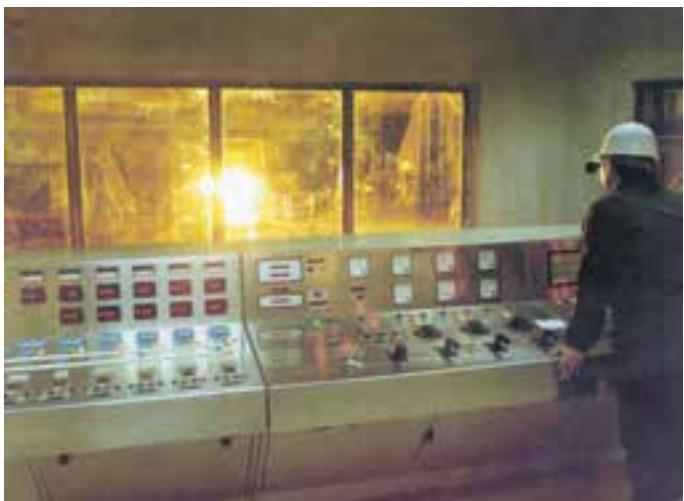
عوامل مختلفی نظر نیروی کار، مواد اولیه، تجهیزات و سایر ملزمومات نیازمندند. بدیهی است که نیازهای تولیدکنندگان کالاهای مختلف، با هم متفاوت است. برای مثال، یک مؤسسه‌ی تولید محصولات کشاورزی، به زمین کشاورزی، نیروی کار، آب، کود، انبار و سردخانه نیاز دارد؛ در حالی که یک مؤسسه‌ی تولید محصولات صنعتی، به نیروی کار، ماشین‌آلات، مواد اولیه و نظایر آن نیازمند است.

به طور کلی، نیازهای عمدی تولیدکنندگان کالا و خدمات مختلف را می‌توان به سه

دسته‌ی اصلی: منابع طبیعی، نیروی انسانی و سرمایه تقسیم کرد.

۱- منابع طبیعی: در جریان تولید کالاهای خدمات از امکانات و منابعی که طبیعت در اختیار ما قرار داده است استفاده می‌کنیم. در فعالیت‌های کشاورزی، زمین و در فعالیت‌های صیادی دریا مورد بهره‌برداری قرار می‌گیرد. در فعالیت‌های صنعتی نیز از مواد اولیه‌ای که از معادن استخراج می‌شود، استفاده می‌کنیم. همه‌ی این عناصر جزء منابع طبیعی شناخته می‌شوند. گاه این مجموعه با عنوان «زمین» معرفی می‌شود اما همان مفهوم منابع طبیعی را مدنظر دارد.

۲- نیروی انسانی: تولید و فراهم آوردن محصولات موردنیاز با استفاده از منابع طبیعی، نیازمند کار و تلاش انسان است. به عبارت دیگر، تا تلاش انسان نباشد، منابع بی‌کران و بالارزش طبیعت قابلیت استفاده پیدا نمی‌کنند. به همین دلیل، نقش نیروی انسانی در جریان تولید بسیار مهم است.

نیروی انسانی در رده‌های مختلف مورد استفاده‌ی تولیدکنندگان قرار می‌گیرد. در بعضی از فعالیت‌های تولیدی کارگر ساده موردنیاز است؛ در حالی که برای بعضی فعالیت‌های دیگر باید از نیروی انسانی آموزش دیده و ماهر استفاده شود. همچنین، انجام دادن پاره‌ای فعالیت‌ها مستلزم درجات بسیار بالای تخصص و دانش فنی لازم است.

نیروی انسانی را با توجه به تجربیات و مهارت‌هایی که دارد یا تحصیلات و دوره‌های آموزشی‌ای که گذرانده است، می‌توان به نیروی انسانی ساده، نیروی انسانی نیمه ماهر و نیروی انسانی ماهر یا متخصص طبقه‌بندی کرد. از نیروی انسانی به عنوان عامل کار نیز یاد می‌شود.

۳— سرمایه: انسان برای بهره‌برداری از منابع طبیعی به ابزار و تجهیزات نیازمند است. این ابزار و تجهیزات در واقع حاصل کار گذشته‌ی انسان‌هاست. عامل سرمایه در برگیرنده‌ی مجموعه امکاناتی است که به عنوان حاصل کار گذشته‌ی انسان در جریان تولید مورد استفاده قرار می‌گیرد.

بدین ترتیب، تولیدکنندگان با تهیه‌ی ماشین‌آلات و ملزومات و نیز اختصاص مبالغی برای خریدهای جاری و پرداخت حقوق کارکنان، و ... جریان تولید را شکل می‌دهند. به مبالغ و وجهی که در جریان تولید به کار گرفته می‌شود، در اصطلاح «سرمایه‌ی مالی» می‌گویند. به این ترتیب، منابع طبیعی، نیروی انسانی و سرمایه در مجموع «عوامل تولید» را تشکیل می‌دهند.

همان‌طور که گفتیم، تولیدکنندگان هزینه‌هایی را متقابل می‌شوند. این هزینه‌ها در واقع همان پولی است که برای خرید عوامل تولید به صاحبان آن‌ها می‌پردازند. برای مثال، زمین را در اختیار می‌گیرند تا در آن به فعالیت کشاورزی پردازند یا از معادن آن بهره‌برداری کنند. در مقابل، به صاحب زمین — که ممکن است یک شخص خاص یا دولت به عنوان نماینده‌ی کل جامعه باشد — «اجاره» می‌پردازند یا نیروی انسانی را به کار می‌گیرند تا بتوانند از منابع طبیعی بهره‌برداری کنند و به تولید کالاهای و خدمات پردازند و در مقابل، به کارگران و کارمندان خود «مزد» یا «حقوق» می‌پردازند. آن‌ها همچنین، از سرمایه‌ی مالی برای تسهیل فعالیت‌های خود استفاده می‌کنند و قیمت سرمایه را نیز به صاحبان آن می‌پردازند؛ زیرا صاحب سرمایه‌ی مالی در مقابل در اختیار قرار دادن سرمایه‌ی خود، موقع دارد در سود مؤسسه‌ی تولیدی شریک باشد.

پرسش

- ۱- تولید چیست؟
- ۲- آیا همه‌ی محصولات تولید شده به صورت مستقیم به مصرف می‌رسند؟ چرا؟
- ۳- سود چیست و چگونه محاسبه می‌شود؟
- ۴- تولیدکنندگان برای جلوگیری از ضرر چه اقداماتی انجام می‌دهند؟
- ۵- تولیدکنندگانی که به فکر کسب سود بلندمدت‌اند، معمولاً^۱ کدام شیوه‌ی کاری را دنبال می‌کنند؟
- ۶- عوامل تولید را نام ببرید.
- ۷- کدام‌یک از عوامل تولید مهم‌تر است؟ چرا؟
- ۸- پولی که تولیدکنندگان برای خرید عوامل تولید می‌بردازند، با چه عنوان‌هایی نصیب خانواده‌ها می‌شود؟

فصل ۲

نیروی انسانی

مهم‌ترین عامل تولید در اقتصاد یک کشور
کدام است؟

مقدمه

نیروی انسانی یکی از عوامل سه‌گانه‌ی تولید است که در کنار دو عامل دیگر – یعنی منابع طبیعی و سرمایه – نقش ویژه‌ای در تولید ایفا می‌کند.

اگرچه هر یک از عوامل سه‌گانه‌ی تولید در جای خود دارای اهمیت‌اند و نقش و تأثیر هیچ‌کدام را نمی‌توان انکار کرد اماً نیروی انسانی یا منابع انسانی نسبت به سایر عوامل تولید از اهمیت خاصی برخوردار است؛ زیرا وظیفه‌ی ترکیب سایر عوامل تولید را نیز برعهده دارد.

بدون شک، مهم‌ترین سرمایه‌ی یک ملت نیروی انسانی و به‌ویژه نیروی انسانی دانش‌آموخته، با مهارت و صاحب فکر آن است. آن‌چه یک ملت را به سمت پیشرفت هدایت می‌کند، نیروی انسانی توانمند آن است که با جدیت و تلاش خود جامعه را در مسیر رشد و شکوفایی قرار می‌دهد. اکثر متفکران در این امر توافق دارند که عامل تعیین‌کننده‌ی روند توسعه‌ی اقتصادی – اجتماعی یک کشور، «منابع انسانی» آن است. نیروی کار یک جامعه شامل نیروی کار یدی (دستی) و فکری آن است. هر قدر این نیروی کار دارای تحصیلات بیش‌تر و وجودان کاری و مسئولیت‌پذیری بیش‌تری باشد، در تولید جامعه تأثیر چشم‌گیرتری خواهد داشت.

با بررسی اقتصاد کشورهای پیشرفته، درمی‌یابیم که بخش مهمی از تولید این جوامع مدبیون دانش و فناوری متبلور در نیروی کار آن‌هاست. در عین حال، یکی از دلایل

عقب ماندگی کشورهای توسعه نیافته‌ی امروزی، بالا بودن درجه‌ی بی‌سواندی و کم دانشی نیروی کار آنان است. به منظور تربیت نیروی انسانی کارآمد و با دانش لازم، جامعه باید برنامه‌ریزی‌های آموزشی ریشه‌ی بی‌سواندی را قطع کند و از طریق آموزش ضمن کار، سطح دانش نیروی کار را ارتقا دهد.

اشتغال و بی‌کاری

از مجموعه‌ی افراد یک ملت پیوسته گروهی در شرایطی قرار دارند که قادر و مایل‌اند شغلی داشته باشند. این عده، عرضه‌کننده‌ی نیروی کارند و یکی از عوامل تولید محسوب می‌شوند. در هر جامعه، میزان عرضه‌ی نیروی کار به عوامل مختلفی بستگی دارد که مهم‌ترین آن‌ها عبارت‌اند از :

الف) جمعیت کل کشور: هر چه جمعیت کل یک کشور بیش‌تر باشد، نیروی انسانی بیش‌تری برای شرکت در فعالیت‌های تولیدی وجود خواهد داشت. اگر جامعه امکانات لازم برای تعلیم و پرورش نیروی انسانی و نیز ابزار و لوازم موردنیاز برای اشتغال آن‌ها را داشته باشد، می‌تواند با استفاده از جمعیت بزرگ‌تری در جهت تولید بیش‌تر کالاهای و خدمات موردنیاز جامعه گام بردارد. در غیر این صورت، جمعیت بزرگ‌تر تنها موجب افزایش مصرف و عقب ماندگی جامعه می‌شود.

ب) جمعیت فعال: دو مین عامل مؤثر در عرضه‌ی نیروی کار، بزرگی مقدار «جمعیت فعال» یک کشور است؛ به طور کلی، جمعیت یک کشور را می‌توان به سه گروه تقسیم کرد :
گروه اول : افراد زیر ۱۵ سال که در واقع گروه «خردسالان» را تشکیل می‌دهد.
گروه دوم : افراد بین ۱۵ تا ۶۵ سال که گروه «بزرگ‌سالان» را تشکیل می‌دهد.
گروه سوم : افراد بالای ۶۵ سال که گروه «سال‌خوردگان» را تشکیل می‌دهد.
در بین این سه گروه، تنها گروه دوم است که جمعیت فعال یک کشور را تشکیل می‌دهد. بدین ترتیب، به تمامی افراد یک جامعه – اعم از زن و مرد – که در سن فعالیت اقتصادی قرار دارند (بین ۱۵ تا ۶۵ سال)، جمعیت «فعال» گفته می‌شود.

از کل جمعیت فعال، معمولاً درصد بزرگی به کار و فعالیت اقتصادی مشغول‌اند و درصد کوچکی نیز به دلایلی به طور موقت یا دائم بی‌کارند. به آن بخش از نیروی کار فعال که دارای شغلی هستند، «نیروی کار شاغل» و به بخشی از نیروی کار فعال که در فعالیت

اقتصادی شرکت ندارند، «نیروی کار بی کار» یا «غیرشاغل» گفته می‌شود. گروه اخیر افرادی را که برای تغییر شغل از فعالیت قبلی خود دست کشیده ولی هنوز به کار جدید نپرداخته‌اند، نیز شامل می‌شود. البته، ممکن است تعدادی از کسانی که جزء جمعیت گروه دوم قرار دارند (یعنی گروه بزرگ سالان)، به دلایلی در فعالیت‌های اقتصادی شرکت نکنند؛ مثلاً دانشآموzan، دانشجویان و خانم‌های خانه‌داری که در گروه دوم قرار دارند، معمولاً جزء جمعیت فعال محسوب نمی‌شوند.

۲-۵ فعالیت

ویژگی‌های اعضای فامیل خود را در جدولی مانند جدول زیر بنویسید.

جمعیت فامیل	زیر ۱۵ سال	۱۵ تا ۶۵ سال	بالای ۶۵ سال	فعال شاغل	فعال بی کار

نرخ‌های اشتغال و بی‌کاری

نسبت جمعیت «شاغل» به کل جمعیت «فعال»

یک کشور، نرخ اشتغال نامیده می‌شود. برای مثال، اگر جمعیت فعال یک کشور ۲۰ میلیون نفر باشد و ۱۸ میلیون نفر از این جمعیت شاغل باشند، نرخ اشتغال در این جامعه ۹۰ درصد خواهد بود.^۱

نرخ اشتغال شاخص بسیار مهمی است؛ زیرا وضعیت استفاده‌ی جامعه از نیروی فعال خود را که مهم‌ترین سرمایه‌ی آن جامعه است نشان می‌دهد. البته در بحث اشتغال نه تنها درصد جمعیت شاغل بلکه چگونگی به کارگیری شاغلان نیز باید مورد توجه قرار گیرد؛ زیرا برخی از مشاغل – که به آن‌ها مشاغل کاذب گفته می‌شود – وجود دارند که به دلیل غیر مولد بودن نه تنها بر رشد واقعی اقتصادی تأثیری ندارند، بلکه در بسیاری موارد مُخل آن نیز هستند. بدین ترتیب، در بررسی مسئله‌ی اشتغال تنها ارائه‌ی آمار مربوط به کل

۱- با یک تابع ساده می‌توان عدد ۹۰ درصد را محاسبه کرد:

$$20 \quad 18$$

$$100 \quad x \quad x = \frac{18}{20} = 90$$

یا در صد شاغلین تعیین کننده نیست بلکه برای بررسی همه جانبه‌ی این مسئله باید شاغلین هر بخش اقتصاد (مثلاً کشاورزی، صنعت و خدمات) نیز به تفکیک مورد مطالعه و بررسی قرار گیرند.

همان‌گونه که قبلًا گفته شد، بخشی از جمعیت فعال که قادر و مایل به کار هستند اماً موفق به یافتن شغل نمی‌شوند، بی کار محسوب می‌گردند. نسبت جمعیت بی کار به کل جمعیت فعال، نرخ بی کاری نامیده می‌شود. برای مثال، اگر جمعیت فعال یک کشور ۲۰ میلیون نفر باشد و ۲ میلیون نفر از این جمعیت فعال شاغل نباشند، نرخ بی کاری ۱۰ درصد خواهد بود.^۱

نرخ بی کاری شاخص اقتصادی - اجتماعی بسیار مهمی است. اگر در جامعه‌ای نرخ بی کاری بالا باشد، آن جامعه در معرض بحران‌های اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و فرهنگی قرار می‌گیرد. فقر و بزهکاری افزایش می‌یابد و زندگی جاری اعضای جامعه مختل می‌شود. به همین جهت، معمولاً دولتها به مسئله‌ی بی کاری و حلّ این مشکل مهم اقتصادی - اجتماعی توجه ویژه‌ای دارند. آن‌ها برای مقابله با این پدیده روش‌های متفاوتی را به کار می‌گیرند و سعی می‌کنند زمینه را برای ایجاد فرصت‌های شغلی فراهم آورند تا افراد جویای کار بتوانند شغل مناسبی بیابند و به جمع شاغلین کشور بپیوندند. علاوه بر «بی کاری آشکار» که در مورد آن توضیح دادیم، بی کاری - با توجه به علل به وجود آورنده یا شرایط حاکم بر آن - انواع دیگری نیز دارد که در اینجا فقط به معرفی دو نوع از آن می‌پردازیم.

۱- بی کاری پنهان: به طور کلی حالتی را که در آن نیروی کار به فعالیت اقتصادی فاقد کارایی لازم استغال یابد، بی کاری پنهان گویند؛ مثلاً اگر یک کشاورز روی زمین کوچکی کار کند و محصول کمی به دست آورد، در حالی که می‌توانست روی زمین بزرگ‌تری کار کند، این نوع بی کاری «بی کاری پنهان» نامیده می‌شود. کار کارمندی هم که به جای ۸ ساعت کار مفید در روز فقط ۲ ساعت کار مفید انجام می‌دهد، بی کاری پنهان محسوب می‌شود.

۱- با یک تناسب ساده می‌توان عدد ۱۰ درصد را محاسبه کرد :

$$\frac{۲۰}{۲۰} = \frac{x}{۱۰۰}$$

$$x = \frac{۲۰۰}{۲۰} = ۱۰$$

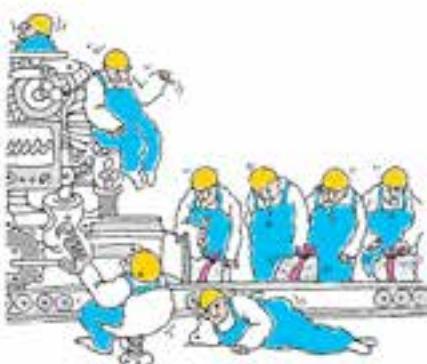
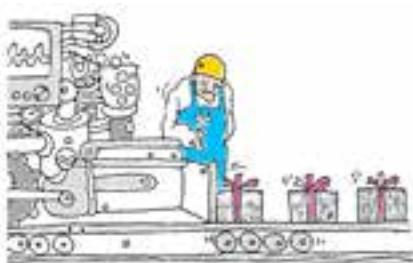
۲- بی کاری فصلی یا موسمی: نوع دیگری از بی کاری که ناشی از تغییر فصل است، «بی کاری فصلی» نامیده می شود؛ مثلاً به دلیل کاهش فعالیت های ساختمنی در زمستان، تعدادی از نیروی کار شاغل در این بخش به نوع بی کاری فصلی دچار می شوند. هم چنین عده ای از کشاورزان در زمستان به دلیل رکود فعالیت های کشاورزی با نوعی بی کاری فصلی مواجه می گردند.

فعالیت ۶-۲

- ۱- با توجه به جدول فعالیت ۵-۲ نرخ استغال و بی کاری را در بین فامیل خود محاسبه کنید.
- ۲- نمونه هایی از بی کاری پنهان و فصلی را در منطقه‌ی خود نام ببرید.

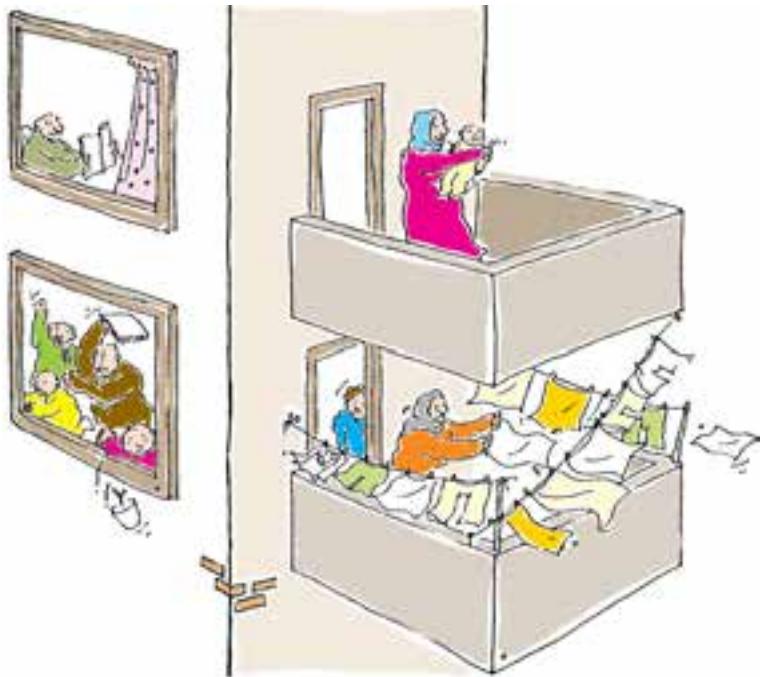
بهره‌وری

بهره‌وری به معنای استفاده‌ی مفید و مؤثر از عوامل تولید از جمله «نیروی کار» است. البته در نگاهی گسترده‌تر، بهره‌وری نه تنها به مفهوم استفاده‌ی بهینه از عوامل تولید است بلکه استفاده‌ی صحیح از تولیدات و تمامی نعمت‌های الهی از جمله «وقت» را شامل می شود. در خلقت و اداره‌ی جهان نیز خداوند همه چیز را آن‌گونه که باید و آن‌جا که شاید، قرار داده است.

در این‌جا نگاه ما محدود به مفهوم بهره‌وری عوامل تولید و به‌طور خاص یکی از آن‌ها - یعنی نیروی کار - است. به‌منظور ارتقای سطح بهره‌وری باید به عوامل مؤثر در بهره‌وری توجه کرد. به‌طور کلی عوامل مؤثر در بهره‌وری یا «فردی» هستند یا «سازمانی». به عبارت دیگر، افزایش سطح سواد و دانش و نیز میزان سلامت و مهارت‌های فرد در میزان بهره‌وری مؤثرند.

از سوی دیگر، «نظام سازمانی» بر کارایی و در نتیجه بهره‌وری فرد اثر می‌گذارد. منظور از نظام سازمانی، اصول و قوانین، ساختار تشکیلاتی، سیاست‌ها و خط‌مشی‌ها، روش‌های انجام کار و دستورالعمل‌های خاص حاکم بر یک سازمان است. با اصلاح و ارتقای نظام سازمانی، بهره‌وری عوامل درون آن سازمان افزایش می‌یابد. توجه داشته باشید که یک سازمان می‌تواند یک واحد کوچک صنعتی، یک کارخانه‌ی بزرگ صنعتی، یک واحد کوچک خدماتی یا یک واحد بزرگ خدماتی – مثلاً در حد یک وزارت خانه – باشد. یک سازمان هم‌چنین می‌تواند دولتی یا متعلق به بخش خصوصی باشد.

در یک «سازمان پویا» به منظور افزایش بهره‌وری نیروی انسانی، آموزش شغلی مستمر مدیران و کارکنان، افزایش انگیزش و ایجاد زمینه‌های مناسب به منظور بروز ابتکار و خلاقیت مدیران و کارکنان، برقراری نظام مناسب پرداخت مبتنی بر عملکرد و برقراری نظام تشویق و تنبیه در دستور کار قرار می‌گیرد.

به این ترتیب، با ارتقای بهره‌وری در یک مؤسسه‌ی کوچک یا کل جامعه می‌توان با همان مقدار عوامل تولید قبلی به تولید بیشتر رسید. هم‌چنین با همان مقدار کالای تولید شده‌ی قبلی با مصرف بهینه و بهتر می‌توان به نیازهای بیشتری پاسخ داد.

۲-۷ فعالیت

بارعایت چه نکاتی می‌توان بهره‌وری را در مدرسه‌ی شما افزایش داد؟ در این باره تحقیق کنید.

تأثیر کردار افراد بر متغیرهای کلان

افراد، تشکیل‌دهنده‌ی جامعه هستند

و رفتارهای اقتصادی هر یک از آن‌ها – چه مثبت و چه منفی – بر متغیرهای کلان تأثیر می‌گذارد. به همین ترتیب کردار آن‌ها – خواه تولیدکننده باشند، خواه مصرف‌کننده – بر توسعه‌ی اقتصادی جامعه مؤثر است.

توجه به این نکته ضروری است که توسعه‌ی یک کشور هدیه‌ای نیست که از خارج به آن داده شود بلکه نتیجه‌ی اتفاقاتی است که در داخل کشور می‌افتد. برای رسیدن به توسعه، توسل جستن به عوامل داخلی جامعه را سریع‌تر به نتیجه می‌رساند.

اگر جامعه‌ای به توسعه‌ی اقتصادی دست یابد، این توفیق به دلیل تشریک مساعی افراد آن جامعه برای دست یابی به اهداف اقتصادی است. به بیان دیگر، جامعه در نتیجه‌ی تلاش گسترده‌ی اعضای خویش به توسعه می‌رسد و توسعه یافتنگی از خارج بدان اهدا نمی‌گردد. پس رفتارهای مردم، بهویژه رفتارهای اقتصادی آن‌ها، باید به گونه‌ای باشد که بتواند جامعه را در مسیر دست یابی به توسعه یاری دهد.

از سوی دیگر، اگر بپذیریم که دست یابی به فناوری و دانش فنی از مهم‌ترین عوامل توسعه‌ی اقتصادی است، ناگزیر باید در برنامه‌ریزی‌های توسعه‌ی کشور، گسترش علوم و فنون را در اولویت قرار دهیم. پیش شرط توسعه‌ی علوم و فنون در یک جامعه، احترام گذاشتن به دانش پژوهان و تأمین نیازهای مادی و معنوی آن‌ها در حد متعارف است و در این راه باید زمینه را بیش از پیش مهیا کرد. عامل اصلی توسعه‌ی علوم و فنون، نیروهای متخصص و مجروب کشور است. متأسفانه برخی از این نیروها به علت تأمین نشدن نیازهایشان، جذب فعالیت‌های غیرمفید می‌شوند یا کشور را ترک می‌گویند. برای جذب هر چه بیش‌تر نیروهای کارآمد به بخش‌های تولیدی و اقتصادی جامعه، باید از تشویق مادی و معنوی بهره جست و ارزش واقعی فعالیت‌های مختلف را در اجتماع مشخص کرد.

شرکت دادن اشاره‌وسیع مردم در تصمیم‌گیری‌های مهم، خود ضامن اجرای صحیح

سیاست‌های تحقق توسعه در کشور است. زمانی که افراد در تصمیم‌گیری‌ها مشارکت داشته باشند، به عملکرد دستگاه‌های اجرایی بی‌اعتنای خواهند بود. این مشارکت انگیزه‌ی حرکت را در گروه‌های وسیعی از اعضای جامعه تقویت می‌کند و دست‌یابی به اهداف مشترک را سرعت می‌بخشد.

اگر جامعه هدف توسعه را ارج می‌نهد و اگر قرار است تمام امکانات در راه دست‌یابی به این هدف بسیج شوند، باید در درجه‌ی اول با ایجاد شرایط اقتصادی-اجتماعی مناسب، افراد را به پیروی از الگوی رفتاری مناسب تشویق کنیم.

به این ترتیب، رفتار افراد جامعه می‌تواند حرکت به سمت توسعه را سرعت ببخشد یا بر عکس، در این راه مانع ایجاد کند. در حال حاضر در بسیاری از کشورهای در حال توسعه، فرهنگ مصرفی بخش قابل توجهی از درآمد ارزی را می‌بلعد. در واقع، قسمت مهمی از نیازهای روبه گسترش جمعیت این کشورها نه از طریق ظرفیت‌های تولید داخلی بلکه از خارج تهیه می‌شود و این امر فشار فزاینده‌ای برای صدور هر چه بیش تر منابع اولیه ایجاد می‌کند. با تغییر الگوی مصرف و کند ساختن آهنگ رشد مصرف کالاها و نیز حذف واردات کالاهای غیرضروری، می‌توان انباست سرمایه را در کشور تسريع کرد و از این طریق، امکان افزایش ظرفیت‌های تولیدی را فراهم آورد.

۲-۸ فعالیت

توجه: ظرفیت تولید برق نیروگاه شهید رجایی (بزرگ‌ترین نیروگاه حرارتی برق ایران) در حال حاضر 1500 مگاوات (= یک میلیون وات) است.

۱- با فرض این که جمعیت ایران 60 میلیون نفر و هر خانوار شامل 4 نفر باشد، در صورتی که هر خانوار یک لامپ 100 اضافی را خاموش کند:

الف) چند مگاوات برق صرفه‌جویی می‌شود؟

ب) میزان صرفه‌جویی را با میزان تولید نیروگاه شهید رجایی مقایسه کنید.

۲- به نظر شما، اعضای هر خانواده با رعایت چه مواردی می‌توانند در کاهش هزینه‌های کشور مؤثر باشند.

پرسش

- ۱- دلیل برتری نقش نیروی انسانی نسبت به سایر عوامل تولید چیست؟
- ۲- نیروی کار در چه شرایطی تأثیر بیشتری در تولید جامعه خواهد داشت؟
- ۳- در چه شرایطی افزایش جمعیت جامعه می‌تواند عاملی مثبت در جهت افزایش تولید تلقی شود؟
- ۴- نرخ اشتغال چیست و چگونه محاسبه می‌شود؟
- ۵- چرا حل مشکل بی‌کاری برای دولت‌ها مهم است؟
- ۶- آیا اشتغال کاذب نوعی بی‌کاری محسوب می‌شود؟ چرا؟
- ۷- بهره‌وری چیست؟
- ۸- شما به عنوان یک دانشآموز، برای افزایش بهره‌وری چه کارهایی می‌توانید انجام دهید؟

آشنایی با برخی نهاهای اقتصادی

بخش

۳

پول

فصل ۱

چرا می‌گویند
پول در اقتصاد مانند خون در رگ‌های انسان اهمیت دارد؟

تاریخچه‌ی پول

قبل از آن که پول به عنوان وسیله‌ی مبادله مورد استفاده قرار

گیرد، مبادلات به صورت کالا با کالا انجام می‌گرفت و هر کس کالاهای مازاد خود را با کالاهایی که بدان نیاز داشت، مبادله می‌کرد. این نوع مبادلات مشکلات زیادی به همراه داشت.^۱ برای مثال، فردی که مقداری گندم اضافی داشت و می‌خواست آن را با برنج معاوضه کند، باید فردی را می‌یافت که برنج اضافی داشته

۱- مشکلات مبادله‌ی پایاپایی :

- الف) عدم تمايز هم زمان دو طرف به مبادله
- ب) نبودن یک معیار سنجش ارزش
- پ) فقدان وسیله‌ی پس انداز فردی

باشد. در ضمن حاضر باشد آن را با گندم معاوضه کند. این کار بسیار دشوار بود و مدت زمان زیادی طول می‌کشید تا انجام پذیرد. علاوه بر این، معیاری برای سنجش ارزش وجود نداشت؛ زیرا اگر فردی می‌خواست گندم خود را با برنج معاوضه کند، دقیقاً نمی‌دانست چه مقدار گندم را با چه مقدار برنج معاوضه نماید.

مشکلاتی از این قبیل موجب شد تا بشر در صدد یافتن راه حلی باشد که با استفاده از آن بتواند معاملاتش را راحت‌تر انجام دهد. انسان‌ها به تدریج که کالاهای خود را با هم مبادله می‌کردند، به تجربه دریافتند که بعضی از کالاهای مشتریان بیشتری دارند و مردم به آن‌ها علاقه‌ی بیشتری نشان می‌دهند.

البته در هر منطقه کالایی خاص مورد توجه بود؛ مثلاً در ایران غلات، در هندوستان صدف، در تبت چای و در روسیه پوست سمور خواهان بیشتری داشت. ساکنان این مناطق حاضر بودند کالاهای اضافی خود را با این کالاهای معاوضه کنند؛ زیرا اطمینان داشتند که با دادن این کالاهای می‌توانند کالاهای موردنیاز خود را دریافت نمایند. بدین ترتیب، این نوع کالاهای به عنوان اولین پول مورد استفاده قرار گرفتند.

أنواع پول در قدیم

برنج	دندان نهنگ	صف	خاک
سنگ	تباكو	چای	جو
پارچه‌ی زربفت	چوب آبنوس	کاغذ	نمک
ماهی خشک	قوری	پشم	چرم
بز	اسب	گوسفند	ظرف چینی
مس	آهن	قایق	دارکوب
طلا	نقره	برنز	مفرغ

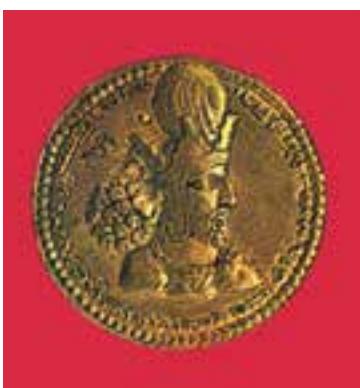
پول فلزی

هر چند مبادله به وسیله‌ی کالاهای ذکر شده با سرعت بیشتر و راحت‌تر از مبادلات پایاپای انجام می‌گرفت اما پیشرفت جوامع و افزایش تولید مشکلات جدیدی را با خود به همراه آورد. از جمله‌ی مشکلات این بود که کالاهایی که به عنوان

وسیله‌ی مبادله مورد استفاده قرار می‌گرفتند، در صورتی که مدت زیادی بدون مصرف می‌ماندند، فاسد و غیرقابل استفاده می‌شدند. همچنین، به دلیل حجم زیاد، فضای زیادی را اشغال می‌کردند.

تأمین جا برای محافظت از این کالاهای هزینه‌ی نگهداری آن‌ها را افزایش می‌داد و زیان دیدگی تولیدکنندگان را به همراه داشت. بدین ترتیب، بشر دریافت که این کالاهای وسیله‌ی مناسبی برای معامله نیستند و به جای آن‌ها می‌توان از برخی فلزات مانند طلا و نقره استفاده کرد که نه تنها فسادناپذیرند بلکه حجم کمی دارند و حمل و نقل آن‌ها بسیار آسان است. به همین سبب انسان این فلزات را به عنوان پول برگزید و با به کارگیری پول فلزی، از مشکلات ناشی از به کارگیری کالاهای در

مبادلات رهایی یافت. این انتخاب موجب گسترش تجارت در داخل کشورها و بین ملت‌ها شد و فعالیت‌هایی از قبیل دریانوردی و حمل و نقل را نیز روتق بخشید.

انتخاب فلزات نه تنها باعث تشویق افراد به فعالیت‌های مختلف شد بلکه زمینه‌ی اندوخته شدن ثروت‌های بزرگ را نیز فراهم آورد.

با وجود تأثیرات زیاد پول فلزی بر جامعه‌ی بشری، در این زمینه باز هم مشکلاتی وجود داشت که مهم‌ترین آن‌ها محدود بودن میزان طلا و نقره‌ی در دسترس بشر بود. از سوی دیگر، در مبادلات با حجم زیاد پول فلزی وسیله‌ی پرداخت مناسبی نبود.^۱

با توجه به این که با افزایش حجم مبادلات، نیاز به پول در گردش نیز بیشتر می‌شود، رفتارهای کمبود طلا و نقره خود به عامل محدود کننده‌ای بر سر راه گسترش مبادلات تبدیل شد. بنابراین، هر چند پول فلزی موجبات گسترش سریع تجارت را فراهم آورد اماً نتوانست برای همیشه نیاز جامعه‌ی بشری را برآورده سازد.

۱- مثلاً برای حمل ۲۵۰۰۰ پوند سکه‌ی نقره‌ی انگلیسی ۸۳ کارگر موردنیاز بود.

۳-۱ فعالیت

با راهنمایی بزرگ‌ترها چند پول فلزی را که در گذشته در معاملات مورد استفاده قرار می‌گرفته است، نام ببرید و بررسی کنید که چرا این پول‌های فلزی از دور خارج شدند.

پول کاغذی

پیشرفت روزافزون جوامع انسانی، مشکلات جدیدی را در عرصهٔ مبادله به همراه داشت. پول فلزی که پیش از این در معاملات کوچک بسیار کارساز بود، در گذر تحولات اقتصادی و ظهور معاملات بزرگ با مشکلاتی رو به رو شد. بنابراین، انسان‌ها برای حل این مشکلات باید چاره‌ای می‌اندیشیدند. در این میان، عده‌ای از تجار در معاملات خود به جای پرداخت سکه‌های فلزی رسیدی صادر می‌کردند که بیانگر بدھی آنان بود. طرف مقابل نیز براساس اصل اعتماد این رسید را می‌پذیرفت. به تدریج تجاری که به یک دیگر اعتماد داشتند، این رسیدها را بین خود رد و بدل می‌کردند. مردم هم برای مصون ماندن از خطرهای احتمالی و هم چنین رهایی یافتن از حمل مسکوکات در معامله‌ها، پول‌های خود را به تجار یا صرافان معتبر می‌سپردند و در مقابل، رسید دریافت می‌کردند و در معاملات خود این رسیدها را به کار می‌گرفتند تا جایی که در قرون وسطاً، در شهر و نیز ایتالیا که از نقاط عمدهٔ تجارت دنیا بود، معامله با این رسیدها کاملاً عادی بود. این رسیدها در واقع نخستین اسکناس‌ها بودند و پشتوانه‌ی آن‌ها طلا و نقره‌ای بود که نزد صرافان و بازرگانان نگهداری می‌شد. گاهی برخی از صرافان و بازرگانان نمی‌توانستند سکه‌هایی را که طبق رسید، موظف به پرداخت آن‌ها بودند به صاحبانشان برگردانند. به همین جهت، در جامعه مشکلاتی به وجود آمد که سبب اختلال در فعالیت‌های اقتصادی شد. دولت‌ها برای جلوگیری از بروز این گونه مشکلات، به ناچار چاپ و انتشار اسکناس را بر عهده گرفتند.

پول ثبته یا تحریری

پس از این که بانک‌ها فعالیت خود را گسترش دادند و شعب آن‌ها در نقاط مختلف در دسترس افراد قرار گرفت، خدمات مختلفی را در اختیار مشتری‌ها قرار دادند. از جمله‌ی این خدمات چک بود. در معاملاتی که با چک انجام می‌شود، در حقیقت پول نقد بین افراد رد و بدل نمی‌شود بلکه بانک موجودی حسابی را کاهش و موجودی حساب دیگری را افزایش می‌دهد. بانک‌ها با وام دادن بخشی از پول‌هایی که متعلق به دیگران ولی نزد آنان است، پول جدید یا پول بانکی خلق می‌کنند. به بیان دیگر، به اعتبار بخشی از پول‌های صاحبان سپرده‌ها پول جدیدی را در اقتصاد خلق می‌کنند که به آن «پول تحریری» یا «ثبتی» گفته می‌شود.

بانک‌ها با ایجاد چک و سازماندهی فعالیت‌های اقتصادی از طریق آن، توانستند از میزان پول نقد در گردش بکاهند و سهم چک را در مبادلات افزایش دهند. استفاده از چک به میزان پیشرفت اقتصادی کشورها بستگی دارد. هر کشوری که از لحاظ اقتصادی پیشرفت‌های بسیاری داشته باشد، سهم استفاده از چک در معاملاتش بیشتر است و بر عکس.

امروزه در کشورهای پیشرفته، مردم در معاملات خود برای پرداخت از شیوه‌های دیگری استفاده می‌کنند. اغلب این شیوه‌ها از مقدار پول نقد در گردش می‌کاهند. در اغلب این شیوه‌ها، پرداخت از طریق کارت‌های اعتباری صورت می‌گیرد. در برخی از فروشگاه‌های ایران نیز برای پرداخت از کارت‌های اعتباری استفاده می‌شود.

۳-۲ فعالیت

در مورد مزایای استفاده از چک به جای پول نقد در معاملات بحث کنید.

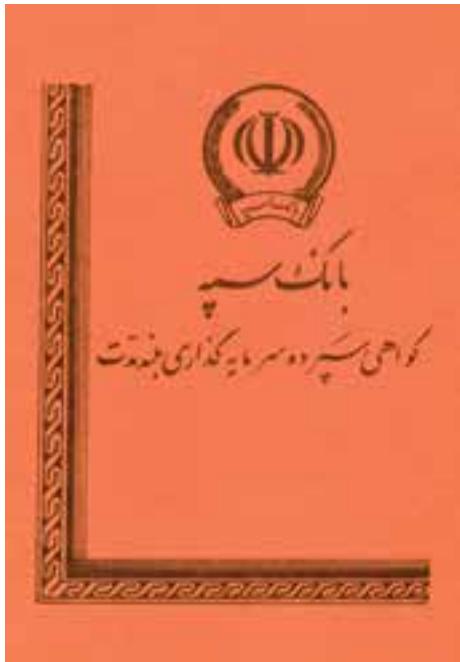
نقدینگی

به پول هایی که مردم به دلایل مختلف به بانک می سپارند، «سپرده» گفته می شود. سپرده در واقع بدھی بانک به مشتریانش است. سپرده ها بر دو نوع اند:

۱- سپرده دیداری: سپرده های دیداری، سپرده هایی هستند که موجودی آن ها به محض این که مشتری مطالبه کند، باید به او یا هر کس دیگری که او بخواهد، پرداخت گردد.

۲- سپرده غیردیداری: سپرده مدت دار و سپرده پس انداز.

سپرده مدت دار: حسابی است که پول مشتری برای مدتی تقریباً طولانی در آن نگهداری می شود و مشتری تا زمان سررسید، حق برداشت از آن را ندارد.

سپرده‌ی پسانداز: حسابی است که پول مشتری برای مدتی نامعین در آن نگهداری می‌شود اما مشتری می‌تواند با مراجعه به بانک، موجودی این حساب را در هر زمان که بخواهد دریافت کند.

منظور از «میزان نقدینگی» در اقتصاد کشور، مجموع اسکناس‌ها و مسکوکات موجود در دست مردم و سپرده‌های دیداری و غیردیداری آن‌ها نزد بانک‌هاست.

۳- فعالیت

نحوه افتتاح حساب پسانداز را به کلاس گزارش دهید.

اهمیت پول

پول در اقتصاد امروز نقش بسیار مهم و اساسی دارد؛ تا جایی که اقتصاد کنونی را «اقتصاد پولی» نیز می‌گویند.

فعالان صحنه‌ی اقتصاد، تولیدکنندگان، توزیع کنندگان و مصرفکنندگان هستند. تولیدکنندگان کالای تولیدی خود را در مقابل پول می‌فروشند، توزیع کنندگان به ازای خدمتی که ارائه می‌دهند، پول دریافت می‌کنند و مصرفکنندگان با پرداخت پول، چیزی را که به آن نیاز دارند می‌خرند. بدون حضور پول هر یک از مجموعه‌های ذکر شده با مشکل

روبه رو می شود. پول با اجرای نقش حساس خود، زمینه‌ی فعالیت‌های اقتصادی و گسترش آن را برای دست‌اندرکاران صحنه‌ی اقتصاد فراهم می‌آورد.

شاید این نکته به ذهن شما خطور کند که از طریق معاوضه نیز می‌توان داد و ستد را انجام داد و به این ترتیب، به حضور پول در صحنه‌ی اقتصاد نیازی نیست اما همان‌طور که پیش از این گفتیم، مبادله‌ی پایاپایی با مشکلاتی همراه بود که بشر برای رفع آن‌ها پول را به عنوان وسیله‌ی مبادله انتخاب کرد. در این جا برای روشن تر شدن اهمیت پول و ضرورت وجود آن در فعالیت‌های اقتصادی، به شرح وظایف پول می‌پردازیم.

وظایف پول

۱—**وسیله‌ی پرداخت در مبادلات:** وقتی فردی کالایی را می‌فروشد، بابت آن پول دریافت می‌کند و به وسیله‌ی پول دریافتی می‌تواند کالای موردنیاز خود را بخرد. افراد در مبادلات خود پول را می‌پذیرند؛ زیرا می‌دانند که دیگران نیز هنگام فروش کالاهای خود، آن را خواهند پذیرفت.

نقش اصلی پول در مبادلات، تسهیل مبادله است.

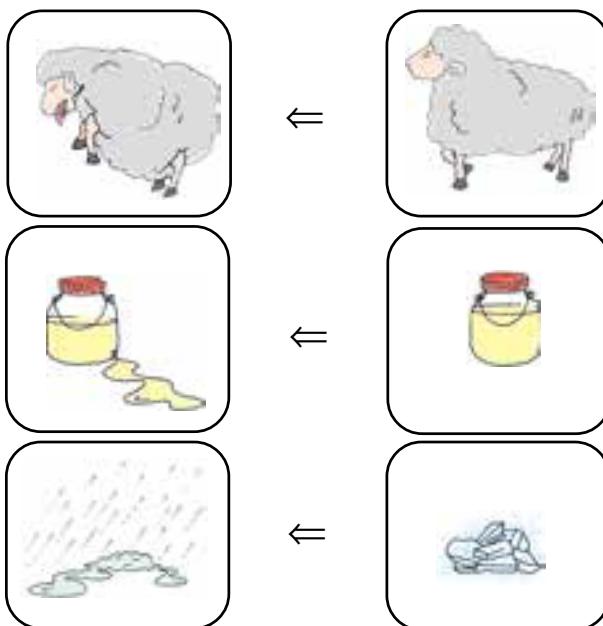

۲—**وسیله‌ی سنجش ارزش:** به وسیله‌ی پول می‌توان ارزش کالاهای را مشخص کرد و سپس ارزش نسبی آن‌ها را با هم سنجید. این عمل پول، کار خرید و فروش کالاهای

مختلف را آسان می‌کند. هر یک از کشورها، دارای واحد ارزش خاص خود هستند؛ مثلاً واحد ارزش در کشور آلمان مارک، در انگلیس پوند و در ایران ریال است.

۳- وسیله‌ی پس‌انداز و حفظ ارزش: افراد نیازهای گوناگونی دارند که با پرداخت بول آن‌ها را رفع می‌کنند. بعضی نیازها هر روزه و بعضی در طول زمان پیش می‌آیند و فرد همواره باید مقداری بول را برای رفع نیازها نزد خود نگهداری کند. علاوه بر مخارج روزمره، برخی مخارج غیرقابل پیش‌بینی نیز وجود دارد که در موقعیت‌های خاص پیش می‌آید. افراد پول‌هایی را که نزد خود پس‌انداز کرده‌اند، به عنوان وسیله‌ی حفظ ارزش در زمان لازم مورد استفاده قرار می‌دهند.

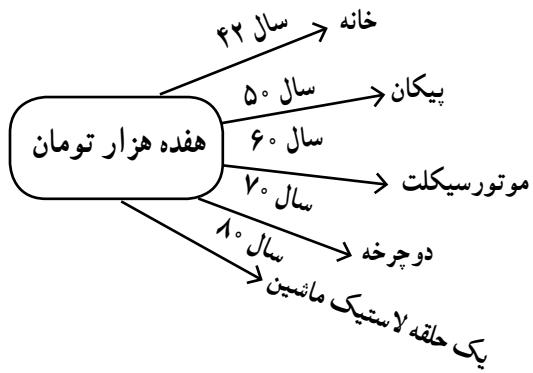
۴- وسیله‌ی پرداخت‌های آتی: در صورتی که پول بتواند حفظ ارزش کند، می‌تواند وسیله‌ی مناسبی برای پرداخت‌های آتی نیز باشد. این وظیفه‌ی پول در روزگار

ما کاملاً محسوس است؛ زیرا اکثر معاملات تجاری در مقابل پرداخت‌های آتی صورت می‌گیرد. خریداری اقساطی و رد و بدل کردن حواله‌های بانکی از همین نوع‌اند. این نوع پرداخت اغلب مورد قبول مردم است.

قدرت خرید پول

حتماً در گفت‌وگوهای روزمره از اطرافیان شنیده‌اید که در سال‌های گذشته کسی که یک میلیون تومان پول داشت، می‌توانست با آن یک دستگاه آپارتمان بخرد یا با ۵۰،۰۰۰ تومان می‌شد یک دستگاه اتومبیل پیکان خرید اما در حال حاضر با ده میلیون تومان هم نمی‌توان یک دستگاه آپارتمان خرید و برای خرید یک دستگاه اتومبیل پیکان نو بیش از ۵،۰۰۰،۰۰۰ تومان پول موردنیاز است. بنابراین، وقتی یک واحد پول نتواند در طول زمان ارزش خود را حفظ کند، می‌گوییم که قدرت خرید آن دستخوش تغییر است.

از مثال‌های گفته شده می‌توان چنین نتیجه گرفت که پول توانسته است ارزش خود را حفظ کند و به همین دلیل می‌گوییم قدرت خریدش را از دست داده است. از آن جا که پول در مقابل سطح عمومی قیمت‌ها ارزش خود را حفظ نکرده است، می‌توان نتیجه گرفت که قدرت خرید آن به سطح عمومی قیمت‌ها در جامعه بستگی دارد. به بیان دیگر، هر چه سطح عمومی قیمت‌ها افزایش یابد، قدرت خرید پول کاهش می‌یابد و برعکس، با پایین رفتن سطح عمومی قیمت‌ها قدرت خرید پول افزایش می‌یابد. یکی از دلایل کاهش قدرت خرید پول، حجم زیاد پول نسبت به تولید در یک جامعه است. هر چه حجم^۱ پول نسبت به تولید جامعه کم‌تر باشد، قدرت خرید آن بیش‌تر می‌شود و در صورت افزایش حجم پول، قدرت خرید آن کاهش می‌یابد. به این ترتیب، اگر کشوری با افزایش حجم پول رو به رو باشد، زمینه برای بروز تورم – که یکی از مشکلات اقتصادی است – در آن کشور فراهم می‌آید. از این بحث می‌توان چنین نتیجه گرفت که کاهش قدرت خرید پول در یک جامعه، نتیجه‌ی وجود تورم در آن جامعه است.

تورم

تورم از نظر علم اقتصاد عبارت از افزایش بی‌رویه و مداوم سطح قیمت‌هاست. در مورد علت به وجود آمدن تورم در یک جامعه، نظریه‌های مختلفی وجود دارد. یکی از نظریه‌های اصلی در این باره، علت تورم را نابرابری عرضه و تقاضای کل در جامعه می‌داند. این فزونی تقاضا بر عرضه به صورت افزایش قیمت‌ها بروز می‌کند.

همان‌گونه که پیش از این گفته شد، اگر افزایش پول در جامعه با افزایش تولید هماهنگ نباشد، می‌تواند سبب تورم شود. برای این که بدانید چگونه پول می‌تواند عامل ایجاد تورم باشد، به مثال زیر توجه کنید.

فرض کنید دولت برای تأمین هزینه‌های خود، اسکناس جدیدی چاپ کند. تزریق این پول جدید به اقتصاد باعث افزایش درآمد مردم می‌شود و به دنبال آن تقاضای مردم برای کالاها و خدمات بالا می‌رود. حال اگر تولید کالاها و خدمات نتواند به سرعت افزایش یابد،

۱- مجموع میزان اسکناس‌ها و مسکوکاتی که در دست اشخاص است و سپرده‌های دیداری بخشن خصوصی را حجم پول می‌گویند.

این افزایش تقاضا، باعث افزایش قیمت‌ها خواهد شد. پس اگر در اقتصاد یک جامعه بین حجم پول در گردش و عرضه‌ی کالاهای خدمات تناسب وجود نداشته باشد، قدرت خرید پول کاهش می‌یابد. پس پیامد این امر که خود را به صورت افزایش بی‌رویه‌ی قیمت‌ها نشان می‌دهد، چیزی جز تورم نیست.

سیاست‌های پولی

سیاست‌های پولی: به سیاست‌هایی که دولت از طریق بانک

مرکزی برای کنترل پول و حفظ ارزش آن اعمال می‌کند، سیاست‌های پولی می‌گویند.

سیاست‌های پولی معمولاً به دو شکل انجام می‌پذیرد:

۱- کاهش حجم پول در گردش

۲- افزایش حجم پول در گردش

۱- کاهش حجم پول در گردش (سیاست انقباضی پول): زمانی که اقتصاد کشور دچار تورم شده است، مخارج دولت زیاد می‌شود و سطح عمومی قیمت‌ها با سرعت زیاد روبره افزایش می‌گذارد. برای پیش‌گیری از افزایش قیمت‌ها یا کاهش سرعت آن، بانک مرکزی سیاست کاهش حجم پول در گردش را به کار می‌گیرد و وارد عمل می‌شود.

عمده‌ترین روش‌هایی که بانک‌های مرکزی برای کاهش حجم پول به کار می‌گیرند، عبارت‌اند از:

الف) افزایش نرخ سپرده‌های قانونی: این روش از طریق تغییر در نرخ سپرده‌های قانونی نزد بانک‌ها اعمال می‌شود. بانک مرکزی با افزایش نرخ سپرده‌های قانونی^۱، حجم پول در گردش را کاهش می‌دهد.

ب) افزایش نرخ تنزیل مجدد: بانک مرکزی با افزایش نرخ تنزیل مجدد^۲، فعالیت بانک‌های تجاری را در زمینه‌ی اعطای وام محدود می‌کند.

پ) سیاست بازار باز (فروش اوراق قرضه): در این روش، بانک مرکزی می‌تواند با فروش اوراق قرضه به‌طور مستقیم از مقدار پول در دست مردم بکاهد.

۲- افزایش حجم پول در گردش (سیاست انبساطی پول): اگر در جامعه‌ای اقتصاد دچار رکود باشد، بی‌کاری به شکلی گسترده رواج پیدا می‌کند. در صورت طولانی شدن دوره‌ی بی‌کاری، سطح عمومی قیمت‌ها کاهش می‌یابد. در این شرایط، به دلیل این که تولیدکنندگان انگیزه‌ای برای تولید ندارند، سطح تولید کاهش می‌یابد. برای رهایی از این وضعیت، دولت می‌تواند با اعمال سیاست‌های انبساطی، حجم پول در گردش را افزایش دهد.

روش‌هایی که بانک مرکزی برای افزایش حجم پول به کار می‌گیرد، عبارت‌اند از:

الف) پایین آوردن نسبت ذخایر قانونی: هر چه ذخایر قانونی بانک‌ها نزد بانک مرکزی پایین‌تر باشد، مقدار پولی که در اختیار بانک‌ها می‌ماند، بیش‌تر است. در نتیجه، آن‌ها قادر به تزریق پول بیش‌تری در اقتصاد خواهند بود.

ب) پایین آوردن نرخ تنزیل مجدد: زمانی که نرخ تنزیل مجدد بانک مرکزی کاهش می‌یابد، بانک‌ها استناد اعتباری خود را به بانک مرکزی می‌دهند و قبل از زمان سرسید آن پول دریافت می‌کنند. آن‌گاه با وام دادن به مردم، این پول‌ها را به بازار تزریق می‌کنند.

پ) خرید اوراق قرضه‌ی در دست مردم: دولت اوراق قرضه‌ای را که در دست مردم

۱- وقتی مردم پول خود را نزد بانک‌ها پس انداز می‌کنند، طبق قانون، بانک‌ها موظف‌اند در صدی از این سپرده‌ها را نزد بانک مرکزی به وديعه گذارند که به آن «سپرده‌ی قانونی» می‌گويند.

۲- بانک‌ها سفته و برات و سایر اوراق اعتباری مردم را با نرخ معینی تنزیل می‌کنند؛ يعني، آن‌ها را به قیمتی کم‌تر ارزش اسمی‌شان خریداری می‌کنند. در صورتی که بانک‌ها به نقدینگی نیاز داشته باشند، می‌توانند اوراق باد شده را به بهره‌ی کم‌تری در بانک مرکزی تنزیل مجدد کنند. بانک مرکزی در حالت توزم، نرخ تنزیل مجدد را افزایش می‌دهد و در حال رکود از آن می‌کاهد.

است، می خرد و در مقابل، به آن ها پول می دهد. با این عمل، مقدار پول موجود در جامعه افزایش می یابد.

سیاست های مالی

سیاست های مالی نیز از ابزارهایی است که دولت برای سامان دادن به وضعیت اقتصاد کشور از آن ها استفاده می کند.

به سیاست هایی که با به کار گیری آن ها دولت عملاً در هزینه ها یا درآمدهای عمومی خود تغییراتی به وجود می آورد، سیاست های مالی می گویند.

این نوع سیاست ها از طریق ایجاد تغییر در هزینه های عمومی یا دریافت مالیات ها انجام می پذیرد.

اگر دولت بخواهد سیاست های مالی خود را از طریق هزینه های عمومی انجام دهد، حتماً باید هزینه هایی را مورد توجه قرار دهد که اهمیت کمتری دارند. در غیر این صورت، با مشکلات دیگری روبرو خواهد شد. برای مثال، اگر هزینه های سرمایه گذاری را کاهش دهد، در آینده با مشکل کاهش عرضه کالا روبرو می شود.

اجرای این گونه سیاست ها با مشکلاتی همراه است اماً دولت ها در شرایط خاص از آن ها استفاده می کنند.

شیوه دیگری که دولت ها برای اجرای سیاست های مالی در پیش می گیرند، استفاده از مالیات است. دولت با توصل به مالیات های مستقیم – مثل مالیات بر درآمد اشخاص – و غیر مستقیم – مثل برقراری مالیات بر کالاهای خدمات مختلف یا به اصطلاح مالیات بر مصرف – قدرت خرید مردم و توانایی سرمایه گذاری شرکت ها را تغییر می دهد و از این طریق، اقتصاد کشور را کنترل می کند.

سیاست مالی نیز می تواند مانند سیاست پولی انساطی یا انقباضی باشد. در سیاست های انساطی، دولت با افزایش مخارج یا کاهش مالیات ها و در سیاست های انقباضی با کاهش مخارج یا افزایش مالیات ها به هدف خود – که تنظیم و کنترل اقتصاد است – دست می یابد.

پرسش

- ۱- انتخاب فلزات به عنوان پول چه مزایا و چه مشکلاتی داشت؟
- ۲- چه عواملی موجب پیدایش پول کاغذی شد؟
- ۳- به نظر شما استفاده از پول تحریری و کارت اعتباری به جای اسکناس، برای جامعه چه مزایایی دارد؟
- ۴- به نظر شما بین ارزش پول و حجم آن چه ارتباطی وجود دارد؟
- ۵- رابطه‌ی تورم و ارزش پول را تعزیه و تحلیل کنید.
- ۶- نشر اسکناس در چه صورت موجب ایجاد تورم در جامعه می‌شود؟
- ۷- بانک مرکزی چرا و با چه شیوه‌هایی حجم پول را کاهش می‌دهد؟
- ۸- هدف بانک مرکزی از خرید یا فروش اوراق قرضه چیست؟

فصل ۲

بانک

آیا می‌دانید بانک‌ها چه فعالیت‌هایی انجام می‌دهند؟

پیدایش بانک

با رونق گرفتن تجارت در اروپا در قرون شانزدهم و هفدهم در مراکز مهم تجاری مانند آمستردام و لندن، مؤسسات بازارگانی و مالی روی کار آمدند که کار اصلی آن‌ها حفظ و تأمین امنیت پول تجار بود. این مؤسسات در مقابل ارائه خدمات مالی، حق‌الرحمه‌ای دریافت می‌کردند. به تدریج دامنه فعالیت این گونه مؤسسات گسترش یافت؛ تا جایی که با نقل و انتقال پول از شهری به شهر دیگر به آسان کردن فعالیت‌های تجاری پرداختند.

اعتبار این مؤسسات از آن جهت بود که مؤسسان آن‌ها بازارگانان معروف، ثروتمند و مورد اعتماد مردم بودند.

با گسترش تجارت و افزایش تعداد مراجعان، مقدار بول موجود در صندوق این گونه مؤسسات افزایش یافت. مدیران این مؤسسات با گذشت زمان متوجه دو نکته‌ی مهم شدند: اول این که در هیچ زمانی سپرده‌گذاران تمامی پول خود را از صندوق مؤسسه خارج نمی‌کنند و به همین سبب، تنها در صدی از کل موجودی برای پاسخ‌گویی به صاحبان سپرده کافی است. نکته‌ی دیگر این که هم‌زمان با مراجعتی تعدادی از افراد به مؤسسه برای دریافت پول خود، عده‌ای نیز برای واریز کردن پول به حسابشان مراجعت می‌کنند و درنتیجه، هیچ‌گاه موجودی صندوق به صفر نمی‌رسد. این دو مسئله، مدیران را به این فکر واداشت که پول‌های را کد در صندوق را به کار گیرند.

از آن‌جا که غالباً تعدادی از تجار برای گسترش فعالیت‌های تجاری خود به پول نیاز داشتند و حاضر بودند در مقابل پول دریافتی، مبالغی اضافی پرداخت کنند، مدیران این گونه

مؤسسات مالی (بانک‌ها) از این موقعیت استفاده کردند؛ آن‌ها پول‌های را کدرا به تجار متقاضی وام می‌دادند و در مقابل، مبالغی اضافه بر وام دریافت می‌کردند. به این ترتیب، آنان علاوه بر مبالغی که در ازای نگهداری پول افراد دریافت می‌کردند، مبالغی اضافی را نیز بابت وام از وام گیرندگان درخواست می‌نمودند. این پول اضافی بهره نام داشت. چون بهره‌ی دریافتی بابت وام مبالغ قابل توجهی بود، از این‌رو مدیران بانک‌ها سپرده‌گذاران را به سپرده‌گذاری هرچه بیش‌تر تشویق می‌کردند. با این شرط که نه تنها بابت نگهداری پول‌های آن‌ها وجهی دریافت نکنند بلکه بخشی از بهره‌ی وام‌های دریافتی را نیز به صاحبان سپرده‌ها بدهند.

از آن‌پس، این گونه مؤسسات یا بانک‌ها علاوه بر خدمات نقل و انتقال و محافظت از پول به اعطای وام و تأمین اعتبار نیز پرداختند. این فعالیت بانک که تاکنون نیز ادامه دارد، در سطح فعالیت‌های اقتصادی جامعه تأثیر زیادی گذاشته است. به‌طوری که بسیاری از افراد و مؤسسه‌ها با دریافت وام از بانک‌ها طرح‌ها و فعالیت‌های اقتصادی موردنظر خود را به‌آسانی به اجرا درمی‌آورند.

اعتبار

افراد و مؤسسات برای انجام دادن فعالیت‌ها یا تکمیل پروژه‌های اقتصادی خود به پول نیاز دارند و برای تأمین پول موردنیاز خود به بانک مراجعه می‌کنند. بانک‌پس از بررسی درخواست متقاضی، در صورتی که فعالیت او مطابق با شرایط بانک باشد و هم‌چنین بانک از توانایی فرد برای بازپرداخت بدھی خود اطمینان یابد، مبلغ وام را طی اسنادی به او پرداخت می‌کند. به این ترتیب، فرد مناسب با مبلغ وام نزد بانک اعتبار کسب می‌کند و باید بدھی خود را در زمان سرسید قید شده در اسناد به بانک بپردازد.

۳—۴ فعالیت

مراحل دریافت وام را از کسی که از بانک وام دریافت کرده است، بپرسید و به کلاس گزارش دهید.

اسناد اعتباری

بانک‌ها به منظور انجام عملیات اعطای وام و اعتبار، اسناد مختلفی

تهیه کرده‌اند تا ضمن ارائهٔ خدمت، در کوتاه‌ترین زمان بتوانند طلب خود را از وام گیرنده دریافت کنند. این اسناد قابل انتقال هستند و صاحبان آن‌ها می‌توانند قبل از سرسی، آن‌ها را به دیگران منتقل کنند. برخی از اسنادی که در بانک‌ها و مؤسسات اعتباری جریان دارند، عبارت‌اند از چک، سفته، برات و اوراق قرضه. این اسناد با توجه به زمان بازپرداختشان در سه گروه طبقه‌بندی می‌شوند:

۱— اسناد اعتباری دیداری (چک): از آن‌جا که این اسناد به محض روئیت بانک و بدون اطلاع قبلی قابل پرداخت هستند، به آن‌ها اسناد دیداری گفته می‌شود. صاحبان این نوع اسناد، مبلغ موردنظر را در وجه خود یا هر کسی که مایل باشند، بر روی سند یادداشت می‌کنند. بانک نیز پس از روئیت، مبلغ قید شده را به فردی که سند در وجه او صادر شده است پرداخت می‌کند. این سند که به آن چک یا پول تحریری گفته می‌شود، همانند پول نقد در معاملات مختلف مورد استفاده قرار می‌گیرد.^۱

۲— اسناد اعتباری کوتاه مدت: زمان بازپرداخت این دسته از اسناد یک سال یا کمتر است. سفته و برات از جمله‌ی این اسنادند.

سفته: یکی از اسنادی که بانک‌ها در مقابل اعطای وام از وام گیرنده درخواست می‌کنند، سفته است. این سند در معاملات بازرگانی نیز مورد استفاده قرار می‌گیرد. سفته

مبلغ: ۰۴۹۱۲۲ (سری/ط) تاریخ: سردبند: نام سنتاکل: نام متدهد: علاوه‌افаст: محل پرداخت:	<table border="1" style="width: 100%; border-collapse: collapse;"> <tr> <th>شماره خزانه داری‌بلک</th> <th>تاریخ صدور</th> <th>سردبند</th> <th>نامی پرداخت</th> <th>شماره</th> </tr> <tr> <td>۰۴۹۱۲۲ (سری/ط)</td> <td>_____</td> <td>_____</td> <td>_____</td> <td>_____</td> </tr> </table> <div style="text-align: center; margin-top: 10px;"> </div> <div style="text-align: center; margin-top: 10px;"> پذیرفته </div> <div style="text-align: center; margin-top: 10px;"> <small>اعطا شده، مبلغ و سردبند، روز سهاء، مال، پاشام حروف فوته شود</small> </div> <div style="text-align: center; margin-top: 10px;"> <small>در مقابل این سند</small> </div> <div style="text-align: center; margin-top: 10px;"> <small>به حواله کرد</small> </div> <div style="text-align: center; margin-top: 10px;"> <small>مبلغ: _____</small> </div> <div style="text-align: center; margin-top: 10px;"> <small>دريل ي پرداخت</small> </div> <div style="text-align: center; margin-top: 10px;"> <small>(مبلغ با تمام حروف، فوته شود)</small> </div> <div style="text-align: center; margin-top: 10px;"> <div style="border: 1px solid black; width: 100px; height: 30px; margin: 0 auto;"></div> </div> <div style="text-align: center; margin-top: 10px;"> <small>نام متدهد: _____</small> </div> <div style="text-align: center; margin-top: 10px;"> <small> محل افاست: _____</small> </div> <div style="text-align: center; margin-top: 10px;"> <small> محل پرداخت: _____</small> </div>	شماره خزانه داری‌بلک	تاریخ صدور	سردبند	نامی پرداخت	شماره	۰۴۹۱۲۲ (سری/ط)	_____	_____	_____	_____	مبلغ به عدد: <small>اعطا شده، مبلغ و سردبند، که در تاریخ ایجاد اسناد مذکور شده، در مقابل این سند</small>
شماره خزانه داری‌بلک	تاریخ صدور	سردبند	نامی پرداخت	شماره								
۰۴۹۱۲۲ (سری/ط)	_____	_____	_____	_____								

۱— اگرچه طبق قانون، چک سند بهادر بدون تاریخ است اما در کشور ما براساس عرف از آن بهجای سند اعتباری مدت‌دار نیز استفاده می‌شود.

سندی است که به موجب آن بدهکار متعهد می‌شود مبلغ معینی را در زمان مشخص به طبکار پرداخت کند. طبکار پس از دریافت سفته باید آن را تا زمان سرسید نزد خود نگهدارد. در صورتی که طبکار قبل از زمان سرسید سفته به پول آن نیاز پیدا کند، می‌تواند سفته را پشت‌نویسی (ظهرنویسی)^۱ کند و با دریافت مبلغ کمتری، طلب خود را به دیگری انتقال دهد. برات: برات سند یا حواله‌ای است که از طرف طبکار صادر می‌شود و به موجب آن، بدهکار مطلع می‌شود که باید مبلغ بدھی خود را در سرسید معین به فردی که طبکار مشخص می‌کند، پرداخت نماید.

اگر بدهکار وجه بدھی را با امضای خود تأیید کند، برات جنبه‌ی قانونی پیدا می‌کند. سفته را می‌توان از بانک‌ها خریداری کرد.

فعالیت ۳—۵

از یک برگ سفته و چک رونوشت (کپی) تهیه کنید و نحوه‌ی صحیح پرکردن آن را تمرین کنید.

۳—اسناد اعتباری بلندمدت: در مواقعي که دولت یا مؤسسات خصوصی برای رفع مشکلات یا گسترش فعالیت‌های اقتصادی خود به امکانات مالی نیاز پیدا می‌کنند، ممکن است به انتشار اوراق قرضه اقدام نمایند. افراد یا مؤسسات خصوصی با خرید این اوراق، ضمن دریافت بهره در فواصل زمانی مشخص شده، اصل طلب خود را در زمان سرسید دریافت می‌کنند.

باز پرداخت این گونه اسناد، اغلب بیش از یک سال طول می‌کشد. به همین دلیل آن‌ها را جزو اسناد اعتباری بلندمدت قرار می‌دهند.

فعالیت ۳—۶

برخی بانک‌ها به فروش اوراق مشارکت اقدام می‌کنند. شما می‌توانید داوطلبانه در این زمینه گزارشی تهیه کنید و به کلاس ارائه دهید.

۱—وقتی در پشت سفته نوشته می‌شود «این سند به آقا یا خانم ..... انتقال یافت» عمل ظهرنویسی انجام گرفته است.

فعالیت‌های مختلف بانک‌ها

برخی تصور می‌کنند تنها وظیفه‌ی بانک تجهیز و

توزیع اعتبارات است؛ در حالی که بانک‌ها فعالیت‌های مهم دیگری نیز انجام می‌دهند.

فعالیت‌های مختلف بانک‌ها به طور کلی عبارت‌اند از:

۱- عملیات اعتباری،

۲- عملیات مالی،

۳- خرید و فروش ارز،

۴- سایر خدمات بانکی.

۱- **عملیات اعتباری:** بانک‌ها با پذیرش سپرده‌های دیداری، سپرده‌های مدت‌دار و سایر سپرده‌های مردم، منابع لازم برای دادن اعتبار به اشخاص و مؤسسات را جمع‌آوری می‌کنند.

تخصیص یا توزیع اعتبارات از مهم‌ترین خدمات بانک‌ها محسوب می‌شود و بر دو نوع است:

(الف) **تخصیص اعتباری کوتاه مدت:** اگر فردی، ورق بهادری مانند سفته یا برات را در اختیار داشته باشد و قبل از زمان سررسید آن به پول احتیاج پیدا کند، می‌تواند آن ورق بهادر را به بانک ارائه کند. بانک نیز مبلغی کم‌تر از آن‌چه در سند قید شده است، به او می‌پردازد و اصل مبلغ را در زمان مقرر از بدھکار اصلی دریافت می‌کند. البته این بدھی باید به دلیل انجام امور بازارگانی به وجود آمده باشد و به زمان سررسید سند نیز بیش از ۹ روز نمانده باشد. این عمل بانک را تنزیل می‌گویند.

از سوی دیگر، تولیدکنندگان و بازارگانانی که در یک بانک حساب جاری باز کرده‌اند، می‌توانند از آن بانک اعتبار دریافت کنند. در این صورت، بانک دستور پرداخت مبلغی بیش از موجودی آن‌ها را صادر می‌کند.

(ب) **تخصیص اعتباری بلندمدت:** به اعتبارهایی که مدت آن‌ها بیش از یک سال است، اعتبار بلندمدت گفته می‌شود. بانک از محل موجودی سپرده‌های غیردیداری (مدت‌دار) مشتریان و سرمایه‌ی اولیه‌ی خود، اعتباراتی در اختیار مشتریان قرار می‌دهد. در مواقعي نیز ممکن است خود بانک از همین محل و از طریق ایجاد بنگاه اقتصادی یا خرید سهام سایر بنگاه‌ها به سرمایه‌گذاری اقدام کند.

این نوع اعتبار به دلیل این که دریافت کنندگان معمولاً آن را در زمینه‌های تولیدی یا

بازرگانی به کار می‌گیرند، اهمیت زیادی دارد.

۲- عملیات مالی: بانک‌های تخصصی به منظور کسب سود، اوراق قرضه‌ای را که دولت یا مؤسسات اعتباری منتشر کرده است، خریداری می‌کنند. آن‌گاه این اوراق را به مبلغی بیش از مبلغ خرید به سپرده‌گذاران خود می‌فروشنند. این فعالیت بانک را عملیات مالی می‌گویند.

۳- خرید و فروش ارز: یکی دیگر از خدماتی که بانک‌ها انجام می‌دهند، خرید و فروش و تبدیل پول کشورهای مختلف است. بانک‌ها با انجام دادن این کار نیاز افرادی را که می‌خواهند به کشورهای دیگر سفر کنند، اتباع کشورهای دیگر و بازرگانی را که برای خرید کالاهای کشورهای دیگر ناچار از پرداخت ارز هستند، رفع می‌کنند. آن‌ها در مقابل این فعالیت خود کارمزد دریافت می‌دارند.

۴- سایر خدمات بانکی: بانک‌ها علاوه بر خدمات ذکر شده، فعالیت‌های دیگری نیز انجام می‌دهند که مهم‌ترین آن‌ها عبارت‌اند از :

- نقل و انتقال وجوده در داخل کشور،
- وصول مطالبات اسنادی و سود سهام مشتریان و واریز به حساب آن‌ها،
- پرداخت بدھی مشتریان در صورت درخواست آن‌ها،
- قبول امانات و نگهداری سهام و اوراق بهادر و اشیای قیمتی مشتریان،
- انجام وظیفه‌ی قیمومت، وصایت و وکالت برای مشتریان طبق مقررات مربوط.

مطالعه‌ی آزاد

بانک‌های جمهوری اسلامی ایران

تا قبل از پیروزی انقلاب

اسلامی ۳۶ بانک خصوصی، دولتی و مختلط در کشور فعالیت می‌کردند. بعد از پیروزی انقلاب، شورای انقلاب در سال ۱۳۵۸ دولتی شدن بانک‌ها را تصویب کرد و بعد از آن، قانون اساسی نیز این مصوبه را تأیید نمود. بر این اساس، طرح ادغام بانک‌ها مطرح و اجرا شد.

در حال حاضر،^{۱۰} بانک تخصصی و تجاری در کشور فعالیت دارند که مالکیت

آن‌ها متعلق به دولت است. بانک‌های تجاری موجود در کشور عبارت‌اند از :

- ۱— بانک ملی ایران،
- ۲— بانک سپه،
- ۳— بانک رفاه کارگران،
- ۴— بانک صادرات ایران،
- ۵— بانک تجارت،
- ۶— بانک ملت.

بانک‌های تخصصی نیز عبارت‌اند از :

- ۱— بانک مسکن،
- ۲— بانک کشاورزی،
- ۳— بانک توسعه‌ی صادرات ایران^۱،
- ۴— بانک صنعت و معدن^۲.

۱— بانک توسعه‌ی صادرات ایران با هدف توسعه‌ی صادرات غیرنفتی و مبادلات تجاری با سایر کشورها به منظور حرکت به سمت استقلال و عدم وابستگی به درآمدهای نفتی، فعالیت خود را از شهریور ماه ۱۳۷۱ آغاز کرد. این بانک در سال ۷۷ دارای چهار شعبه در تهران و ۱۶ شعبه در مراکز استان‌ها بوده است.

۲— بانک صنعت و معدن براساس مصوبه‌ی ۱۳۵۸/۷/۲ مجمع عمومی بانک‌ها از ادغام بانک‌های اعتبارات صنعتی و معدنی ایران، توسعه‌ی سرمایه‌گذاری ایران، شرکت سرمایه‌گذاری بانک‌های ایران و صندوق ضمانت صنعتی به عنوان تنها بانک توسعه‌ای در بخش صنعت و معدن تشکیل شد. این بانک تا سال ۱۳۷۸ تعداد ۲۲۵ واحد تولیدی صنعتی و معدنی ایجاد کرده است. علاوه بر این، از طریق مشارکت و سرمایه‌گذاری‌های مستقیم، ۲۹۰ واحد مهم صنعتی و معدنی نیز تأسیس کرده و موجات اشتغال جدید و مستقیم ۲۴۰ هزار نفر را در کشور فراهم آورده است.

نظام بانکی بدون ربا

براساس قوانین اسلامی، هر نوع دریافت پول اضافی از وام‌گیرنده ربا تلقی می‌شود و حرام است. بر این اساس، مجلس شورای اسلامی در سال ۱۳۶۲ قانون عملیات بانکی بدون ربا را تصویب کرد و از سال ۱۳۶۳ آن را به اجرا درآورد. طبق قانون عملیات بانکی بدون ربا، بانک‌های فعال در جمهوری اسلامی در قبال تسهیلات اعطایی به مشتریان حق دریافت هرگونه مبلغ نقدی یا جنسی را که از قبل تعیین شده باشد، ندارند.

این بانک‌ها درآمد خود را از طریق سرمایه‌گذاری مستقیم در طرح‌های تولیدی و عمرانی کسب می‌کنند. علاوه بر این، تحت یازده عقد اسلامی^۱ مجاز نیز می‌توانند به اشخاص تسهیلات مالی اعطا کنند و از این طریق به طور غیرمستقیم در سرمایه‌گذاری‌ها شرکت جویند. این عقود مجاز عبارت‌اند از :

۱- قرض الحسن	۲- مشارکت مدنی
۴- مشارکت حقوقی	۵- فروش اقساطی
۷- اجاره به شرط تملیک	۸- جuale
۱۰- مساقات	۹- مزارعه
۱۱- خرید دین	۳- مضاربه

۱- در زیر عقود اسلامی را به اختصار توضیح می‌دهیم.

۱- قرض الحسن: قراردادی است که در آن یکی از طرفین قرارداد (در اینجا بانک) مقدار معینی از مال خود را در زمان حال به دیگری (در اینجا مشتری بانک) واگذار می‌کند. در مقابل، قرض‌گیرنده متعهد می‌شود که عنن مال یا قیمت آن را در زمان معین بازپس دهد.

۲- مضاربه: قراردادی است که به موجب آن، بانک سرمایه را تأمین می‌کند و طرف دیگر با آن به تجارت می‌پردازد. در نهایت، سود حاصل از سرمایه بین بانک و طرف دیگر تقسیم می‌شود.

۳- مشارکت مدنی: قراردادی بازرگانی است که به موجب آن دو یا چند شخص حقیقی یا حقوقی (از جمله بانک) سرمایه‌ی نقدی یا جنسی خود را به شکل مشاع و به منظور ایجاد سود درهم می‌آمیزند.

۴- مشارکت حقوقی: قراردادی است که طی آن بانک قسمتی از سرمایه‌ی شرکت‌های سهامی جدید را تأمین یا قسمتی از سهام شرکت‌های سهامی موجود را خریداری می‌کند و از این طریق در سود آن‌ها شریک می‌شود.

۵- فروش اقساطی: بانک‌ها بنا به تقاضای کتبی مشتریان خود، ماشین آلات و تأسیساتی را که عمر مفید آن‌ها بیش از یک سال است، خریداری می‌کنند و به صورت قسطی به مشتریان می‌فروشنند.

میزان موفقیت بانک‌ها – به خصوص بانک‌های تجاری – به

میزان خدمات آن‌ها، تعداد مشتریان و میزان سپرده‌های مردم نزد بانک بستگی دارد. هر قدر بانک بتواند سپرده‌های بیشتری را جذب کند و میزان اعتبارات خود را افزایش دهد، به سود بیشتری دست می‌یابد. اگرچه اعطای وام برای بانک‌های تجاری یکی از راه‌های کسب سود است اماً افزایش بی‌رویه و عدم کنترل آن در اقتصاد کشور آثار مخربی بر جای می‌گذارد.

فرض کنید بانک‌ها شروع به وام دادن کنند؛ در صورتی که حجم پول موجود برای انجام معاملات کافی باشد. در این شرایط، اعطای وام توسط بانک‌ها پول در گردش را افزایش می‌دهد و زمینه‌ی بروز تورم را فراهم می‌آورد.

→ ۶- معاملات سلف: بانک محصولات تولیدی آینده‌ی بنگاه‌ها را بیش خرید می‌کند.

۷- اجاره به شرط تمليک: طبق این قرارداد، بانک مورد اجاره را تهیه می‌کند و در اختیار مشتری (مستأجر) قرار می‌دهد. در صورتی که مستأجر به تعهدات خود عمل کند و اقساط خود را تأديه نماید، در پایان مدت اجاره، مالک عین مال مورد اجاره می‌شود.

۸- جعله: طبق قرارداد، کارفما تعهد می‌کند در قبال عمل مشخص کارگزار یا عامل، اجرت معینی به او پردازد.

۹- مزارعه: طبق این قرارداد، بانک زمین مشخصی را برای مدت معین در اختیار طرف دیگر قرار می‌دهد تا در آن کشاورزی کند. در نهایت، سود حاصل بین دو طرف تقسیم می‌شود.

۱۰- مساقات: قراردادی است میان صاحب باغ و دیگری که به‌ازای دریافت مقداری از محصول، کارگه‌داری از باغ و برداشت را انجام می‌دهد.

۱۱- خرید دین: طبق این قرارداد، بانک‌ها می‌توانند اسناد و اوراق تجاری متعلق به واحدهای تولیدی، بازرگانی و خدماتی را تنزيل کنند.

برای جلوگیری از این پیامد منفی، یک سیستم نظارتی موردنیاز است که ضمن آگاهی از اوضاع اقتصادی کشور، قدرت لازم برای کنترل اعمال بانک‌ها را نیز داشته باشد. بانک مرکزی با ایجاد سیستم خاص کنترل، سیاست‌های خود را از طریق سیاست‌های پولی مناسب با شرایط اقتصادی کشور اعمال می‌کند و بانک‌ها را در جهت ارائه‌ی خدمت و هماهنگی با اقتصاد به فعالیت وامی دارد.

این بانک مسئولیت کنترل شبکه‌ی بانکی و اداره‌ی سیاست پولی را با هدف حفظ ثبات پولی کشور برعهده دارد.
بانک مرکزی در عین حال وظایف و مسئولیت‌های مهم دیگری را به شرح زیر عهده‌دار است :

وظایف بانک مرکزی

- انتشار اسکناس و تنظیم حجم پول در گردش،
- نگهداری فلزات گرانبها و ارزهای متعلق به دولت،
- نگهداری ذخایر قانونی و موجودی نقدی بانک‌های تجاری،
- ایجاد امکانات اعتباری برای بانک‌های تجاری،
- انجام دادن عملیات تصفیه حساب بین بانک‌ها،
- صندوقداری، نمایندگی مالی و انجام دادن عملیات بانکی دولت،
- اجرای سیاست پولی و کنترل حجم اعتبارات.

پرسش

- ۱- در عملیات بانکی مفهوم اعتبار چیست؟
- ۲- اسناد اعتباری کوتاه مدت و بلند مدت چه تفاوتی دارند؟
- ۳- بانک‌ها چه خدماتی را به مشتریان خود ارائه می‌دهند؟
- ۴- ظهر نویسی چیست؟
- ۵- شرایط تنزیل کردن اسناد اعتباری را بیان کنید.
- ۶- منظور از عملیات مالی بانک‌ها چیست؟
- ۷- بانک‌ها با خرید و فروش ارز، نیازهای چه افرادی را برطرف می‌کنند؟
- ۸- در نظام بانکی بدون ربا، بانک‌ها چگونه درآمد کسب می‌کنند؟
- ۹- بانک مرکزی چگونه بر فعالیت بانک‌ها نظارت می‌کند؟

فصل ۳

بورس

بین پیشرفت اقتصادی کشورها و گسترش بازار بورس آنها چه رابطه‌ای وجود دارد؟

محل ارتباط عرضه‌کنندگان و تقاضاکنندگان سرمایه

اغلب مردم

پساندازهایی دارند و مایل‌اند آن‌ها را در اموری که سود مناسبی داشته باشد، به کار گیرند. از سوی دیگر، ایجاد واحدهای تولیدی و بازرگانی به امکانات، سرمایه و تخصص نیاز دارد ولی بیش‌تر افراد به تنها‌ی امکانات و سرمایه‌ی لازم و تخصص و توان انجام دادن این کار را ندارند.

صاحبان واحدهای تولیدی و مراکز تجاری نیز برای تأسیس این گونه واحدها و گسترش دادن فعالیت‌های خود به منابع مالی نیازمندند. در قدیم، تنها راه تأمین منابع مالی این واحدهای تولید و مراکز، بانک‌ها بودند که از محل سپرده‌های مردم وام موردنیاز مراکز تجاری و تولیدی را تأمین می‌کردند. صاحبان این مراکز پس از دریافت وام و انجام دادن فعالیت تجاری یا تولیدی خود، بهره و اصل وام دریافتی را به بانک برمی‌گردانند. رفته‌رفته در روند تکامل تأمین مالی، شیوه‌ی مناسب‌تری ابداع شد و آن تأمین مالی از طریق صدور اوراق بهادر بود. در این روش، مراکز تجاری و بازرگانی به جای این که از بانک وام بگیرند، وام را به‌طور مستقیم از مردم دریافت می‌کنند. به این ترتیب، بانک‌ها که نقش واسطه‌ای دارند حذف می‌شوند. درنتیجه، هم سود بیش‌تری عاید مردم – یعنی وام‌دهندگان – می‌شود و هم مراکز تجاری و تولیدی برای بازپرداخت وام هزینه‌ی کم‌تری صرف می‌کنند. از جمله پیامدهای مطلوب این روش، افزایش انگیزه‌ی مردم برای سرمایه‌گذاری است؛

زیرا در این حالت، مردم در سرمایه و سود شرکت‌ها شریک می‌شوند. با استفاده از این روش، سرمایه‌های اندک مردم جمع‌آوری می‌شود و در قالب منابع قابل توجه، سرمایه‌ی

شرکت‌های سهامی را تأمین می‌کند. این کار مهم از طریق بورس انجام می‌شود. بورس مرکزی مطمئن است که بین عرضه‌کنندگان و تقاضاکنندگان سرمایه تماس برقرار می‌کند و از این طریق، زمینه‌ی جمع‌آوری و به کارگیری سرمایه را فراهم می‌آورد.

بازار بورس

به‌طورکلی، به مکانی که کار قیمت‌گذاری و خرید و فروش برخی از کالاها و اوراق بهادار در آن جا انجام می‌گیرد، بازار بورس می‌گویند. در اینجا برای آشنایی بیشتر شما، بورس کالا و بورس اوراق بهادار را معرفی می‌کیم.

بورس کالا: به بازاری که در آن کالا یا کالاهای معینی مورد معامله قرار می‌گیرند، بورس کالا می‌گویند. معمولاً این گونه بازارها را به نام کالایی که در آن‌ها معامله می‌شود، نام‌گذاری می‌کنند. در بورس‌های کالا بیشتر کالاهای واسطه‌ای و مواد خام و اولیه مثل گندم، جو، قهوه، کاکائو، آهن، مس، زغالسنگ، نفت، پنبه، چرم و برخی مواد شیمیایی مورد معامله قرار می‌گیرند.

البته این کالاها در بازار بورس کالا به شکل انبوه موجود نیستند و تنها نمونه‌هایی از آن‌ها در این مراکز نگهداری می‌شود.

بورس اوراق بهادار: به بازار رسمی و دائمی که در محلی معین تشکیل می‌شود و در آن اوراق بهادار مورد معامله قرار می‌گیرند، بازار بورس اوراق بهادار گفته می‌شود. برای آشنایی شما با این بازار، نخست اوراق بهادار را معرفی می‌کنیم.

۲-۷ فعالیت

چند بازار بورس معروف دنیا را نام ببرید.

اوراق بهادر

منظور از اوراق بهادر، اوراقی است که برای تأمین منابع مالی صادر می‌شود و به چهار دسته‌ی کلی تقسیم می‌گردد:

- ۱- اوراق سهام،
- ۲- اوراق قرضه،
- ۳- اسناد خزانه،
- ۴- اوراق مشارکت.

۱- اوراق سهام: سهم^۱ ورقه‌ی قابل معامله‌ای است که بر روی آن اطلاعاتی شامل: میزان مشارکت، تعهدات و منافع صاحب سهم در یک شرکت سهامی درج شده است.

۱- بر روی ورقه‌ی سهم موارد زیر درج می‌شود:

نام شرکت و شماره‌ی ثبت آن، مبلغ سرمایه‌ی ثبت شده و سرمایه‌ی پرداخت شده، تعیین نوع سهم، مبلغ اسمی سهم و مقدار پرداخت شده‌ی آن به حروف و عدد.

مطالعه‌ی آزاد

سهام منتشر شده توسط شرکت‌ها انواعی دارد که عبارت‌اند از : اوراق سهام عادی، سهام ممتاز، سهام مؤسس و سهام با حق چند رأی که در ادامه به معرفی هر یک می‌پردازیم.

(الف) اوراق سهام عادی: دارندگان این نوع اوراق سهام – که به آن اوراق سهام معمولی نیز گفته می‌شود – با سهم مساوی از حقوق و امتیازات واحدی برخوردارند. اکثریت سهام شرکت‌ها به صورت سهام عادی است و به همین دلیل، معمولاً^ا صاحبان این نوع سهام کنترل مدیریت شرکت‌ها را در دست دارند.

(ب) سهام ممتاز: سهام ممتاز سهامی هستند که از نظر دریافت سود پیش از سهام عادی قرار می‌گیرند. این نوع سهام دارای بهره‌ی از قبل تعیین شده هستند و شرکت‌ها طبق قرارداد موظف‌اند سود حاصل را قبل از دارندگان سهام عادی، به صاحبان سهام ممتاز پرداخت کنند.

(پ) سهام مؤسس: سهام مؤسس سهامی است که در ازای زحمات مؤسسان پس از تصویب مجمع عمومی به آن‌ها داده می‌شود. دارندگان این نوع سهم در اداره‌ی امور شرکت حقی ندارند و فقط پس از پرداخت سود سهام، بهره‌ای به آن‌ها تعلق می‌گیرد.

(ت) سهام با حق چند رأی: سهام با حق چند رأی، سهامی است که حق رأی آن بیش از سهام عادی است و در مجامعت عمومی شرکت، هر قطعه‌ی آن بیش از یک رأی دارد.

شرکت سهامی

شرکت سهامی شرکتی است که برای انجام امور تجاری از چند نفر یا عده‌ی زیادی تشکیل می‌شود و سرمایه‌ی آن متشکل از سهام هم ارزش است. سهام این گونه شرکت‌ها معمولاً در بازار بورس به فروش می‌رسد و افراد با خرید سهام در سود و زیان شرکت سهامی شوند.

صاحبان سهام به اندازه‌ی مبلغی که سهم خریده‌اند، در قبال شرکت مسئولیت دارند.

بديهی است کسانی که دارای سهام و در نتيجه سرمایه‌ی بيش‌تری هستند، مسئولیت بيش‌تری نیز دارند. شرکتی که خواستار پذيرش در بورس است و شرایط لازم را نيز دارد، می‌تواند تقاضای پذيرش خود را به همراه مدارک موردنیاز به دبيرخانه‌ی هيئت پذيرش اوراق بهادرارائه کند.

هيئت پذيرش پس از بررسی دقیق وضعیت مالی شرکت، نسبت به پذيرش یا رد تقاضای آن اقدام خواهد کرد. شرکت‌هایی که سهامشان در بورس پذيرفته شود، از مزايا و معافیت‌های مالياتی خاصی برخوردارند. شرکت‌های سهامی به دو نوع سهامی عام^۱ و سهامی خاص^۲ تقسيم می‌شوند.

۲- اوراق قرضه: اوراق قرضه سندی است که طبق آن صادرکننده به خريدار بدهکار می‌شود. اين سند دارای سررسید است و مبلغ آن در زمان سررسید به وسیله‌ی صادرکننده پرداخت می‌شود.

اين اوراق دارای کوپن بهره هستند و بهره‌ی آن‌ها در فواصل زمانی معين توسط بانکی که نمایندگی صدور اوراق را دارد، پرداخت می‌شود. از نظر سررسید، اوراق قرضه به سه دسته‌ی کوتاه‌مدت، ميان‌مدت و بلند‌مدت تقسيم می‌شوند. سررسید اوراق کوتاه‌مدت بین ۱ تا ۵ سال، سررسید اوراق ميان‌مدت بین ۵ تا ۱۰ سال و سررسید اوراق بلند‌مدت عمولاً بيش از ۱۰ سال است.

۳- اسناد خزانه: اسناد خزانه اوراق بهادرار کوتاه‌مدتی هستند که توسط دولت صادر می‌شوند. سررسید اين اسناد سه ماهه، شش‌ماهه و يك ساله است. اسناد خزانه کوپن بهره ندارند و در زمان فروش، دولت آن‌ها را ارزان‌تر از مبلغ اسمی به خريداران می‌فروشد. برای مثال، اگر مبلغ اسمی اسناد خزانه‌ی يك ساله ۱۰۰۰ تومان باشد، ممکن است دولت هنگام فروش آن را به مبلغ ۹۰ تومان به خريدار بفروشد. زمان سررسید نيز خريدار همان مبلغ ۱۰۰۰ تومان را دریافت خواهد کرد. مهم‌ترین ويرگی اسناد خزانه بدون

۱- شركت سهامي عام شركتی است که مؤسسان آن، قسمتی از سرمایه‌ی شركت را از طریق فروش سهام به مردم تأمین می‌کنند. در این نوع شركت‌ها، صاحبان سهام می‌توانند سهام خود را بفروشند و در واقع مالکیت خود را به دیگران منتقل کنند.

۲- شركت سهامي خاص شركتی است که تمام سرمایه‌ی آن در موقع تأسیس، توسط مؤسسان تأمین شده است.

خطر (بدون ریسک) بودن آن هاست.

۴- اوراق مشارکت^۱: دولت، شهرداری ها و شرکت های دولتی و خصوصی به منظور تأمین اعتبار طرح های عمرانی در کشور اوراق مشارکت منتشر می کنند.

تهیه‌ی دستورالعمل اجرایی و مقررات ناظر بر انتشار اوراق مشارکت در ایران بر عهده‌ی بانک مرکزی است. طبق دستورالعمل بانک مرکزی، اوراق مشارکت اوراق بهادراری است که با مجوز بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران برای تأمین بخشی از منابع مالی موردنیاز طرح های سودآور تولیدی و خدماتی (به استثنای امور بازرگانی) در چارچوب عقد مشارکت مدنی^۲، توسط سازمان مجری منتشر می شود.

در هر ورقه‌ی مشارکت، میزان سهم دارنده‌ی آن مشخص شده است. تفاوت اوراق مشارکت و اوراق قرضه این است که در اوراق مشارکت وجود دریافتی حتماً باید در طرح های مشخص تولیدی، عمرانی یا خدماتی به کار گرفته شود اما در اوراق قرضه برای وام گیرنده محدودیت خاصی وجود ندارد.

فعالیت ۳-۸

درباره‌ی هر یک از موارد زیر از جهت سوددهی بیشتر و خطر (ریسک) کم تر بحث کنید.

- ۱- خرید اوراق مشارکت
- ۲- خرید اوراق قرضه
- ۳- خرید سهام شرکت های عضو بورس
- ۴- خرید اسناد خزانه

تأثیر بورس بر اقتصاد جامعه

فعالیت های بورس در اقتصاد جامعه آثار و نتایج

بسیاری دارد که برخی از آن ها عبارت اند از :

- از طریق جذب و به کار انداختن سرمایه های راکد، حجم سرمایه گذاری را در جامعه بالا می برد.

۱- در جامعه‌ی ما به دلیل پرهیز از ربا، که اوراق قرضه مستلزم برآن است، این طرح ابتکاری ایجاد شده است.

۲- مشارکت مدنی در صفحات قبل توضیح داده شده است.

- بین عرضه‌کنندگان و تقاضاکنندگان سرمایه ارتباط برقرار می‌کند و معاملات بازار سرمایه را تنظیم می‌نماید.
- با قیمت‌گذاری سهام و اوراق بهادار تا حدودی از نوسان شدید قیمت‌ها جلوگیری می‌کند.
- با تشویق مردم به پسانداز و به کارگیری پساندازها در فعالیت‌های مفید اقتصادی در کاهش نرخ تورم مؤثر است.
- بورس و فعالیت‌های مربوط به آن سرمایه‌های لازم را برای اجرای پروژه‌های دولتی و خصوصی فراهم می‌آورد.

مطالعه‌ی آزاد

بازار بورس در ایران

اگرچه اندیشه‌ی ایجاد بازار بورس در

ایران به سال ۱۳۱۵ شمسی بر می‌گردد اما قانون بورس اوراق بهادار تهران در سال ۱۳۴۵ تصویب شد. براساس این قانون، بانک مرکزی موظف شد تا برای شروع کار مؤسسه‌ی بورس و تهیه‌ی آیین‌نامه‌های اجرایی آن اقدام کند.

بورس اوراق بهادار تهران در سال ۱۳۴۶ با عرضه‌ی سهام بانک توسعه‌ی صنعتی شروع به کار کرد و تا سال ۱۳۵۷ تعداد ۱۰۲ شرکت به عضویت آن درآمدند.

در سال ۱۳۵۷ به علت ملی شدن بسیاری از شرکت‌ها، بورس تهران با رکود رو به رو شد و قیمت

سهام به شدت سقوط کرد. در سال ۱۳۶۸، با واگذاری سهام کارخانه‌ها به عموم مردم مجدداً بازار بورس تهران فعال شد؛ به طوری که حجم معاملات انجام شده در این سال به حدود ۱۱ میلیارد ریال رسید. این روند در سال ۱۳۶۹ نیز ادامه یافت؛ تا جایی که در شش ماهه‌ی اول این سال حجم مبادلات انجام شده نسبت به دوره‌ی مشابه سال قبل حدود ۶ برابر شد.

در سال ۱۳۷۰ به علت عرضه‌ی سهام جدید روند رشد قیمت سهام کاهش یافت.

بورس اوراق بهادر هم اکنون نیز فعال است و حجم مبادلات آن در سال ۱۳۷۸ معادل ۵,۲۴۳ میلیارد ریال بوده است.^۱

۱- منبع: گزارش آماری بورس اوراق بهادر تهران

پرسش

- ۱- نقش بورس و نقش بانک را در اقتصاد جامعه با هم مقایسه کنید.
- ۲- بورس چگونه می‌تواند از نوسان شدید قیمت‌ها جلوگیری کند؟
- ۳- در بورس کالا، چه نوع کالاهایی مورد معامله قرار می‌گیرد؟
- ۴- تفاوت سهم عادی و ممتاز چیست؟
- ۵- تفاوت اوراق قرضه و اسناد خزانه چیست؟
- ۶- کدام دسته از اوراق بهادر خطر ریسک ندارد؟ چرا؟
- ۷- اوراق مشارکت به چه منظور منتشر می‌شود؟
- ۸- علت رکود بازار بورس تهران در سال ۱۳۵۷ و رونق مجدد آن در سال ۱۳۶۸ چه بود؟

بخش

۴

توسعه‌ی اقتصادی

فصل ۱

مفاهیم و معیارهای

توسعه

آیا می‌دانید نقطه‌ی آغاز توسعه در جهان چه
پدیده‌ای بوده است؟

مقدمه

در این کره‌ی خاکی دو گروه از انسان‌ها زندگی می‌کنند؛ دسته‌ی اول گروه کوچکی هستند که با خیال آسوده و به دور از نگرانی‌های مادی برای هرچه بهتر زندگی کردن خود و فرزندانشان می‌کوشند. گروه دوم، انسان‌هایی هستند که زندگی‌شان با فقر و محرومیت همراه است. این گروه که اعضای آن در صد قابل توجه و رو به افزایشی از کل جمعیت جهان را تشکیل می‌دهند، برای گذران زندگی باید با سختی‌ها و مشکلات فراوان دست و پنجه نرم کنند. گروه اول تشکیل دهنده‌ی جوامعی هستند که در اصطلاح به آن‌ها کشورهای «پیشرفته» گفته می‌شود و گروه دوم کشورهای «عقب‌مانده» را تشکیل می‌دهند.

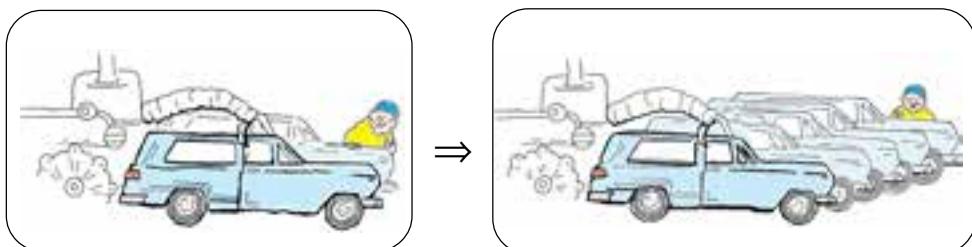
به راستی، چرا چنین اختلاف آشکاری بین این دو گروه کشورها وجود دارد؟ چگونه این دو دسته جوامع، هر کدام مسیر خاصی را پیموده‌اند؟ چرا تحولات و پیشرفت‌ها به دسته‌ی اول محدود شده و در دسته‌ی دوم صورت نگرفته است؟

هدف ما از طرح مبحث «توسعه‌ی اقتصادی» یافتن پاسخ‌هایی برای این گونه

سؤال هاست.

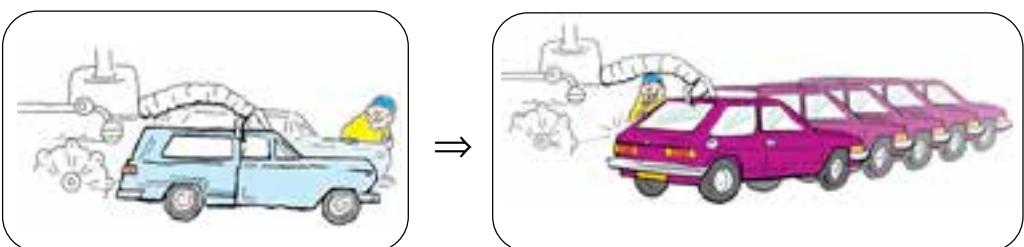
رشد و توسعه

در بررسی تحول جامعه و گسترش ظرفیت‌های تولیدی آن، با دو واژه که رابطه‌ی نزدیکی با هم دارند، رو به رو می‌شویم. یکی از این دو واژه «رشد» و دیگری «توسعه» است. در قدم نخست، باید این واژه‌ها را تعریف کنیم و آن‌ها را از هم بازناسیم. «رشد» صرفاً به معنای افزایش تولید است و بنابراین، مفهومی کمی است. اگر در جامعه‌ای میزان تولید در دوره‌ای معین نسبت به دوره‌ی قبل افزایش یابد، می‌گوییم در آن جامعه رشد صورت گرفته است. این افزایش می‌تواند ناشی از افزایش سطح زیرکشت، تأسیس کارخانه‌های جدید، گسترش و توسعه‌ی مراکز تولیدی فعلی و نظایر این‌ها باشد.

«توسعه» در کنار افزایش تولید بر پدیده‌ی دیگری نیز دلالت دارد و آن را می‌توان یک مفهوم کیفی دانست.

هرگاه جامعه‌ای با به کارگیری روش‌های بهتر و فناوری مناسب‌تر، ظرفیت تولیدی خود را افزایش دهد و بدین ترتیب از امکانات و منابع خوبیش به شکل بهتری استفاده کند، می‌گوییم در مسیر توسعه گام برداشته است.

همان‌گونه که مشاهده می‌کنید، مفهوم توسعه بر رشد نیز دلالت دارد؛ در واقع، استفاده‌ی بهتر از منابع و امکانات لزومناً با افزایش تولید همراه است ولی هر افزایش تولیدی را نمی‌توان توسعه دانست. بنابراین و با توجه به آن‌چه گفته شد، افزایش تولید ناشی از افزایش سطح زیر کشت مثالی برای رشد و افزایش تولید ناشی از بهبود روش‌ها، به کارگیری بذر اصلاح شده، سومون دفع آفات نباتی و فناوری برتر مثالی برای توسعه است.

نکته‌ی دیگری که باید به آن توجه داشت، این است که نتایج حاصل از رشد را می‌توان در کوتاه مدت مشاهده کرد اماً نتایج حاصل از توسعه ممکن است در زمان طولانی‌تری حاصل شود و در کوتاه مدت مشهود نباشد. به همین جهت، گفته می‌شود که توسعه فرآیندی بلندمدت است.

فعالیت ۱-۴

هریک از شما در منطقه‌ی خود مواردی را که بیانگر رشد و مواردی را که بیانگر توسعه است فهرست کنید. آن‌گاه فهرست خود را با فهرست‌های هم‌کلاسی‌هایتان مقایسه کنید.

اندازه‌گیری رشد و توسعه

اقتصاددانان معمولاً رشد و توسعه‌ی جوامع را با معیارهای کمی اندازه‌گیری می‌کنند؛ زیرا بدین ترتیب، اولًاً می‌توانند اثر سیاست‌های مختلف را مورد تجزیه و تحلیل قرار دهند و ثانیاً، تغییر و تحولات را در جوامع مختلف با هم مقایسه کنند. بنابراین، برای اندازه‌گیری این دو باید معیار مناسبی در دست داشته باشند.

همان‌طور که گفتیم، رشد به معنای افزایش تولید است؛ پس، یکی از بهترین معیارها برای سنجش آن «درآمد سرانه» است. اگر درآمد سرانه را در حکم معیار سنجش رشد در نظر بگیریم، امکان مقایسه‌ی جوامع مختلف با تعداد جمعیت متفاوت فراهم می‌شود. هم‌چنین می‌توانیم وضعیت یک کشور را در سال‌های مختلف مقایسه کنیم.^۱

۱- زیرا در طول زمان معمولاً جمعیت کشور افزایش می‌یابد و اگر به جای «درآمد سرانه» از «درآمد ملی» استفاده کنیم، افزایش جمعیت نادیده گرفته می‌شود.

البته برای مقایسه‌ی وضعیت جوامع مختلف با یک دیگر باید درآمد سرانه‌ی کشورهای مختلف را بحسب واحد پول یکسانی محاسبه کنیم. درآمد سرانه‌ی تمامی کشورهای جهان بحسب دلار آمریکا اعلام می‌شود.

بدین ترتیب، نخست درآمد سرانه‌ی یک کشور را بحسب پول داخلی آن محاسبه می‌کنند. سپس، با توجه به نرخ دلار در آن کشور، درآمد سرانه‌ی بحسب دلار اعلام می‌شود. بنابراین، امکان مقایسه‌ی سطح درآمد سرانه که معیاری برای اندازه‌گیری رفاه مادی در جوامع مختلف است، فراهم می‌آید.

گفتیم که توسعه علاوه بر افزایش تولید کمی، تغییرات کیفی را نیز در نظر می‌گیرد؛ بنابراین، برای تعیین آن استفاده از شاخص درآمد سرانه به تنها یک نادرست به نظر می‌رسد. به همین دلیل، در کنار درآمد سرانه از معیارهای تکمیلی دیگری نیز استفاده می‌شود. برای مثال، چون مردم جوامع توسعه یافته‌تر به امکانات بهداشتی، غذایی و آموزشی بیشتری دسترسی دارند، نرخ مرگ و میر نوزادان در این گونه جوامع کم‌تر، امید به زندگی بیشتر و نرخ بی‌سوادی کم‌تر است. با مقایسه‌ی وضعیت این سه شاخص توسعه در کشور توسعه یافته‌ای نظیر زاپن و یک کشور توسعه نیافته مثل موزامبیک، سودمندی این معیارها را بهتر می‌توان درک کرد.

جدول ۴

کشورها	شاخص‌ها	نرخ مرگ و میر نوزادان در هزار تولد	امید به زندگی (سال)	نرخ بی‌سوادی بزرگ‌سالان به درصد	درآمد سرانه به دلار
زاپن		۴/۲	۷۹/۵	کم‌تر از ۵ درصد	۳۱۴۹۰
موزامبیک		۱۱۴	۴۶	۶۷ درصد	۹۰

Source : Year Books , 1995

همان گونه که در جدول مشاهده می‌کنید، متأسفانه شاخص رشد – یعنی همان درآمد سرانه – با شاخص توسعه هماهنگ است. به بیان دیگر، سطح پایین توسعه در موزامبیک با سطح پایین رشد در این کشور هماهنگی دارد. این امر در مورد بیشتر جوامع صادق است. به همین سبب، با قدری مسامحه می‌توان از درآمد سرانه به عنوان معیاری برای سنجهش توسعه نیز استفاده کرد. البته در این میان، دو گروه از کشورها استثنای محسوب

می‌شوند :

۱- تعداد محدودی از کشورهای در حال توسعه که با داشتن یک ماده‌ی گران بهای معدنی (نظیر نفت) و صادرات مقادیر زیادی از آن امکان دست‌یابی به درآمد سرانه‌ی بالا را دارند (در امارات متحده‌ی عربی با جمعیتی در حدود $1/8$ میلیون نفر، درآمد سرانه‌ی سالانه حدود 21000 دلار است).

۲- تعدادی از کشورهای در حال توسعه که با پیش‌بینی و اجرای برنامه‌های بلندمدت توانسته‌اند در وضعیت شاخص‌های توسعه‌ی خود بهبود نسبی ایجاد کنند. چین از جمله‌ی این کشورهای است که با وجود درآمد سرانه‌ی نسبتاً پایین، از نظر بسیاری از شاخص‌های توسعه وضعیت نسبتاً مطلوبی دارد (نرخ مرگ و میر نوزادان در چین 44 در هزار، امید به زندگی 69 سال و نرخ بی‌سوادی بزرگ سالان 27 درصد است؛ در حالی که درآمد سرانه در این کشور، فقط در حدود 1000 دلار در سال است).

فعالیت ۴-۲

موارد زیر را در میان خویشاوندان خود بررسی کنید.

(الف) متوسط سطح تحصیلات   (ب) متوسط طول عمر

فاصله‌ی توسعه نیافتگی

امروزه یکی از معیارهای بسیار رایج برای طبقه‌بندی کشورهای مختلف دنیا، طبقه‌بندی براساس سطح توسعه یافتگی است.

براساس این معیار، کشورهای دنیا به دو گروه کلی کشورهای «توسعه یافته» و کشورهای «در حال توسعه» تقسیم می‌شوند. حدود $\frac{1}{5}$ جمعیت 6 میلیارد نفری کره‌ی زمین در کشورهای توسعه یافته و $\frac{4}{5}$ دیگر این جمعیت در کشورهای در حال توسعه زندگی می‌کنند.

درآمد سرانه از جمله شاخص‌های مهم و تعیین‌کننده است که براساس آن کشورها به دو دسته‌ی توسعه یافته و در حال توسعه طبقه‌بندی می‌شوند. همان‌گونه که قبلاً نیز گفتم، اگرچه درآمد سرانه تنها شاخص توسعه یافتگی نیست و حتی معمولاً به عنوان شاخص «رشد یافتگی» و نه «توسعه یافتگی» به کار گرفته می‌شود اما به دلیل همبستگی بسیار بالایی

که با دیگر شاخص‌های توسعه دارد، برای آسان‌تر شدن مقایسه می‌توان از آن استفاده کرد. تفاوت موجود بین کشورهای توسعه یافته و در حال توسعه از نظر وضعیت معیشتی، با نگاهی به درآمدهای سرانه این گونه آشکار می‌شود؛ درآمد سرانهی سالانه در بیش از ۵۰ کشور در حال توسعه‌ی فقیر کمتر از ۵۰ دلار است؛ درحالی که هیچ یک از ۲۰ کشور توسعه یافته‌ی دنیا درآمد سرانهی سالانه کمتر از ۱۵۰۰ دلار در سال ندارند. برای مثال، در سال ۱۹۹۹ درآمد سرانه در کشور سویس بیش از ۳۵۰۰ دلار و در کنیا حدود ۲۹۰ دلار بوده است.

این تفاوت و شکاف عمیق بین کشورهای در حال توسعه و توسعه یافته به هیچ‌وجه به سطح درآمد سرانه محدود نمی‌شود و تقریباً در تمامی شاخص‌های توسعه (البته با درجات متفاوت) وجود دارد.

بعضی از این شاخص‌ها را در جدول زیر مشاهده می‌کنید.

جدول ۵

گروه کشورها	درصد نرخ بی‌سوادی بزرگ‌سالان (به‌طور متوسط)	نرخ مرگ و میر نوزادان در هر ۱۰۰۰ نفر	امید به زندگی در بدو تولد
۵۰ کشور در حال توسعه (با پایین‌ترین سطح درآمد سرانه)	بیش از ۴۰ درصد	بیش از ۱۲۰	کمتر از ۵ سال
۲۲ کشور توسعه‌یافته	کمتر از ۱ درصد	کمتر از ۸	بیش از ۷۸ سال

فعالیت ۴—۳

آمار مربوط به کشور ایران را با گروه کشورهای موجود در جدول مقایسه کنید.

مطالعه‌ی آزاد

چرا بین جوامع توسعه یافته و در حال توسعه فاصله افتاد؟

شکاف موجود بین کشورهای توسعه یافته و در حال توسعه به طور اتفاقی و در کوتاه‌مدت به وجود نیامده است. مورخان و پژوهشگران معتقدند که مسئله‌ی توسعه یافته‌گی و توسعه‌نیافتنگی و فاصله‌ی موجود میان جوامع توسعه یافته و توسعه نیافته ریشه‌ای تاریخی دارد که برای یافتن آن باید به چند قرن پیش رجوع کرد. در اینجا، تحولات اقتصادی-اجتماعی اروپا را که در واقع قطب اصلی جوامع توسعه یافته‌ی کنونی است، از قرن پانزدهم به بعد مرور می‌کنیم. با مطالعه‌ی این بخش درخواهید یافت که چگونه تحولات اقتصادی-اجتماعی اروپا اوضاع اقتصادی-اجتماعی را در کشورهایی که امروزه در حال توسعه نامیده می‌شوند دگرگون ساخت.

استعمار و شروع قرون جدید

در قرون پانزدهم و شانزدهم

میلادی به دنبال تکامل فنون دریانوردی در اروپا و نیز آشنایی اروپاییان با سلاح‌های آتشین و ساخت و ساز آن‌ها عصر جدیدی در تاریخ جهان آغاز شد. دولت‌های اروپایی با برتری اندکی که به دست آورده بودند، تهاجم گسترده‌ای را به سایر کشورهای جهان آغاز کردند.

در آن زمان، تجارت با مشرق زمین در انحصار اعراب بود. این امر دریانوردان پرتغالی را بر آن داشت که در جست‌وجوی راهی جدید به سمت مشرق برآیند و این تجارت پرسود را از انحصار اعراب به درآورند. به مرور زمان، قدرت دولت‌های استعمارگر رشد کرد و به ویژه با کشف و تصرف قاره‌ی آمریکا بر وسعت مستعمرات آن‌ها افزوده شد.

پرتغالی‌ها نخستین امپراتوری قدرتمند استعماری را بنا نهادند. سپس نوبت به اسپانیا رسید که با انضمام پرتغال به خاک خود یکه تاز میدان استعمار

شد. اماً دیری نپایید که رقیب تازه نفس دیگری – یعنی هلنند – گوی سبقت را از این کشور ریود. نکته‌ی قابل توجه در تمام این دوره‌ها غارت منابع و ثروت‌های جوامع تحت سلطه به وسیله‌ی استعمارگران است. سرانجام نوبت به انگلستان رسید که با اقتدار تمام رقبا را از میدان به در کرد و بزرگ‌ترین امپراتوری استعماری را بنا نهاد.

نحوه‌ی عمل استعمارگران با توجه به شرایط اقلیمی و ویژگی‌های جوامع مختلف متفاوت بود. مثلاً آن‌ها در مناطق کم جمعیت که دولت‌ها آن چنان قدر تمدن نبودند که بتوانند سد راهشان شوند (نظیر آمریکا و استرالیا)، ساکن می‌شدند و جوامعی نوبنیاد را تشکیل می‌دادند. البته این امر بعد از مرحله‌ی غارت ثروت‌های افسانه‌ای و منتقل کردن آن‌ها به سرزمین مادر بود. در آسیا به دلیل وجود جوامع متمن، رفتار استعمارگران به گونه‌ای دیگر بود؛ هند تحت سلطه‌ی کامل قرار گرفت ولی ایران و چین فقط تحت نفوذ و سیطره‌ی استعمارگران قرار گرفتند.

پدیده‌ی استعمار بر هر دو طرف درگیر – یعنی استعمارگران و جوامع تحت استعمار – تأثیر فراوان گذاشت. از یک سو ثروتی بی‌کران را نصیب اروپاییان کرد و سرمایه‌ای هنگفت را در آن گوشه از عالم متمرکز نمود. از طرف دیگر، اساس و بنیان اقتصادی – اجتماعی جوامع تحت سلطه را برهم زد و آن‌ها را به زایده‌های تمدن جدید تبدیل کرد.

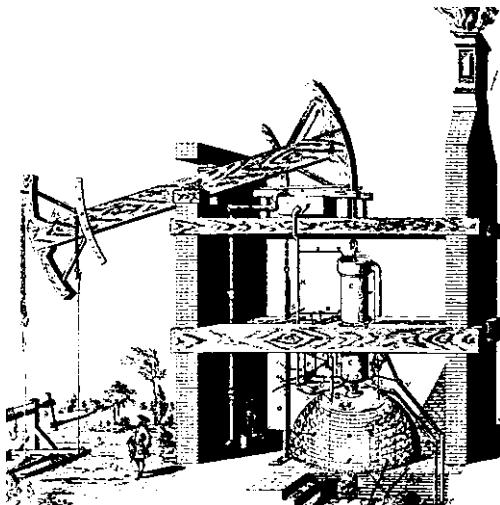
انقلاب صنعتی

جامعه‌ی اروپایی در قرن هیجدهم میلادی به دو دلیل مستعد پذیرش تغییر و تحولات بنیانی و ساختاری بود؛ نخست این‌که استعمار ثروتی عظیم برای این جوامع به ارمغان آورده بود که با وجود آن، می‌توانستند به هرگونه سرمایه‌گذاری و فعالیت سودآور دست بزنند. دوم این‌که رنسانس^۱ زمینه‌ی فرهنگی و عقیدتی خاصی را پدید آورده بود و مردم را به

۱- رنسانس «نوزايش» و «تجدد حیات» معنی شده است و آن را تجدید حیات علمی، ادبی، هنری و فرهنگی اروپا تبییر کرده‌اند.

تلاش هرچه بیشتر برای تسخیر طبیعت و تغییر وضع موجود برمی‌انگیخت. به دنبال تغییر و تحولات اجتماعی و سیاسی که پس از زوال امپراتوری روم و ظهور نهضت رنسانس صورت گرفت، طبقه‌ی جدید به نام «بورژوا» در اروپا شکل گرفت. این طبقه مرکب از صنعتگران، پیشه‌وران و تجار بود که نه

با اشراف زمیندار قرابتی داشتند و نه در ردیف رعایا و دهقانان قرار می‌گرفتند. رشد و توسعه‌ی شهرها در اروپا با شکل‌گیری این طبقه‌ی جدید ارتباط تزدیکی داشت. این طبقه به مرور زمان قدرت اقتصادی و سیاسی قدرت سیاسی را به دست آورد و در سیر تحول جوامع اروپایی نقش مهمی ایفا کرد.

این تحول شگرف که «انقلاب صنعتی» نام گرفت و انگلستان سردمدار و آغازگر آن بود، با کشفیات و ابداعات بسیار ساده‌ی صنعتگران خرد پا آغاز شد. به تدریج، همین قدم‌های کوچک زمینه را برای برداشتن گام‌های بزرگ آماده کرد. «جمیز وات»، مهندس انگلیسی، توانست ماشین بخاری را که قبل ادو صنعتگر گمنام ساخته بودند، تکمیل کند. ماشین بخار بعدها، به ویژه با سرمایه‌گذاری‌های کلانی که در تأسیسات راه‌آهن صورت گرفت، در رشد و توسعه‌ی سریع جوامع صنعتی نقش بسیار مهمی را ایجاد کرد.^۱

یکی از مهم‌ترین نتایج این تحولات کاهش هزینه‌ی حمل و نقل بود که در نتیجه‌ی آن، ارتباط و تجارت بین سرزمین‌های مختلف، به ویژه دو قطب «سلط» و «زیرسلطه» سریع‌تر و ارزان‌تر صورت می‌گرفت. این ارتباط به سبب رونق بخشیدن به بازارهای تولیدی برای اروپا سازنده و برای ممالک تحت سلطه

۱- مبدأ انقلاب صنعتی را سال ۱۷۶۰ میلادی ذکر می‌کنند و نماد این حرکت را اختراع

یا تکامل «ماشین بخار» می‌دانند.

مخرب و ویرانگر بود.

نتایج و دستاوردهای انقلاب صنعتی که از انگلستان آغاز شد، به تدریج در سطح اروپا انتشار یافت و قدرت‌های اروپایی دیگر نظیر فرانسه و بلژیک نیز بدان‌ها دست یافتند.

در این میان، انگلستان همواره می‌کوشید تا از دست‌یابی کشورهای رقیب به فنون جدید جلوگیری کند اما سرانجام نتوانست کاری از پیش بيرد؛ زیرا :

۱- این کشورها به انگلستان نزدیک بودند و بین ملت‌های آن‌ها ارتباطی دو طرفه وجود داشت.

۲- این جوامع و جامعه‌ی انگلستان به دلیل تأثیرپذیری از رنسانس از نظر فرهنگی شباهت‌های زیادی داشتند.

۳- همه‌ی این جوامع قطب مسلط بودند و با غارت ثروت‌ها و امکانات ملت‌های استعمارزده توانسته بودند به موقعیت فعلی خود دست یابند.

۴- شیوه‌ها و فنون به کار گرفته شده در اوایل دوران انقلاب صنعتی بسیار ساده بود. ماشین‌های صنعتی که مخفیانه از انگلستان به کشورهای همسایه (نظیر فرانسه) حمل می‌شدند، به حدی ساده بودند که صنعتگران این کشورها به آسانی و به تقلید از آن‌ها می‌توانستند ماشین‌های جدیدی بسازند. بدین ترتیب، قطب مسلط جهان امتیاز سلطه‌ی خویش را به دست آورد و با به کارگیری فنون جدید توانست فاصله‌ی خود را با قطب تحت سلطه بیشتر کند. در مراحل بعد، قطب مسلط با به کارگیری سیاست‌ها و ترفندهای گوناگون و استفاده از ناگاهی قطب تحت سلطه، زمینه را برای رشد و پیشرفت سریع تر جوامع صنعتی استعمارگر فراهم آورد.

فعالیت ۴-۴

در مورد آثار مثبت انقلاب صنعتی بحث کنید.

سیاست‌های استعماری

همان طور که گفتیم، استعمار به دنبال

آشنایی اروپاییان با سلاح آتشین و تکمیل فنون دریانوردی پا به عرصه‌ی وجود نهاد. انگیزه‌ی ماجراجویان اروپایی در اولین سفرهای اکتشافی، یافتن راههای جدید و خارج کردن انحصار تجارت با شرق از دست اعراب بود.

به دنبال این سفرها اولاً مقدمات سلطه بر آسیا و انحصار تجارتی در این منطقه فراهم آمد، ثانیاً با کشف قاره‌ی آمریکا، بلا فاصله جریان انتقال ثروت‌های افسانه‌ای این قاره به اروپا آغاز شد.

نخستین مقصد این ثروت‌های عظیم پر تغال و سپس اسپانیا بود اماً به تدریج، این ثروت‌های بادآورده توجه دیگر قدرت‌های اروپایی را به خود جلب کرد.^۱ در عین حال، در این دوره برخلاف دوره‌های سابق که نیروهای درگیر در جنگ از طریق زمینداران و با تجهیز روستاییان شکل می‌گرفتند، دولت‌ها برای تجهیز و حفظ آمادگی جنگی ارتش‌های خود به ذخایر طلا نیاز داشتند. از این‌رو، دولت‌های اروپایی می‌کوشیدند تا با اعمال سیاست‌های گوناگون، زمینه‌ی انتقال این «اموال مسروقه» را از اسپانیا به کشورهای خویش فراهم سازند.

رقابت فشرده‌ی دولت‌های مقندر و بزرگ در قاره‌ای کوچک چون اروپا علاوه بر این که سبب به وجود آمدن برخوردهای شدید و بلوك‌بندی قدرت‌ها شد، زمینه را برای اعمال فشار بیشتر بر جوامع تحت سلطه فراهم ساخت؛ زیرا این جوامع به دلیل داشتن ذخایر فلزات گران‌بها منابع تأمین ثروت این قدرت‌های سلطه‌گر بودند. این رقابت نتیجه‌ی دیگری نیز داشت و آن این که تمامی طرف‌ها، درگیر تلاشی سخت و مداوم برای کسب ثروت و قدرت و پیشی گرفتن بر رقبا بودند. هر یک از رقبا نیز بقای خویش را در سبقت

۱- برای آشنایی بیشتر شما با ابعاد این غارت‌ها مثالی می‌آوریم؛ به گفته‌ی مورخان تحلیل گران در فاصله‌ی سال‌های ۱۷۵۷ تا ۱۸۱۵ میلادی – یعنی در طول ۵۸ سال – ثروتی به ارزش پانصد تا هزار میلیون پوند از هندوستان به انگلستان منتقل شده است. برای نشان دادن بزرگی این رقم، همین بس که بگوییم در آغاز قرن نوزدهم سرمایه‌ی همه‌ی شرکت‌های سهامی در هند حدود ۳۶ میلیون پوند بوده است.

گرفتن بر دیگران می‌دید.

این رقابت فشرده چپاول سریع سرزمین‌های استعمار زده را در پی داشت.

در عین حال، زمینه‌ی ذهنی مناسبی برای به کارگیری روش‌ها و فنون جدید و انواع ابداعات ایجاد کرد.

بدین ترتیب، می‌توان گفت رقابت قدرت‌های سلطه‌گر برای تسلط بر ممالک دیگر و افزودن بر مستعمرات خویش، در فراهم آوردن زمینه برای انقلاب صنعتی مؤثر بوده است. استعمار با تأمین سرمایه‌ای هنگفت برای جوامع صنعتی، عمدۀ ترین نقش را در تسريع انقلاب صنعتی بر عهده داشته و از آن زمان به بعد نیز سیل عظیمی از ثروت‌ها و حاصل دسترنج ملت‌های محروم را به سوی قطب مسلط روانه کرده است. هم‌اکنون نیز این سیل هر چه خروشان‌تر جاری است.

فعالیت ۴-۵

در مورد آثار منفی سیاست‌های استعماری، در کلاس گفت‌وگو کنید.

پرسش

- ۱- چرا مطالعه‌ی مبحث توسعه‌ی اقتصادی دارای اهمیت است؟
- ۲- تولید یک کارخانه‌ی خودروسازی در سال ۷۸، هشتادهزار و در سال ۷۹، نود هزار دستگاه خودرو از همان نوع بوده است. به نظر شما، آیا این کارخانه با افزایش رشد رو به رو بوده است یا افزایش توسعه‌ی چرا؟
- ۳- برای اندازه‌گیری میزان توسعه از چه معیارهایی استفاده می‌کنند؟
- ۴- چرا به طور قطع نمی‌توان از معیار درآمد سرانه برای اندازه‌گیری توسعه استفاده کرد؟
- ۵- دلایل پرچمدار بودن اروپا را در انقلاب صنعتی ذکر کنید.
- ۶- نقش انقلاب صنعتی را در رشد و توسعه‌ی کشورهای اروپایی تجزیه و تحلیل کنید.
- ۷- استعمار بر انقلاب صنعتی چه تأثیری گذاشت؟

فصل ۲

استقلال اقتصادی

چرا کشورها به استقلال اقتصادی اهمیت می‌دهند؟

بحث استقلال و نقطه‌ی مقابل آن یعنی وابستگی، تاریخچه‌ای به قدمت عمر حکومت‌ها در جوامع انسانی دارد. از ایام باستان، همواره حکومت‌ها به دست اندازی به خاک و محدوده‌ی سرزمین جوامع همسایه تمایل داشتند و می‌کوشیدند همسایگان خود را مطیع سازند و تحت نفوذ خود درآورند.

با شکل‌گیری حکومت‌های مقتدر و امپراتوری‌های بزرگ، این مسئله بیشتر خودنمایی کرد. حکومت‌های بزرگ می‌کوشیدند همسایگان کوچک خود را تحت نفوذ و سیطره‌ی خویش بگیرند و به عبارت دیگر، آن‌ها را به خود وابسته کنند. در مقابل، ملت‌های کوچک‌تر نیز سعی داشتند استقلال خود را حفظ کنند و حاکم بر سرنوشت خود باشند.

در قرون جدید، با ظهر قدرت‌های بزرگ اروپایی در صحنه‌ی رقابت‌های سیاسی و نظامی، این مسئله ابعاد بسیار وسیع‌تری یافت. این قدرت‌های نو ظهرور به اتکای نیروی دریایی و آتش توپخانه‌هایشان سرزمین‌های زیادی را تصرف کردند و امپراتوری‌های عظیمی را تشکیل دادند. معروف بوده است که در سرزمین‌های تحت سیطره‌ی انگلستان هرگز آفتاب غروب نمی‌کند؛ زیرا مستعمرات این کشور دورتا دور کره‌ی زمین پراندگانه بودند. با گذشت زمان، نهضت‌های استقلال طلبانه در مستعمرات پدید آمدند و ملت‌های تحت نفوذ و استعمار زده، به مقابله با قدرت‌های استعمارگر پرداختند.

با شروع قرن بیستم، نهضت‌های استقلال طلبانه گسترش قابل توجهی یافتدند و بعد از جنگ جهانی دوم، مستعمرات یکی پس از دیگری به استقلال رسیدند. ملت‌های رها شده از چنگ‌کال استعمارگران، شادکام از پیروزی بزرگ خود استقلال‌شان را جشن گرفتند و حرکت برای پیشرفت و توسعه‌ی سریع و جبران عقب‌ماندگی از قافله‌ی

علوم و فنون را آغاز کردند. اغلب سران و رهبران این ملت‌ها بر این باور بودند که با راهایی از چنگ استعمارگران و اتکا به سرمایه‌ای عظیم و گران‌قدر – که همان استقلال و حاکمیت بر سرنوشت خود است – می‌توانند حرکت به سمت توسعه را آغاز کنند و به سرعت به جبران عقب‌ماندگی‌های خود بپردازند.

با وجود شور و حال خاص و تلاش گسترده‌ی ملت‌های تازه استقلال یافته برای دست‌یابی به توسعه‌ی اقتصادی، دستاوردهای آن‌ها در این مسیر چندان چشم‌گیر نبود. آن‌ها تصور می‌کردند با وجود سرمایه‌ای چون استقلال به سرعت به سرمنزل مقصود خواهند رسید اماً چنین نشد.

این گونه بود که ذهن اندیشمندان و اقتصاددانان متوجه مفهوم «استقلال» و جنبه‌های گوناگون آن شد و در بی این تلاش فکری، جنبه‌های مختلف مفهوم استقلال از هم بازنایخته شدند.

بدین ترتیب، ملت‌های تازه استقلال یافته متوجه شدند که فقط به «استقلال سیاسی» دست یافته‌اند اماً از نظر اقتصادی و فرهنگی هنوز به قدرت‌های استعمارگر وابسته‌اند. این درک تازه از مفهوم استقلال و بازشناسی «استقلال سیاسی» از «استقلال اقتصادی» و «استقلال فرهنگی» تصمیم‌گیرندگان و برنامه‌ریزان کشورهای جهان سوم را بر آن داشت که به تعمق و تأمل بیشتر در سیاست‌های توسعه بپردازند.

استقلال اقتصادی چیست؟

استقلال اقتصادی مفهومی متفاوت با استقلال سیاسی است. اگر یک کشور در عرصه‌ی سیاست به کشور دیگر وابسته نباشد و حاکمان آن بدون اعمال نفوذ قدرت‌های بزرگ درباره‌ی مسائل کشور خود تصمیم‌گیری کنند، می‌گوییم این کشور استقلال سیاسی دارد و حاکم بر سرنوشت خویش است اماً درباره‌ی استقلال اقتصادی آن چه می‌توان گفت؟

ارائه‌ی تعریفی روشن و دقیق از استقلال اقتصادی کار دشواری است. با وجود این، با روشن کردن بعضی جنبه‌های استقلال اقتصادی، می‌توان تعریف قابل قبولی برای آن به دست داد.

در نگاه اول، استقلال اقتصادی به مفهوم عدم نیاز یک کشور به خارج است. در واقع، اگر کشوری در عرصه‌ی اقتصاد برای رفع نیازهای خود، به گونه‌ای مؤثر به ارتباط با جهان خارج نیاز داشته باشد، وابسته به خارج تلقی می‌شود و اگر چنین نباشد، دارای استقلال اقتصادی است.

اگر این تعریف ساده را بپذیریم، باید بگوییم در دنیا هیچ کشوری دارای استقلال اقتصادی نیست؛ زیرا همه‌ی کشورها – چه آن‌ها که توسعه یافته و ثروتمندند و چه آن‌ها که با مشکل توسعه نیافتگی درگیرند – در عرصه‌ی اقتصاد برای تأمین مایحتاج خود به روابط تجاری با جهان خارج نیازمندند. در حالی که نمی‌توان گفت همه‌ی کشورها دچار مشکل وابستگی و عدم استقلال اقتصادی هستند.

با قدری تعمق می‌توان استقلال اقتصادی را معادل خودبستگی در نیازهای اساسی دانست. به این معنی که یک کشور دارای استقلال اقتصادی، ممکن است با جهان خارج روابط تجاری داشته باشد و برای افزایش میزان رفاه افراد جامعه به این روابط هم نیازمند باشد اماً برای رفع نیازهای اساسی خود به خارج وابستگی ندارد و به اصطلاح متکی به خود است. بنابراین، صرف نیاز داشتن به خارج به معنای وابستگی و عدم استقلال اقتصادی نیست. این فکر از آن‌جا ناشی شده است که قدرت‌های بزرگ با توجه به نیاز کشورهای مختلف به آن‌ها گاه به حریه‌ی تحریم اقتصادی متولّ می‌شوند و برای قبولاندن شرایط خاص خود، کشورهای موردنظرشان را تحت فشار قرار می‌دهند. طبعاً اگر این وابستگی در عرصه‌ی نیازهای اساسی باشد، قدرت تحریم کنندگان بیشتر می‌شود و کشوری که مورد تحریم قرار گرفته است، بیشتر لطمہ می‌خورد اماً اگر وابستگی در عرصه‌ی کالاهای نسبتاً غیرضروری باشد، مردم می‌توانند به طور موقت از مصرف این گونه کالاهای چشم پیوشنند. در این صورت، تحریم کنندگان نمی‌توانند شرایط خود را به کشور موردنظر تحمیل کنند.

هر کشور با رسیدن به خودبستگی در تولید و رفع نیازهای اساسی مردم خود به نوعی مصونیت و امنیت دست می‌یابد و امکان حرکت مستقل و خارج از چهارچوب نفوذ قدرت‌های بزرگ را پیدا می‌کند. البته این نوع نگرش به اقتصاد کشور نیز اشکالات خاص خود را دارد. از جمله:

۱- اگر کشوری در حال حاضر بتواند نیازهای اساسی خود را برطرف کند و به خارج وابسته نباشد، در کوتاه مدت مطلوب است اماً در بلندمدت مشخص نیست که بتواند خودبسته

باقي بماند؛ زيرا منابع در دسترس، نيازهای جامعه از نظر کیفیت و کمیت، سطح علوم و فنون پیوسته در حال تغییر است.

۲- تلاش یک کشور برای رسیدن به خودبستگی در رفع نيازهای اساسی می‌تواند با افزایش عدم کارایی و در نتیجه، استفاده‌ی نامناسب از امکانات موجود همراه باشد.

هر کشوری با توجه به امکانات و توانایی‌های خود در تولید بعضی کالاها بهتر عمل می‌کند؛ مثلاً ممکن است یک کشور در تولید محصولات دامی توانمند باشد و دیگری در تولید گندم. حال اگر بنا باشد هر کدام از آن‌ها حتماً کالاهای اساسی موردنیاز خوش را در داخل تولید کنند، هر دو هزینه‌ی بالاتری را متحمل خواهند شد؛ زира منابعی را که برای تولید کالایی خاص مناسب‌تر است، باید به تولید کالایی دیگر اختصاص دهند.

به عبارت دیگر، به نفع هر دو کشور است که کالایی را که برای تولید آن توانایی پیش‌تری دارند، تولید کرده و سپس تولیدات خود را با هم معامله و معاوضه کنند.

استقلال اقتصادی با عدم تأثیرپذیری گسترده از نوسانات و بحران‌های اقتصادی در سطح جهان مرتبط است. کشوری که دارای استقلال اقتصادی است، به سرعت تحت تأثیر نوسانات و بحران‌های اقتصادی قرار نمی‌گیرد. در حالی که کشورهای فاقد استقلال اقتصادی به سرعت از بحران‌ها و نوسان‌های اقتصادی تأثیر می‌پذیرند و به عبارت دیگر، اقتصاد آن‌ها دچار بی‌ثبتای است.

طبعاً صرف تأثیرپذیری از تغییر و تحول‌های اقتصادی جهان خارج را نمی‌توان منفی و نشانه‌ی ضعف یک کشور دانست. هر تغییری که در شرایط اقتصادی جهان اتفاق می‌افتد، در زندگی اقتصادی مردم اکثر کشورها تأثیر می‌گذارد؛ مثلاً، با گرانی ارزان شدن نفت یا هر ماده‌ی دیگر، هم صادرکنندگان و هم واردکنندگان آن تحت تأثیر قرار می‌گیرند. در یک نگاه دقیق‌تر، حتی می‌توان بر عکس این تأثیرپذیری را علامت مثبت و مطلوبی تلقی کرد. وقتی در شرایط اقتصادی جهان تحولی اتفاق می‌افتد، ممکن است یک کشور به حدی از قابلی اقتصاد جهانی دور و عقب افتاده باشد که این تحول را احساس نکند یا اصولاً برای تطبیق با شرایط جدید، به اقدامی دست نزند. این تأثیر نپذیرفتن لزوماً مطلوب نیست.

در مقابل، کشوری که دارای اقتصاد پویا و پرتحرک است، به دنبال هر تغییر شرایط در اقتصاد جهان بلا فاصله حرکتی را آغاز می‌کند تا از این تغییر و تحولات به سود خود

بهره گیرد.

در این میان، تأثیرپذیری مفرط از تحولات اقتصادی جهانی نیز مطلوب نیست. کشوری که به شدت به درآمدهای نفتی وابسته است، به میزان وابستگی به این درآمدها، از استقلال اقتصادی بدور است. در حقیقت، تک محصولی بودن و وابستگی به درآمدهای ناشی از تولید و صدور یک نوع محصول، می‌تواند با نداشتن استقلال اقتصادی متراffد باشد. با توجه به مطالب گفته شده، شدت تأثیرپذیری از تحولات اقتصادی جهان را می‌توان ملاک و معیاری برای استقلال یا وابستگی اقتصادی کشورها دانست.

نکته‌ی جالب توجه این که در مورد استقلال سیاسی هم می‌توان مشابه این بحث را مطرح کرد. اگر تحولات سیاسی کشورهای بزرگ نظیر روسیه کار آمدن یک حزب، کناره گرفتن یک سیاستمدار از عرصه‌ی سیاست یا صلح و سازش ابرقدرت‌ها در کشور دیگری تحول و بی‌ثباتی سیاسی ایجاد کند، می‌توان گفت استقلال سیاسی این کشور دچار خدشه است. در حالی که کشوری که دارای استقلال سیاسی به معنای واقعی است، تحت تأثیر این گونه تحولات قرار نمی‌گیرد و به اصطلاح، ثبات سیاسی آن بهم نمی‌خورد.

فعالیت ۶—۶

سه نمونه از کالاهایی را که کشورها به عنوان حربه‌ی تحریم به آن می‌نگرند، نام ببرید.

استقلال اقتصادی از دیدگاه قانون اساسی

مهم‌ترین اصل قانون اساسی

جمهوری اسلامی ایران درباره‌ی استقلال اقتصادی اصل چهل و سوم و به‌طور اخص نه بند اول آن است. در ابتدای این اصل چنین آمده است :

«برای تأمین استقلال اقتصادی جامعه و ریشه کن کردن فقر و محرومیت و برآوردن نیازهای انسان در جریان رشد، با حفظ آزادگی او، اقتصاد جمهوری اسلامی ایران براساس ضوابط زیر استوار است : ...»

به این ترتیب، یکی از اهداف عالیه‌ی قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران تحقق استقلال اقتصادی و برآوردن نیازهای در حال رشد انسان‌هایی است که در جامعه‌ی اسلامی

ما زندگی می‌کنند. هدف، پاسخ‌گویی به نیازهای انسان با حفظ آزادگی اوست و چون کسب استقلال اقتصادی، با توجه به تجربه‌ی تاریخ مبارزات مردم هدفی مقدس است، دست‌یابی به آن از نخستین وظایف انقلابی بهشمار می‌آید.

بند اول از اصل چهل و سوم در مورد رفع نیازهای حیاتی مادی و معنوی مردم چنین می‌گوید :

بند اول : «تأمین نیازهای اساسی شامل مسکن، خوراک، پوشان، بهداشت، درمان، آموزش و پرورش و امکانات لازم برای تشکیل خانواده برای همه».

دومین ضابطه، ایجاد امکان کار برای همه به منظور رسیدن به مرحله‌ی اشتغال کامل در جامعه در چهارچوب برنامه‌ریزی عمومی اقتصاد کشور است. این مطلب در بند دوم اصل چهل و سوم قانون اساسی به شرح زیر آمده است.

بند دوم : «تأمین شرایط و امکانات کار برای همه به منظور رسیدن به اشتغال کامل و قرار دادن وسایل کار در اختیار همه‌ی کسانی که قادر به کارند ولی وسایل کار ندارند، در شکل تعاضی از راه وام بدون بهره یا هر راه مشروع دیگر که نه به تمرکز ثروت در دست افراد و گروه‌های خاص منتهی شود و نه دولت را به صورت کارفرمای بزرگ مطلق درآورد. این اقدام باید با رعایت ضرورت‌های حاکم بر برنامه‌ریزی عمومی اقتصادی کشور در هر یک از مراحل رشد صورت گیرد..»

در بندهای سوم و چهارم اصل چهل و سوم قانون اساسی، بر شرایط اشتغال و این مسئله که کار و ساعت کار نباید مانع اعتلای شخصیت، تفکر و مهارت انسان باشد و نیز بر انتخاب آزاد شغل و از بین بردن بهره‌کشی از کار دیگری تأکید شده است :

بند سوم : «تنظیم برنامه‌ی اقتصادی کشور به صورتی که شکل و محتوا و ساعات کار چنان باشد که هر فرد علاوه بر تلاش شغلی، فرصت و توان کافی برای خودسازی معنوی، سیاسی و اجتماعی و شرکت فعال در رهبری کشور و افزایش مهارت و ابتكار را داشته باشد.»

بند چهارم : «رعایت آزادی انتخاب شغل و عدم اجبار افراد به کاری معین و جلوگیری از بهره‌کشی از کار دیگری».»

قانون اساسی با هرگونه اضرار به دیگری، انحصار، احتکار، ربا و اسراف و تبذیر در مواردی چون مصرف، سرمایه‌گذاری، تولید، توزیع و خدمات مخالف است. این معنا از بندهای پنجم و ششم اصل چهل و سوم استنباط می‌شود: بند پنجم: «منع اضرار به غیر و انحصار و احتکار و ربا و دیگر معاملات باطل و حرام».

بند ششم: «منع اسراف و تبذیر در همه‌ی شئون مربوط به اقتصاد، اعم از مصرف، سرمایه‌گذاری تولید، توزیع و خدمات». بند هفتم بر استفاده از علوم و فنون و تربیت افراد متخصص که از ضروریات توسعه‌ی اقتصادی در روند استقلال اقتصادی است، تأکید دارد.

بند هشتم: «استفاده از علوم و فنون و تربیت افراد ماهر به نسبت احتیاج برای توسعه و پیشرفت اقتصادی کشور».

بند نهم از اصل چهل و سوم قانون اساسی به وابسته بودن اقتصاد ایران اشاره می‌کند و تأکید دارد که اقتصاد ایران باید به مرحله‌ی خودبسندگی و استقلال برسد و از وابستگی رهایی یابد. راه حل قانون اساسی در این مورد، افزایش تولیدات کشاورزی، دامی و صنعتی منطبق با نیازهای عمومی است.

بند نهم بر «افزایش تولیدات کشاورزی، دامی و صنعتی که نیازهای عمومی را تأمین کند و کشور را به مرحله‌ی خودکفایی برساند و از وابستگی برهاند» تأکید دارد. همان‌گونه که در نه بند اول از اصل چهل و سوم قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران ملاحظه می‌شود، استقلال اقتصادی از اصول مهم قانون اساسی است. در کنار این اصل، در بعضی از دیگر اصول قانون اساسی نیز به مسئله‌ی استقلال اقتصادی به‌طور ضمنی اشاره شده که نشان‌دهنده‌ی اهمیت موضوع است.

فعالیت ۷-۴

با مراجعه به قانون اساسی، دیگر اصول اقتصادی این قانون را ذکر کنید.

پرسش

- ۱- چرا کشورهای قدرتمند می‌کوشیدند سایر ملل را به صورت مستعمره‌ی خود درآورند؟
- ۲- چرا کشورهای تحت سلطه بعد از رهایی از سلطه‌ی استعمار توانستند به توسعه‌ی اقتصادی دست یابند؟
- ۳- جنبه‌های مختلف استقلال کدام‌اند؟ آن‌ها را برشمرید.
- ۴- آیا کشوری که در عرصه‌ی اقتصاد به خارج نیاز نداشته باشد، دارای استقلال اقتصادی است؟
- ۵- آیا خودبستگی در نیازهای اساسی معادل استقلال اقتصادی است؟ چرا؟
- ۶- در چه شرایطی قدرت‌های بزرگ با تحریم کردن کشورها نمی‌توانند شرایط خود را به آنان تحمیل کنند؟
- ۷- کشوری گندم را با قیمت کیلویی ۱۰۰۰ ریال و برنج را با قیمت کیلویی ۵۰۰۰ ریال تولید می‌کند. در مقابل، نرخ گندم وارداتی به این کشور ۱۲۰۰ ریال و نرخ برنج وارداتی ۴۰۰۰ ریال است. به نظر شما این کشور برنامه‌ی اقتصادی خود را چگونه باید طراحی کند؟
- ۸- عدم تأثیرپذیری گسترده از نوسانات اقتصادی با استقلال اقتصادی چه رابطه‌ای دارد؟
توضیح دهید.
- ۹- از مطالعه‌ی اصل چهل و سوم قانون اساسی کشورمان چه استنباطی می‌کنید؟
- ۱۰- دولت چگونه می‌تواند شرایط و امکانات کار را برای همه فراهم کند؟
- ۱۱- چرا قانون اساسی بر افزایش تولیدات کشاورزی، دامی و صنعتی تأکید دارد؟

فصل ۳

توزيع درآمد و فقر

آیا راه حلی برای از بین بردن فقر وجود دارد؟

مقدمه

در چند دهه‌ی اخیر، مباحث مربوط به توسعه‌ی اقتصادی شاهد تحولات چشم‌گیری بوده است. از جمله‌ی این تحولات تغییر در نگرش به مسائل توسعه است. برای مثال، در گذشته هدف اصلی برنامه‌ریزی‌های اقتصادی تأکید بر «رشد اقتصادی» بدون توجه به مسائلی نظیر فقر و نحوه‌ی توزیع تولید بین اقسام مختلف جامعه بود.

به همین دلیل، اقتصاددانان به دنبال یافتن روش‌هایی بودند که تا حد امکان «پسانداز» را که یکی از منابع اصلی تأمین سرمایه است، افزایش دهند.

از سوی دیگر، براساس یک اصل اقتصادی در گروه‌های بالای درآمدی در مقایسه با افراد کم درآمد، «میل نهایی به مصرف» کمتر و در نتیجه «میل نهایی به پسانداز» بیشتر است. از همین‌رو، اعتقاد بر این بود که نابرابری در توزیع درآمد سبب افزایش پسانداز ملی می‌شود و این امر افزایش سرمایه‌گذاری و رشد بیشتر اقتصادی را به همراه خواهد داشت. تجربه‌ی کشورهای توسعه یافته در گذشته صحت این نظریه را تأیید می‌کند اما درستی این موضوع در مورد کشورهای در حال توسعه در عمل موردن تردید است. دلیل این تردید آن است که بسیاری از کشورهای در حال توسعه در دهه‌های گذشته نرخ‌های رشد اقتصادی مثبتی را تجربه کرده‌اند ولی در مجموع، سطح زندگی بخش بزرگی از جمعیت آن‌ها ثابت مانده و حتی کاهش نیز یافته است. در نتیجه، رشد اقتصادی در ریشه‌کن کردن یا حتی کاهش «فقر مطلق»^۱ گسترده در این جوامع ناموفق بوده است.

۱- اصطلاح «فقر مطلق» در مقابل «فقر نسبی» به کار می‌رود. تفاوت بین این دو واژه در قسمت بعد آمده است.

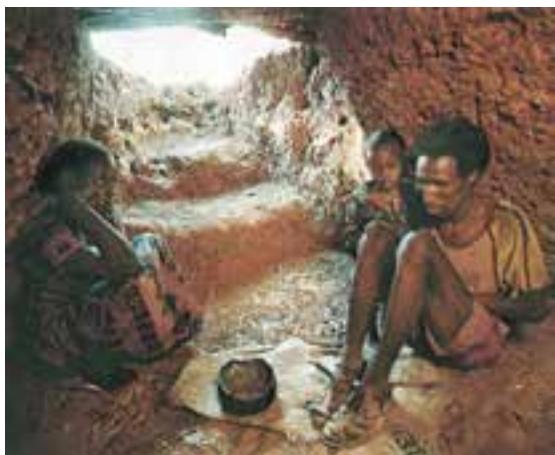
به این ترتیب، در حال حاضر یکی از اهداف اصلی برنامه‌ریزی‌های اقتصادی در کشورهای در حال توسعه، نابود کردن فقر و تأمین «رفاه اجتماعی» برای عموم مردم است. رفاه اجتماعی نیز به معنای ایجاد سلامت در جسم و روح افراد جامعه، ترویج دانش و کاهش ناچارهای اجتماعی است و این امر تنها در صورت از بین رفتن فقر و کاهش ناابربری‌ها تحقق می‌یابد. به همین دلیل، شاید بهترین ملاک برای تعیین سطح رفاه اجتماعی یک جامعه، آگاهی یافتن از وضعیت فقر و توزیع درآمد در آن جامعه باشد؛ زیرا هر قدر فقر در جامعه‌ای کم‌تر و توزیع درآمدها مناسب‌تر باشد، رفاه مردم آن جامعه بیش‌تر خواهد بود.

فقر مطلق و فقر نسبی

کلمه‌ی فقر به طور عام مفهومی نسبی دارد؛ به این معنا که حتی در کشورهای توسعه یافته و ثروتمند کسانی که در طبقات پایین جامعه قرار دارند، خود را نسبت به طبقات بالا فقیر احساس می‌کنند. به بیان دیگر، در «فقر نسبی» درآمد افراد نسبت به یک دیگر سنجیده می‌شود و افرادی که درآمد کم‌تری دارند، نسبت به افراد با درآمد بالاتر فقیر محسوب می‌شوند اماً در مبحث توسعه‌ی اقتصادی، مفهوم نسبی فقر موردنظر نیست بلکه منظور از فقر، «فقر مطلق» است.

در اصطلاح اقتصادی، فقیر (مطلق) کسی است که درآمد لازم برای بقا و حفظ سلامت جسمی و روحی خود را نداشته باشد. به بیان دیگر، در یک جامعه افرادی که درآمد آن‌ها از سطح حداقل درآمد معیشتی معین کم‌تر باشد، زیر «خط فقر» قرار دارند. این درآمد معیشتی در حدی است که فرد قادر به تأمین نیازهای اولیه‌ی خود نظیر غذا، پوشاسک،

مسکن، بهداشت، آموزش در حد کسب سواد و حداقل تفریح برای حفظ سلامت روحی نخواهد بود. به هر حال، نکته‌ی قابل توجه این که سطح حداقل معیشت از یک کشور به کشور دیگر یا از یک منطقه به منطقه‌ی دیگر متفاوت است و این امر منعکس کننده‌ی تفاوت در

نیازهاست. به عبارت دیگر، در هر جامعه با توجه به شرایط اقتصادی، عادت‌های مصرفی و سلیقه‌ی مردم می‌توان حداقل درآمد را برای تأمین نیازهای اولیه و سطح زندگی متعارف محاسبه کرد و آن را معیار تعیین خط فقر در آن جامعه قرار داد.

عمولاً با در نظر گرفتن دو شاخص درآمد سرانه و میزان نابرابری در توزیع درآمد می‌توان تصویری از وسعت و اندازه‌ی فقر در هر کشور به دست آورد. هر چه سطح درآمد سرانه در کشوری پایین‌تر باشد، میزان فقر بیش‌تر است. به طور مشابه، در هر سطحی از درآمد سرانه، هر چه توزیع درآمد ناعادلانه‌تر باشد، میزان فقر بیش‌تر است.

۴-۸ فعالیت

در منطقه‌ای که شما زندگی می‌کید، یک خانواده با چه میزان درآمد، می‌تواند نیازهای اساسی خود را برطرف کند؟ در این باره تحقیق کنید.

توزیع درآمد و معیار سنجش آن

از جمله مشکلات اساسی بر سر راه

توسعه‌ی اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی در بسیاری از کشورهای در حال توسعه، توزیع نامتعادل درآمدهاست. تحلیل‌گران اقتصادی-اجتماعی معتقدند که فقر، افق دید افراد را محدود می‌کند و آن‌ها را از هرگونه مشارکت مؤثر و سازنده بازمی‌دارد. کاهش فقر از طریق توزیع عادلانه‌تر درآمد، انگیزه‌ی مادی و روانی نیرومندی برای جلب مشارکت گسترشده‌ی همگان در فرآیند توسعه فراهم می‌آورد. در حالی که اختلاف درآمد وسیع و فقر گسترده می‌تواند مانع قوی بر سر راه پیشرفت اقتصادی باشد.

برای سنجش وضعیت توزیع درآمد در جوامع چندین معیار متفاوت وجود دارد. یکی از این معیارهای ساده و مفید شاخص «دهک»‌هاست. برای تشکیل این معیار، مردم کشور را به ده گروه جمعیتی مساوی تقسیم می‌کنند. در طبقه‌بندی این ده گروه، سطح درآمد از کم‌ترین به بیش‌ترین مدنظر قرار می‌گیرد. به عبارت دیگر، گروه اوّل که ۱۰ درصد اولیه‌ی جمعیت را تشکیل می‌دهند، کم‌ترین درصد درآمد ملی و ۱۰ درصد آخر بیش‌ترین درصد درآمد ملی را دارند. آمارهای مربوط به سهم این دهک‌ها در جامعه چگونگی توزیع درآمد را نشان می‌دهد. جدول ۶ بیانگر چگونگی توزیع درآمد در ایران در سال ۱۳۷۷ است.

با محاسبه‌ی نسبت دهک دهم به دهک اول در کشورهای مختلف، شاخصی به دست می‌آید که برای مقایسه‌ی وضعیت توزیع درآمد بین آن‌ها به کار می‌رود. هر چه این نسبت بیشتر باشد، توزیع درآمد در آن جامعه نامناسب‌تر است. در بعضی مواقع ۲۰ درصد بالا را نسبت به ۲۰ درصد پایین جامعه یا ۱۰ درصد بالا را نسبت به ۴۰ درصد پایین می‌سنجند.

جدول ۶—وضعیت توزیع درآمد در ایران در سال ۱۳۷۷

۴ درصد	سهم دهک اول
۵ درصد	سهم دهک دوم
۶ درصد	سهم دهک سوم
۷ درصد	سهم دهک چهارم
۹ درصد	سهم دهک پنجم
۹ درصد	سهم دهک ششم
۱۰ درصد	سهم دهک هفتم
۱۲ درصد	سهم دهک هشتم
۱۵ درصد	سهم دهک نهم
۲۳ درصد	سهم دهک دهم
۱۰۰ درصد درآمد ملی	۱۰۰ درصد جمعیت کشور

سیاست کاهش فقر و نابرابری

برای مبارزه با فقر و نابرابری باید سیاست‌های

مناسب را به کار گرفت. مسلماً برقراری یک سیستم مناسب و کارآمد مالیاتی از مهم‌ترین ابزارهای مقابله با نابرابری توزیع درآمد است. اگر با به کارگیری یک نظام صحیح مالیاتی، توزیع مجدد درآمد به نحو قانونی صورت پذیرد، تفاوت میان درآمد و ثروت یک گروه محدود و اکثریت چشم‌گیر مردم کاهش می‌یابد.

اصلاح ساختار توزیع درآمد و عادلانه‌تر کردن آن و مقابله با فقر مستلزم بهبود وضعیت اقتصادی بهویژه در زمینه‌ی تولید صنعتی است. انسان به مثابه‌ی مهم‌ترین عامل تولید، به آموزش و تأمین اقتصادی – اجتماعی نیاز دارد و هرگونه سرمایه‌گذاری در این زمینه‌ها به افزایش بهره‌وری نیروی کار و به تبع آن، بالا رفتن درآمد ملی منجر می‌شود. در شرایط

توزیع نعادلانه‌ی درآمد و وجود فقر گسترشده، هرگونه برنامه‌ریزی برای ارتقای جامعه و رشد اقتصادی با سدّی نفوذناپذیر رو به رو خواهد شد. در مقابل، توزیع عادلانه‌ی درآمدها و کاهش فقر می‌تواند انگیزه‌ی قدرتمندی برای همکاری و مشارکت عموم افراد جامعه در فرآیند توسعه‌ی سالم اقتصادی ایجاد کند. در جامعه‌ای که بیشتر افراد آن در فقر به سر می‌برند و به ناامیدی و عدم اعتماد به خود دچارند، حرکت به سمت توسعه‌ی اقتصادی با موانع جدی مواجه خواهد شد. اعمال سیاست‌هایی به منظور بهبود شرایط نامطلوب زندگی، روحیه‌ی امید و اطمینان نسبت به آینده را در مردم تقویت می‌کند و انسجام و همکاری بیشتری در اجرای برنامه‌های توسعه پدید می‌آورد.

فعالیت ۹_۴

به نظر شما، چه عواملی می‌تواند نظام مالیاتی را به منظور رفع فقر در جامعه بهبود بخشد؟ در این مورد در کلاس گفت و گو کنید.

پرسش

- ۱- رابطه‌ی نابرابری در توزیع درآمد و رشد اقتصادی را مورد تجزیه و تحلیل قرار دهید؟
- ۲- مهم‌ترین معیاری را که بهوسیله‌ی آن می‌توان از سطح رفاه اجتماعی در جامعه مطلع شد، نام ببرید و در مورد آن توضیح دهید.
- ۳- معیار خط فقر چیست و چه چیزی را در جامعه مشخص می‌کند؟
- ۴- از چه معیاری برای سنجش وضعیت توزیع درآمد استفاده می‌کنند؟ توضیح دهید.
- ۵- مهم‌ترین ابزاری که بهوسیله‌ی آن می‌توان با نابرابری توزیع درآمد مقابله کرد، کدام است؟
- ۶- برنامه‌ریزان اقتصادی برای رسیدن به توسعه باید به چه عاملی توجه کنند؟ چرا؟

دولت و اقتصاد

فصل ۱

نقش دولت در اقتصاد

آیا دولت باید در اقتصاد دخالت کند؟

مقدمه

از زمان شکل‌گیری نخستین تمدن‌های بشری، نیاز به نهادی که اداره‌ی امور این جوامع را به عهده بگیرد، احساس می‌شد. بنابراین، به تدریج نخستین دولت‌ها به وجود آمدند. از آن زمان تاکنون، نهاد دولت مسیری طولانی و پر فراز و نشیب را پشت سر گذاشته است. ماهیت این نهاد و میزان قدرت آن در جوامع مختلف، متفاوت بوده اماً با گذشت زمان و تکامل جوامع و بهویژه دست‌یابی به فناوری‌های نوین و پیشرفت‌های سریع در تسخیر طبیعت و کشف قوانین حاکم بر آن، محدوده‌ی اقتدار دولت وسیع‌تر شده است به‌طوری که در عصر ما انسان‌ها وجود و حضور دولت را بسیار بیش‌تر از اعصار گذشته احساس می‌کنند.

با شکل‌گیری امپراتوری‌های بزرگ و گسترش حوزه‌ی اقتدار دولت‌ها تشکیلات دولتی پیچیده‌تر شد و این نهاد در جوامع بشری نقش مهم‌تر و جدی‌تری را به عهده گرفت. با وجود این، دولت‌ها – چه بزرگ و چه کوچک – در دوران گذشته وظایف محدود و نسبتاً مشخصی داشتند که شامل حفظ نظم جامعه و مقابله با تجاوز دشمنان بود. با گذشت زمان دولت‌ها به تدریج به محدوده‌ی اقتصاد جامعه نیز نفوذ کردند و با

شهر و ندان خود روابط مالی برقرار نمودند. این روابط به دو شکل اعمال می‌شد: اخذ مالیات و خراج از مردم و هزینه کردن این مالیات‌ها به صورت‌های مختلف؛ از جمله: پرداخت حقوق کارکنان کشوری و لشکری و سایر هزینه‌های جاری دولت. به علاوه، دولت‌ها در موقع قحطی و گرانی نیز به اقدامات خاصی دست می‌زدند.

با این حال، نقش اقتصادی دولت‌ها در زمان‌های گذشته در مقایسه با امروز بسیار کم‌رنگ و محدود به موارد خاص و حالت‌های استثنایی بوده است. به این ترتیب، دولت‌ها بیش‌تر حافظان نظم و امنیت و دفاع ملت‌ها در مقابل دشمنان داخلی و خارجی بودند و برای تأمین هزینه‌های مربوط به این فعالیت‌ها، به جمع‌آوری مالیات اقدام می‌کردند اما امروزه دولت‌ها در عرصه‌ی اقتصاد فعالیت بسیار گسترده‌ای دارند و حضورشان را در اقتصاد جامعه نمی‌توان نادیده گرفت. آن‌ها علاوه بر حفظ نظم و امنیت، وظایفی نظیر هدایت جامعه در مسیر رشد و توسعه‌ی اقتصادی، ایجاد اشتغال، مقابله با تورم و حفظ ثبات اقتصادی و نظایر آن را نیز بر عهده گرفته‌اند.

فعالیت ۱-۵

- ۱- در مورد ضرورت تشکیل دولت در جامعه گفت و گو کنید.
- ۲- نقش اقتصادی دولت را در جوامع گذشته و امروز مقایسه کنید.

نقش اقتصادی دولت

در جامعه‌ی امروزی، دولت چه نقشی در اقتصاد دارد؟

هدف او از حضور در عرصه‌ی اقتصاد جامعه چیست؟

اهداف اقتصادی دولت را می‌توان به صورت زیر دسته‌بندی کرد:

۱- اشتغال کامل: اشتغال کامل به وضعیتی اطلاق می‌شود که در جامعه همه‌ی جویندگان شغل، دارای شغلی باشند و بی‌کاری وجود نداشته باشد. در جوامع امروزی معمولاً مشکل بی‌کاری وجود دارد و در بعضی جوامع - به ویژه جوامع در حال توسعه - این مشکل گاه به یک مشکل حاد و جدی اقتصادی، اجتماعی تبدیل می‌شود.

به دلیل آثار سوء اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی بی‌کاری، معمولاً دولت‌ها برای

مقابله با این مشکل و مهار آن بسیار تلاش می‌کند.

بدین ترتیب، می‌توان گفت یکی از اهداف دولت در عرصه‌ی اقتصاد، ایجاد اشتغال کامل و مبارزه با بی‌کاری است. برای تحقق این هدف، دولت‌ها می‌کوشند شرایط رونق اقتصادی را فراهم آورند. در چنین شرایطی، فعالیت‌های تولیدی گسترش می‌یابند و تمایل تولیدکنندگان به استخدام نیروی کار جدید بیشتر می‌شود. این به معنای ایجاد فرصت‌های شغلی جدید و رسیدن به اشتغال کامل است.

فعالیت ۲

در مورد علل بی‌کاری در شهر یا منطقه‌ی محل زندگی خود تحقیق کنید.

۲- ثبات قیمت‌ها: هدف دیگر دولت در عرصه‌ی اقتصاد، جلوگیری از افزایش قیمت‌ها و مهار تورم است. در شرایط تورم، قیمت کالاهای و خدمات به سرعت افزایش می‌یابد و اقتصاد کشور دچار اختلال می‌شود. به دلیل افزایش قیمت کالاهای و خدمات، افراد کم درآمد جامعه برای تأمین کالاهای موردنیاز خود با مشکلات جدی روبرو می‌شوند. در نتیجه، سطح رفاه عمومی کاهش می‌یابد.

در این شرایط، تلاش دولت بر این است که تا حد ممکن از افزایش قیمت‌ها جلوگیری کند و با اتخاذ سیاست‌های مناسب، تورم را مهار و قیمت‌ها را ثابت نماید.

فعالیت ۳

برای مبارزه با افزایش قیمت‌ها چه راههایی وجود دارد؟ در این باره بررسی کنید.

۳- رشد و توسعه‌ی اقتصادی: به دلیل فاصله‌ی چشمگیری که از نظر سطح زندگی و امکانات بین جوامع توسعه یافته و در حال توسعه پدید آمده است، دست‌یابی به توسعه‌ی اقتصادی و طی مراحل پیشرفت مادی برای کشورهای در حال توسعه به گونه‌ای که به کاهش فاصله‌ی مذکور منتهی شود، هدف مهمی است. نقش دولت در اقتصاد، این هدف مهم را نیز تحت تأثیر قرار می‌دهد.

سیاست‌های اقتصادی دولت می‌تواند حرکت جامعه را به سمت توسعه کُندسازد یا برعکس بر سرعت آن بیفزاید. بررسی تجربه‌ی توسعه در کشورهای پیشرفته نیز نشان می‌دهد که دولت‌ها در حرکت این‌گونه جوامع به سمت توسعه یافته‌گی تأثیر بهسزایی داشته‌اند. امروزه در اکثر کشورهای در حال توسعه، دولت‌ها با جدیت تمام از طرح‌های توسعه سخن می‌گویند. برای دست‌یابی به رشد و توسعه‌ی بیشتر برنامه‌ریزی و سیاست‌گذاری می‌کنند و با این هدف و آرمان به عرصه‌ی اقتصاد کشورها وارد می‌شوند.

۴- بهبود وضع توزیع درآمد: مقابله با فقر و ارتقای سطح زندگی اقساط کم درآمد و فقر جامعه همواره یکی از اهداف مهم و مورد توجه دولت‌ها در جوامع مختلف بوده است. از یک سو مصلحان اجتماعی و معلمان اخلاق بر ضرورت حمایت و کمک اقساط ژرودمند به فقرا و افراد کم درآمد تأکید کرده‌اند و از سوی دیگر، نهضت‌های اجتماعی-سیاسی بزرگ با شعار تلاش برای بهبود زندگی فقرا شکل گرفته و گسترش یافته‌اند.

از دیدگاه اقتصاددانان رفع فقر و حمایت از اقساط کم درآمد، راهی برای گسترش توسعه‌ی اقتصادی و نیز حرکتی در جهت تسريع روند توسعه یافته‌گی جامعه است؛ زیرا فقر گسترده می‌تواند مانع بر سر راه توسعه‌ی همه جانبه‌ی جوامع باشد.

در این زمینه دولت‌ها، با توجه به ضرورت مقابله با فقر عموماً^۱ به طراحی و اجرای سیاست‌هایی می‌پردازند که بتواند ابعاد فقر را در جامعه محدود کند. بنابر آن چه گفته شد، این هدف را نیز می‌توان یکی از اهداف دولت در عرصه‌ی اقتصاد جامعه تلقی کرد.

مطالعه‌ی آزاد

دیدگاه‌های مختلف در مورد دخالت دولت در عرصه‌ی اقتصاد

در قرون پانزدهم و شانزدهم مرکانتیلیست‌ها یا «سوداگران» در اروپا به طرفداری از مداخله‌ی فعالانه‌ی دولت در اقتصاد پرداختند. در آن ایام، دولت‌های اروپایی به فکر تجهیز و تقویت خویش بودند و به همین دلیل، همواره احتمال بروز جنگ وجود داشت. بنابراین، دولت‌ها با وضع محدودیت‌های سخت، سعی در تحکیم مبانی اقتصاد خویش داشتند. آن‌ها

طلاء و نقره را که وسیله‌ی پرداخت در معامله‌ها بودند، تنها شکل مقبول ثروت می‌دانستند و به همین دلیل، سعی می‌کردند با مهار واردات، میزان صادرات خود را افزایش دهند تا مابه التفاوت صادرات از واردات به صورت طلا و نقره به کشورهایشان سرازیر شود.

با گسترش و حاکمیت مکتب مرکانتیلیسم، دولت‌های اروپایی به منظور کنترل اقتصاد و نظارت همه جانبه بر فعالیت‌های اقتصادی به وضع مقررات و قوانین خاصی اقدام کردند. این قوانین که محدودیت‌های بسیاری برای فعالان بخش خصوصی در عرصه‌ی اقتصاد ایجاد می‌کرد، سالیان دراز در این کشورها حاکم بود و فعالیت‌های اقتصادی را تحت تأثیر قرار می‌داد. تا این که دوران انقلاب صنعتی فرا رسید و طبقه‌ی سرمایه‌داران نو خاسته قدم به میدان گذاشتند. از آن جا که تولید و مبادلات پرسود یکی از مهم‌ترین اهداف این طبقه بود، آن‌ها این قوانین و مقررات محدودکننده را سدّ راه خویش یافته‌اند. آدام اسمیت، بنیان‌گذار مکتب کلاسیک، در سال ۱۷۷۶ با انتشار کتابی با عنوان «تحقیق درباره‌ی ماهیت و علل ثروت ملل» نظام کنترل دولتی را به شدت مورد حمله قرار داد و اعلام کرد که دولت باید از مداخله در اقتصاد دست بردارد تا اقتصاد در شرایط آزاد با پیمودن مسیر رشد و تکامل به پیش برود. از آن زمان به بعد، بسیاری از متفکران در مورد مزایای اقتصاد آزاد و بدون مداخله‌ی دولت اظهار نظر کرده‌اند.

رونق مکتب کلاسیک و مقبولیت آن، باعث شد که دولت‌های اروپایی به مرور زمان قوانین محدودکننده‌ی به جا مانده از دوران حاکمیت مکتب مرکانتیلیسم را کنار بگذارند و به سیستم اقتصاد کلاسیک – که بر اقتصاد آزاد و حذف دخالت دولت در اقتصاد تأکید داشت – روی بیاورند.

در نتیجه‌ی این اقبال عمومی به مکتب کلاسیک، دولت‌ها از مداخله در اقتصاد بازداشت شدند. لیکن اقتصاد آزاد هم جوامع صنعتی را با مشکلاتی مواجه ساخت و سرانجام، بحران رکودی معروف ۱۹۲۹ این گونه جوامع را در برگرفت. کینز در سال ۱۹۳۶ در کتابی با عنوان «نظریه‌ی عمومی اشتغال،

بهره و پول^۱ خواستار شکل جدیدی از مداخله‌ی دولت شد.
در حال حاضر، دولت در اقتصاد کشورهای سرمایه‌داری نقش مهمی ایفا می‌کند. در این کشورها ممکن است تلاش دولت در زمینه‌ی برنامه‌ریزی اقتصادی چندان مشهود نباشد ولی با هدایت و ارشاد اقتصاد و ارائه‌ی خدمات رفاهی، دخالت گسترده‌ای در این زمینه دارد.

در کنار سیر تحول اندیشه‌ی اقتصادی در کشورهایی نظیر انگلستان و فرانسه به عنوان کشورهای پیشرو صنعتی، باید به تجربه‌ی بعضی کشورهای دیگر نظیر آلمان نیز توجه داشت.

دولت آلمان در قرن نوزدهم و حتی نیمه‌ی اوّل قرن بیستم با اقتدار کامل به هدایت اقتصاد پرداخت و توانست به سرعت عقب‌ماندگی اولیه‌ی این کشور را نسبت به انگلستان و فرانسه جبران کند. آلمان و ایتالیا در سال‌های قبل از جنگ جهانی دوم با پذیرش اصل مداخله‌ی دولت در اقتصاد، موجبات رشد و شکوفایی اقتصاد خویش را فراهم آورده بودند.

منظور از دخالت دولت چیست؟

فعالیت‌های دولت در عرصه‌ی اقتصاد را

در دو محور عمده می‌توان بررسی کرد :

۱- عرضه‌ی کالاها و خدمات،

۲- وضع قوانین و سیاست‌گذاری در اقتصاد.

۱- عرضه‌ی کالاها و خدمات: دولت می‌تواند با سرمایه‌گذاری، در بازار بعضی از کالاها و خدمات وارد شود و به تولید، عرضه و فروش آن‌ها بپردازد. در این زمینه، دولت با تأسیس شرکت‌ها و مؤسسات مختلف که به نام شرکت‌های دولتی شناخته می‌شوند، اقدام به فعالیت می‌کند.

ممکن است دولت مایل به تولید و عرضه‌ی بعضی کالاها باشد و بهره‌برداری از برخی

۱— The General Theory of Employment , Interest and Money.

منابع و معادن را خود عهده‌دار شود. برای مثال، کشف، استخراج، تصفیه و توزیع فرآورده‌های نفتی را به عهده بگیرد و با تأسیس یک شرکت، این فعالیت‌ها را انجام دهد. به این ترتیب، دولت با عرضه و فروش فرآورده‌ها، درآمد کسب می‌کند.

هم‌چنین ممکن است در برخی زمینه‌ها مردم و به عبارت دیگر، «بخش خصوصی» حاضر به سرمایه‌گذاری نشوند. دلیل این کار نیز می‌تواند عدم اطمینان از سودآوری، نیاز به سرمایه‌ی اولیه‌ی بسیار زیاد یا عوامل دیگر باشد. در این حالت، دولت ناچار به سرمایه‌گذاری در این زمینه می‌شود و کالاهای خدمات مورد نیاز مردم را عرضه می‌کند. بعضی از شاخه‌های صنعت که به سرمایه‌ی اولیه‌ی بسیار زیادی نیاز دارند – نظیر تولید فولاد – از این نوع هستند.

علاوه بر این، ممکن است در بعضی شرایط خاص دولت به ناچار برخی مؤسسات تولیدی و تجاری را تحت پوشش بگیرد و بدین ترتیب در بازار تولید و عرضه‌ی بعضی کالاهای خدمات درگیر شود. این وضعیت پس از پیروزی انقلاب اسلامی در کشور ما اتفاق افتاد و دولت به ناچار مالکیت و اداره‌ی برخی واحدهای صنعتی و تولیدی را به عهده گرفت. بدین ترتیب تعداد زیادی مؤسسات وابسته به دولت (در زمینه‌ی اقتصاد) ایجاد شدند.

۲- وضع قوانین و سیاست‌گذاری در اقتصاد: دولت برای هدایت اقتصاد در مسیر مطلوب و موردنظر خود و با هدف ایجاد نظم و

انضباط در عرصه‌ی فعالیت‌های اقتصادی جامعه، قوانینی را وضع می‌کند و سیاست‌هایی را برای اجرا در کشور طراحی می‌نماید. برای مثال، جهت جلوگیری از واردات کالاهای خاص به کشور قوانینی را وضع و اجرا می‌کند یا برای تشویق تولیدکنندگان به فعالیت بیشتر و تولید برخی کالاهای امتیازات و امکاناتی را در نظر می‌گیرد. به طور کلی، دولت با در نظر گرفتن تصویری از آینده‌ی اقتصاد و مشخص کردن

اهداف آن، سعی می‌کند فعالیت‌های اقتصادی جامعه را به سمت و سوی موردنظر خود هدایت کند.

هدف‌هایی نظیر کاهش مصرف گرایی، محدود ساختن واردات و مصرف بی‌رویه‌ی کالاها وارداتی، برنامه‌ریزی در جهت به کارگیری فناوری‌های نوین، افزایش فعالیت‌های تولیدی، سرمایه‌گذاری در مناطق محروم کشور را می‌توان از طریق طراحی و اجرای سیاست‌های مناسب دنبال کرد.

اندیشمندان و اقتصاددانانی که فعالیت‌های دولت را در عرصه‌ی اقتصاد ارزیابی می‌کنند، معمولاً با نکته‌سنجدگی‌های خاص، نکات طریف و درخور توجهی را مطرح می‌سازند و با توجه به شواهد و تجربیات موجود، فعالیت و حضور دولت را در برخی عرصه‌ها تأیید می‌کنند یا مورد انتقاد قرار می‌دهند.

برای مثال، در عرصه‌ی فعالیت‌های تولید و عرضه‌ی کالاها و خدمات، از یک سو گفته می‌شود که اگر دولت در این فعالیت‌ها درگیر نشود، این امور اصلاً انجام نمی‌پذیرند و این کالاها به مرحله‌ی تولید نمی‌رسند یا این که این کارها به روش مناسبی انجام نمی‌گیرد. بدین لحاظ، برخی اقتصاددانان با جدیت مدافعان فعالیت‌های تولید و عرضه توسط دولت هستند. از سوی دیگر، برخی معتقدند که عملکرد مؤسسات تولیدی وابسته به دولت یا همان شرکت‌های دولتی، چندان مطلوب نیست؛ بسیاری از آن‌ها زیان‌ده هستند یا سودآوری قابل ملاحظه‌ای ندارند. در حالی که اگر این شرکت‌ها تحت مالکیت بخش خصوصی فعالیت کنند، می‌توانند موفق و سودآور باشند. بدین جهت این گروه از اقتصاددانان توصیه می‌کنند که دولت مؤسسات وابسته به خود (شرکت‌های دولتی) را به بخش خصوصی واگذار کند و خود به دور از هیاهوی تولید کالا و خدمات فقط به سیاست‌گذاری و تدوین قوانین و هدایت اقتصاد پردازد.

در محدوده‌ی وضع قوانین و سیاست‌گذاری، دولت با فرض آگاهی کامل از وضع اقتصاد و آن‌چه باید انجام بگیرد، به تدوین قوانین و مقررات می‌پردازد. به عبارت دیگر، باید نسبت به مسائل مختلف اقتصادی کشور شناخت کامل داشته باشد تا بتواند قوانینی کارآمد را طراحی کند.

در این باب، برخی اقتصاددانان معتقدند دولت لزوماً در عرصه‌ی اقتصاد اطلاعات کافی ندارد و اگر براساس اطلاعات ناکافی خود به سیاست‌گذاری و دخالت در عرصه‌ی

اقتصاد کشور اقدام کند، ممکن است به فعالیت‌های اقتصادی جامعه لطمه بزند.
به هر حال، دخالت دولت در اقتصاد از نظر میزان دخالت، نحوه‌ی دخالت و حوزه‌هایی
که باید دخالت صورت بگیرد، همواره مورد توجه اقتصاددانان و سیاستمداران بوده و
خواهد بود.

فعالیت ۵-۴

یک واحد دولتی را که تولیدکننده‌ی کالا یا خدمتی است، نام ببرید. در مورد
عمل دولتی بودن این واحد در کلاس گفت و گو کنید.

- ۱- اهداف اقتصادی دولت را فهرست وار ذکر کنید.
- ۲- چرا دولت‌ها برای تثبیت قیمت‌ها تلاش می‌کنند؟
- ۳- نقش دولت را در رشد و توسعه اقتصادی به اختصار توضیح دهید.
- ۴- چرا مقابله با فقر یکی از هدف‌های مهم دولت‌هاست؟
- ۵- تأثیر نحوه توزیع درآمد بر توسعه اقتصادی را تجزیه و تحلیل کنید.
- ۶- اندیشه‌ی مرکانتیلیست‌ها را تجزیه و تحلیل کنید.
- ۷- نظر مكتب کلاسیک در مورد دخالت دولت در اقتصاد چه بود؟
- ۸- بحران سال ۱۹۲۹ جامعه‌ی صنعتی چه پیامدهایی داشت؟
- ۹- تجربه‌ی اقتصادی آلمان در مورد دخالت دولت در اقتصاد، در سال‌های قبل از جنگ جهانی دوم مؤید چه نظریه‌ای است؟
- ۱۰- دولت فعالیت‌های خود را در اقتصاد به چه صورت‌هایی انجام می‌دهد؟
- ۱۱- دولت چگونه از طریق وضع قوانین و سیاست‌گذاری می‌تواند در اقتصاد دخالت کند؟
- ۱۲- دولت چه وقت می‌تواند قوانینی درست و کارآمد در زمینه‌ی اقتصاد طراحی کند؟

فصل ۲

بودجه‌ی دولت

چرا دولت‌ها اقدام به تنظیم بودجه می‌کنند؟

در جوامع مختلف، دولت‌ها درآمدهای خود را از منابع گوناگون کسب می‌کنند. میزان درآمدهای حاصل از این منابع در شرایط مختلف، متفاوت است. در مقابل، اداره‌ی جامعه نیز هزینه‌هایی به همراه دارد که میزان این هزینه‌ها هم در شرایط مختلف متفاوت است. از عوامل اصلی تعیین‌کننده‌ی هزینه‌های دولت، میزان درآمد آن است. دولت‌ها با توجه به منابع درآمد و هزینه‌ها به برنامه‌ای نیاز دارند که با پیش‌بینی درآمدها و هزینه‌های موجود، انجام امور کشور را ممکن سازد. هماهنگ کردن درآمدها و هزینه‌های عمومی به وسیله‌ی بودجه انجام می‌گیرد.

تعريف بودجه

بودجه سندي است که در یک طرف آن، مخارج عمومي به طور دقیق تعیین و طبقه‌بندی شده‌اند و در طرف دیگر آن، درآمدهای عمومي که برای تأمین اين مخارج باید وصول شوند، مشخص گردیده است.

مخارج و درآمدهای عمومي پیش‌بینی شده در بودجه مربوط به یک دوره‌ی زمانی مشخص است که معمولاً یک سال مالي است. وصول درآمدهای عمومي و پرداخت مخارج عمومي، برای اجرای عملیات مشخص و به منظور نیل به اهداف معین است. برای مثال، هدف از ساختن مدرسه دست‌یابي به اهداف آموزش جامعه است.

علاوه بر آن چه گفته شد، برای اين که سندي بودجه ناميده شود، باید ضمن برخورداري از قدرت اجرائي با ارقام مصوب در بودجه مطابقت داشته باشد. بنابراین، بودجه را می‌توان

چنین تعريف کرد :

«بودجه سندی است شامل پیش‌بینی درآمدها و هزینه‌های عمومی طی یک سال که با قدرت اجرایی مشخص و عملیات معین در جهت رسیدن به اهداف تعیین شده تنظیم می‌شود.» بودجه در حقیقت مهم‌ترین و اساسی‌ترین سند در دستگاه مالی و اداری کشور است. این سند در بردارنده‌ی درآمدها و هزینه‌های یک سازمان، وزارت خانه یا کل کشور است که برای یک دوره‌ی مشخص (معمولًاً یک سال) پیش‌بینی شده و به تصویب مجلس مقننه رسیده است. بدین ترتیب، برخلاف سایر صورت حساب‌ها که از دفاتر و اسناد استخراج می‌گردد و به مخارج هزینه شده یا درآمدهای وصول شده مربوط می‌شود، بودجه یک سند پیش‌بینی و یک برنامه‌ی کار برای آینده است. ارقام بودجه به طور تخمینی تعیین می‌شوند و پس از گذشت یک سال، تفاوت ارقام پیش‌بینی شده با مخارج واقعی برآورد می‌گردد و درآمدهای واقعی وصول شده مشخص می‌شوند.

اهمیت بودجه‌ی کل کشور

اهمیت بودجه‌ی ملی و نقش آن در سازمان مالی و

اداری کشور بسیار قابل توجه است. بعضی از کارکردهای بودجه عبارت‌اند از :

(الف) ارزیابی اهداف: اهداف دستگاه اداری یک کشور به وسیله‌ی بودجه ارزیابی می‌شود. با توجه به این که دستگاه‌های مالی درآمد محدودی دارند و هدف‌های متعددی برای مصرف این درآمدها وجود دارد، بودجه می‌تواند بیانگر ارزش نسبی اهداف تعیین شده باشد. برای مثال، برخی اهداف دولت عبارت‌اند از : تأمین دفاع ملی، حفظ امنیت داخلی، تأمین عدالت اجتماعی، توسعه‌ی فرهنگ عمومی و ... .

درآمد محدود دولت برای تحقق بخشیدن به همه‌ی اهداف دستگاه اداری کافی نیست، بنابراین، سازمان مدیریت برنامه‌ریزی کشور وظیفه دارد این درآمد محدود را بین دستگاه‌های مختلف به گونه‌ای تقسیم کند که از آن برای نیل به اهداف دولت حداکثر استفاده به عمل آید. این مهم از طریق تنظیم بودجه امکان‌پذیر است؛ زیرا بودجه یک برنامه‌ی مالی است که طرز تقسیم وجوه عمومی را بین احتیاجات متنوع دستگاه‌های اداری کشور تعیین می‌کند.

(ب) هماهنگ ساختن نظریات: هدف دیگر از تنظیم بودجه، هماهنگ کردن نظریات و تصمیمات متصدیان امور در مورد برنامه‌ی اداره‌ی کشور است؛ زیرا طبیعتاً در مورد بهترین ترتیب مصرف کردن وجوه عمومی برای تحقق بخشیدن به اهداف، عقاید متفاوتی

وجود دارد؛ مثلاً ممکن است عده‌ای معتقد باشند که طرز مصرف صحیح وجوه عمومی این است که ۵ درصد آن به فرهنگ اختصاص یابد و بعضی دیگر ممکن است این رقم را ناکافی بدانند.

همچنین ممکن است بعضی ساختن سد و بندر را مقدم بر کشاورزی و توسعه‌ی صنایع بدانند و بعضی خلاف این نظر را داشته باشند. به توافق رسیدن در این امور به وسیله‌ی بودجه و بحث درباره‌ی آن، در مجلس انجام می‌شود. البته زمانی که لایحه‌ی بودجه به تصویب می‌رسد و صورت قانونی پیدا می‌کند، حتی کسانی هم که با طرز تقسیم وجوه عمومی پیش‌بینی شده در آن موافق نیستند، خود را به پیروی از اصول ذکر شده در بودجه و اجرای آن مکلف می‌دانند.

پ) **کسب مجوز قانونی برای دولت**: با تصویب بودجه، به دولت اجازه داده می‌شود که از راه‌های پیش‌بینی شده در بودجه درآمدهایی را وصول کند و هزینه‌هایی را بپردازد. این امر از نظر سیاسی اهمیت زیادی دارد؛ زیرا، هرگاه مجلس با یکی از پیشنهادهای دولت موافق نباشد، بهترین و مؤثرترین وسیله برای جلوگیری از اجرای برنامه‌ی پیشنهادی، تصویب نکردن بودجه‌ی آن است. در این صورت، دولت از مجوز قانونی برای انجام کار پیشنهاد شده محروم می‌شود.

ت) **ارتباط فعالیت‌های دولتی و غیردولتی**: به طور کلی، نظام اقتصادی جامعه را می‌توان به دو قسمت دولتی و غیردولتی تقسیم کرد. ارتباط و تناسب این دو بخش با یک دیگر در وضعیت اقتصادی کشور اهمیت فراوانی دارد. این که دولت با اخذ مالیات، چه میزان از درآمدهای افراد و مؤسسات را می‌تواند به خود اختصاص دهد یا میزان هزینه‌های عمومی چه قدر باید باشد، در وضعیت اقتصادی کشور و سرعت ترقی و تکامل آن تأثیر به سزاوی دارد.

برای مثال، اگر شرکتی ۵۰ درصد از سود حاصل را به عنوان مالیات بپردازد، مجبور است از بعضی طرح‌های توسعه‌ی خود صرف نظر کند. بنابراین، عملکرد کلی اقتصاد یک جامعه با عملکرد بخش دولتی آن ارتباط تزدیکی دارد. با روشن شدن میزان درآمدها و محدوده‌ی هزینه‌های دولت – که به وسیله‌ی بودجه انجام می‌پذیرد – این ارتباط روشن تر می‌شود.

بودجه از آغاز تا انجام

بودجه از زمان تهیه تا اجرا مراحل چهارگانه‌ی زیر را

طی می‌کند:

۱- تنظیم و پیشنهاد بودجه: در کلیه‌ی کشورها قوه‌ی مجریه مسئول تهیه و پیشنهاد بودجه است.

در جمهوری اسلامی ایران نیز به موجب اصل پنجم و دوم قانون اساسی، بودجه‌ی سالانه‌ی کل کشور توسط دولت تهیه می‌شود و برای رسیدگی و تصویب به مجلس شورای اسلامی تسلیم می‌گردد.

متن پیشنهادی بودجه را که توسط سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور تدوین و پس از تصویب هیئت دولت به مجلس تقدیم می‌شود، «لایحه‌ی بودجه» می‌نامند. لایحه‌ی بودجه شامل یک ماده‌ی واحد و چندین تبصره است. ماده‌ی واحد رقم کل درآمدها و هزینه‌های یک سال را مشخص می‌کند و تبصره‌ها در بردارنده‌ی ضوابط و مقررات خاص مربوط به چگونگی کسب درآمد و صرف هزینه‌های پیش‌بینی شده در بودجه هستند.

۲- تصویب بودجه: امروزه در بیشتر کشورها مجلس نمایندگان وظیفه‌ی تصویب بودجه را به عهده دارد. در جمهوری اسلامی ایران نیز طبق اصل پنجم و دوم قانون اساسی، تصویب بودجه‌ی سالانه‌ی کشور از وظایف مجلس شورای اسلامی است.

طبق قانون، دولت موظف است لایحه‌ی بودجه‌ی سال بعد را تا آذرماه هر سال به مجلس تقدیم کند. لایحه‌ی بودجه ابتدا در کمیسیون بودجه‌ی مجلس مورد بررسی قرار می‌گیرد و سپس در جلسه‌ی علنی مجلس مطرح می‌شود.

مجلس نیز طبق قانون، باید لایحه‌ی بودجه‌ی سال بعد را قبل از پایان سال تصویب کند.

۳- اجرای بودجه: پس از به تصویب رسیدن لایحه‌ی بودجه در مجلس شورای اسلامی، این لایحه به قانون بودجه تبدیل می‌شود که در تمامی دستگاههای دولتی لازم الاجراست. عملکرد مالی یک سال بخش دولتی در محدوده‌ی بودجه‌ی مصوب انجام می‌پذیرد. لازم به تذکر است که در قانون بودجه علاوه بر ماده‌ی واحد و تبصره‌ها، بودجه‌ی هر دستگاه نیز به تفکیک و به ریز مواد وجود دارد. در صورت تصویب مجلس، اعتبارات هر یک از سازمان‌ها و دستگاههای دولتی در محدوده‌ی بودجه‌ی مصوب تخصیص می‌یابد.

۴- نظارت بر اجرای بودجه: اگر چه بودجه یکی از اهرم‌های قوی هدایت اقتصاد جامعه است اماً تصویب آن به تنها یکی کفایت نمی‌کند و مجلس شورای اسلامی که تصویب کننده‌ی بودجه است، باید بر اجرای آن نیز نظارت داشته باشد، در غیر این صورت، تصویب بودجه اهمیت خود را از دست می‌دهد. به همین جهت، در تمام کشورها حق نظارت بر اجرای بودجه برای مجلس نمایندگان شناخته شده است. معمولاً انجام این وظیفه به عهده‌ی دیوان محاسبات است که اعضای آن را مجلس نمایندگان انتخاب می‌کند. در جمهوری اسلامی ایران به موجب اصل پنجم و چهارم و پنجم و پنجم قانون اساسی، دیوان محاسبات مستقیماً زیر نظر مجلس شورای اسلامی است.

این دیوان وظیفه دارد که به کلیه‌ی حساب‌های وزارت خانه‌ها، مؤسسات، شرکت‌های دولتی و سایر دستگاه‌هایی که به نحوی از بودجه‌ی کل کشور استفاده می‌کنند، رسیدگی نماید تا هیچ هزینه‌ای از محل اعتبارات مصوب تجاوز نکند و هر وجهی در محل خود به مصرف برسد.

خزانه

یکی از مهم‌ترین دستگاه‌های مالی که در اجرای بودجه نقشی اساسی بر عهده دارد، خزانه است. کلیه‌ی ادارات و دستگاه‌های وصول درآمد، درآمدهای خود را به خزانه‌ی مرکزی تحويل می‌دهند و ادارات پرداخت کننده، وجوده لازم برای پرداخت حواله‌ها را از این مرکز دریافت می‌کنند.

فعالیت ۵

بودجه‌ی خانواده‌ی خود را برای یک ماه تنظیم کنید.

درآمدهای دولت

۱- مالیات‌ها

در طول تاریخ، مالیات‌همواره یکی از منابع درآمد دولت‌ها بوده و امروزه نیز در اکثر کشورهای جهان یکی از ابزارهای مؤثر کسب درآمد برای دولت‌هاست. تغییر و تکامل شکل مالیات به وضع درآمد و سطح زندگی افراد جامعه بستگی دارد. به عبارت دیگر،

مشخصات مالیات در هر کشور تابع شرایط اجتماعی و اقتصادی آن کشور است. امروزه در اکثر کشورها قانون مالیات به وسیله‌ی مجلس نمایندگان وضع می‌شود و در صورتی که عدالت مالیاتی مورد توجه قرار گیرد، مالیات یکی از ابزارهای مؤثر در رفع نابرابری‌های اقتصادی – اجتماعی است.

تعريف مالیات: مالیات قسمتی از دارایی یا درآمد افراد است که توسط دولت و به موجب قانون از افراد جامعه دریافت می‌شود تا وسیله‌ی پرداخت هزینه‌های عمومی باشد یا در جهت اعمال سیاست‌های مالی کشور قرار گیرد.^۱

هدف دولت‌ها از اخذ مالیات چیست؟ دولت‌ها معمولاً^۲ با سه هدف مبادرت به اخذ مالیات می‌کنند:

- ۱- مالیات برای دولت یک منبع درآمد محسوب می‌شود.
- ۲- مالیات گامی در جهت رفع نابرابری‌های اقتصادی – اجتماعی و توزیع عادلانه تر درآمدهاست.
- ۳- مالیات ابزاری برای سیاست‌گذاری‌های اقتصادی است.

طبقه‌بندی مالیات‌ها

براساس یک طبقه‌بندی، مالیات‌ها به دو نوع مستقیم و غیرمستقیم تقسیم می‌شوند.

۱- مالیات مستقیم: مالیاتی است که به طور مستقیم از اشخاص حقیقی یا حقوقی دریافت می‌شود؛ بنابراین، اولاً^۳ پرداخت کننده‌ی آن مشخص است و بدین جهت، این امکان وجود دارد که از اشخاصی که درآمد و ثروت بیشتری دارند، مالیات بیشتری گرفته شود. ثانیاً^۴ پرداخت کننده می‌داند که چه قدر مالیات می‌بردازد. این نوع مالیات شامل مالیات بر حقوق، مالیات بر ثروت و مالیات بر ارث است.

۲- مالیات غیرمستقیم: مالیاتی است که به طور غیرمستقیم از اشخاص دریافت می‌شود. به این ترتیب که پرداخت کننده‌ی آن ضمن پرداخت وجه برای خرید کالای

۱- آن دسته از خط مشی‌های دولت که با مالیات گرفتن تحقق می‌یابد، به «سیاست‌های مالی» معروف است. به عبارت دیگر، سیاست مالی به بررسی آثار مالیات بر سایر متغیرهای کلان اقتصادی، همچون سطح تولید، اشتغال، درآمد و قیمت‌ها می‌بردازد.

مورد نیاز خود، مقداری مالیات هم می‌پردازد. به بیان دیگر، قسمتی از بهای آن کالا مالیات غیر مستقیم است. برای مثال، اگر دولت برای هر بسته سیگار ۱۰۰۰ ریال مالیات غیرمستقیم تعیین کند، وقتی شرکت دخانیات سیگار را به توزیع کنندگان سیگار می‌فروشد، علاوه بر قیمت اولیه‌ی سیگار، در مقابل هر بسته ۱۰۰۰ ریال هم برای پرداخت مالیاتی که باید به دولت بپردازد، اخذ می‌کند.

به این ترتیب، مصرف کننده‌ی نهایی با خرید هر بسته سیگار در واقع ۱۰۰۰ ریال مالیات به دولت پرداخته است. نکته‌ای که باید به آن توجه کنیم، این است که این مالیات اگرچه از طریق شرکت دخانیات (به تعداد سیگار تولیدی) به دولت پرداخت می‌شود اماً مالیات بر شرکت دخانیات نیست بلکه مالیات بر مصرف کنندگان سیگار است و در اینجا، شرکت دخانیات به عنوان مأمور وصول مالیات عمل می‌کند. بنابراین، مالیات غیرمستقیم دو ویژگی دارد: اولاً پرداخت کننده‌ی آن معمولاً نمی‌داند که چه میزان از قیمت کالایی که آن را خریداری کرده، مالیات است و در واقع، از میزان مالیات پرداختی مطلع نیست و حتی ممکن است اطلاع نداشته باشند که مالیات می‌پردازد. ثانیاً تمامی کسانی که یک کالا را مصرف می‌کنند، به نسبت مصرف خود و نه به نسبت درآمدشان مالیات می‌پردازنند.

أنواع نرخ‌های مالياتي

به طورکلی، دو نوع نرخ مالیاتی وجود دارد:

- ۱- **نرخ ثابت مالیات:** در این نوع مالیات، میزان مالیات پرداختی افراد مناسب با تغییر در میزان درآمد یا دارایی آن‌ها کم و زیاد می‌شود. به عبارت دیگر، نرخ مالیات در مقادیر مختلف درآمد و دارایی ثابت است و تغییری نمی‌کند. برای مثال، اگر نرخ ثابت مالیات ۱ درصد باشد، فردی با درآمد ماهیانه‌ی ۱۰ هزار ریال، ۱۰ هزار ریال مالیات می‌پردازد و دیگری با درآمد ماهیانه‌ی ۱ میلیون ریال، ۱۰۰ هزار ریال خواهد پرداخت. همان‌گونه که ملاحظه می‌کنید، این نوع نرخ مالیاتی در وضع نسبی افراد در قبل و بعد از پرداخت مالیات تغییری به وجود نمی‌آورد. در حالی که یکی از هدف‌های اجتماعی اخذ مالیات، تعدیل وضعیت نسبی افراد جامعه است و این نوع مالیات چنین هدفی را تحقق نمی‌بخشد.
- ۲- **نرخ تصاعدی مالیات:** در این نظام مالیاتی، نرخ مالیات با افزایش درآمد یا

دارایی زیاد و به عکس با کاهش درآمد یا دارایی کم می‌شود. به عبارت دیگر، افراد با درآمدهای بیشتر با نرخ بیشتر و افراد با درآمدهای پایین‌تر با نرخ کم‌تر مالیات می‌پردازند. نرخ تصاعدی مالیات در تعديل درآمد و ثروت افراد جامعه مؤثر است. نرخ تصاعدی ممکن است به دو صورت اعمال شود: (الف) نرخ تصاعدی کلی، (ب) نرخ تصاعدی طبقه‌ای.

(الف) نرخ تصاعدی کلی: در نرخ تصاعدی کلی، تمامی درآمد شخص مشمول نرخ جدید مالیاتی می‌شود.

مثال: جدول مالیاتی زیر مفروض است. مالیات پرداختی توسط دو نفر را که اولی ماهیانه ۵۵۰۰۰ ریال و دومی ۵۶۰۰۰ ریال درآمد دارند، محاسبه کنید.

۵ درصد	با نرخ	۲۰۰۰۰ ریال	درآمدهای تا
۸ درصد	با نرخ	۴۰۰۰۰ ریال	درآمدهای تا
۱۰ درصد	با نرخ	۵۵۰۰۰ ریال	درآمدهای تا
۱۲ درصد	با نرخ	۷۰۰۰۰ ریال	درآمدهای تا و بیشتر

پاسخ:

براساس نرخ تصاعدی کلی، میزان مالیات قابل پرداخت توسط فرد اول عبارت خواهد بود از:

$$\text{ریال } 55000 \times \frac{1}{100} = \frac{55000 \times 1}{100} = 550$$

و مالیات قابل پرداخت توسط فرد دوم بر این اساس عبارت است از:

$$\text{ریال } 56000 \times \frac{12}{100} = 6720$$

همان طور که می‌بینید، چون درآمد شخص اول درست در مرز ۵۵۰۰۰ ریال است، تمام درآمدش مشمول نرخ ۱۰ درصد مالیات می‌شود، ولی چون درآمد شخص دوم ۱۰۰۰۰ ریال از ۵۵۰۰۰ ریال بیشتر است، تمام درآمد او مشمول مالیات با نرخ ۱۲ درصد می‌شود. (ب) نرخ تصاعدی طبقه‌ای: در محاسبه‌ی مالیات براساس نرخ تصاعدی طبقه‌ای، بر عکس تصاعد کلی با جزئی افزایش یا کاهش درآمد، مالیات به شدت تغییر نمی‌کند.

مثال: جدول فرضی نرخ‌های مالیاتی به قرار زیر است. مالیات قابل پرداخت شخصی

را که ماهیانه ۴۲۰,۰۰۰ ریال درآمد دارد، محاسبه کنید.

درآمدهای تا ۱۰۰,۰۰۰ ریال در ماه از پرداخت مالیات معاف است.

درآمدهای تا ۲۰۰,۰۰۰ ریال در ماه با نرخ ۲ درصد نسبت به مازاد ۱۰۰,۰۰۰ ریال

درآمدهای تا ۴۰۰,۰۰۰ ریال در ماه با نرخ ۴ درصد نسبت به مازاد ۲۰۰,۰۰۰ ریال

درآمدهای بالاتر از ۴۰۰,۰۰۰ ریال در ماه با نرخ ۶ درصد نسبت به مازاد ۴۰۰,۰۰۰ ریال

درآمدی که مشمول نرخ ۲ درصد می‌شود. ریال $100,000 - 100,000 = 100,000$

مالیاتی که بردرآمد بیش از ۱۰۰,۰۰۰ ریال تا ۲۰۰,۰۰۰ ریال تعلق می‌گیرد.

$$100,000 \times \frac{2}{100} = 2000$$

درآمدی که مشمول نرخ ۴ درصد می‌شود. $200,000 - 200,000 = 200,000$

مالیاتی که بردرآمد بیش از ۲۰۰,۰۰۰ ریال تا ۴۰۰,۰۰۰ ریال تعلق می‌گیرد.

$$200,000 \times \frac{4}{100} = 8000$$

درآمدی که مشمول نرخ ۶ درصد می‌شود. $400,000 - 400,000 = 20,000$

مالیاتی که بردرآمد بالاتر از ۴۰۰,۰۰۰ ریال تعلق می‌گیرد.

$$400,000 \times \frac{6}{100} = 12000$$

مالیات قابل پرداخت این شخص

$$2000 + 8000 + 12000 = 11200$$

أنواع ماليات

(الف) مالیات بردرآمد: این مالیات به انواع درآمدها تعلق می‌گیرد؛

مثل مالیات بر حقوق، مالیات بردرآمد مشاغل، مالیات بردرآمد کشاورزی و مالیات بردرآمد املاک.

(ب) مالیات بردارایی: این مالیات می‌تواند به انواع دارایی – اعم از منقول و غیرمنقول – همچون خانه، زمین، اتومبیل و غیره تعلق گیرد.

(پ) مالیات بر نقل و انتقالات دارایی: این نوع مالیات در هنگام انجام معاملات

وصول می‌شود. همچنین بر نقل و انتقال دارایی افراد (پس از مرگ آن‌ها) به وراث تعلق می‌گیرد که در این صورت «مالیات بر ارث» نامیده می‌شود.

(ت) حقوق و عوارض گمرکی : این نوع مالیات به کالاهای صادر یا وارد شده تعلق می‌گیرد و در واقع، مالیات بر تجارت خارجی است که علاوه بر ایجاد یک منبع درآمد بر دولت، می‌تواند یکی از ابزارهای سیاست‌گذاری‌های آن نیز باشد.

(ث) عوارض شهرداری : اگر چه عوارض شهرداری مالیات تلقی می‌شود اما در واقع، قسمتی از بهای خدماتی است که دولت برای مردم انجام می‌دهد. شهرداری در مقابل خدماتی که ارائه می‌دهد – مانند نظافت شهر، آسفالت کردن خیابان‌ها، حفظ زیبایی شهر، ایجاد پارک‌ها و غیره – وجودی چون عوارض اتومبیل با عوارض نوسازی دریافت می‌دارد. این عوارض در حقیقت بخشی از بهای خدمات ارائه شده است.

۲ – بهای خدمات

یکی دیگر از منابع درآمد دولت، بهای بعضی از خدماتی است که به مردم ارائه می‌دهد؛ مانند خدمات پستی، آب، برق، گاز و تلفن.

۳ – سود حاصل از برخی سرمایه‌گذاری‌های دولتی

یکی دیگر از منابع درآمد دولت، سود حاصل از سرمایه‌گذاری‌های مولد دولتی است. سرمایه‌گذاری‌های دولتی شامل سرمایه‌گذاری‌های تولیدی، زیربنایی و اجتماعی می‌شود. سرمایه‌گذاری‌های زیربنایی و اجتماعی به منظور تحکیم بنیان اقتصادی جامعه صورت می‌پذیرد و به صرف هزینه‌های هنگفت نیاز دارد و سودآور نیست اما سرمایه‌گذاری‌های مولد در مواردی سودآور است و در این صورت، یکی از منابع تأمین درآمد دولت به شمار می‌رود.

۵ – فعالیت

منابع درآمد دولت در کشورمان را فهرست کنید.

۶ – استقراض

اگر سایر منابع درآمد، تکافوی هزینه‌های دولت را نکند، این نهاد برای جبران کسری درآمد خود ممکن است وام بگیرد. استقراض دولت ممکن است از داخل مملکت باشد یا از خارج. البته استقراض با سایر درآمدهای دولت یک تفاوت عمده دارد و آن این است که استقراض، درآمد موقّت است و در آینده دولت باید آن را پردازد.

۵—نشر اسکناس

در صورتی که درآمد حاصل از سایر منابع و استقراض تکافوی هزینه‌های دولت را نکند، بنابراین درخواست دولت، بانک مرکزی مبادرت به انتشار اسکناس جدید می‌کند که تأمین کننده‌ی بخشی از هزینه‌های دولت است. بدینهی است چنان‌چه اقتصاد در اشتغال کامل باشد و انتشار پول جدید با ارائه‌ی کالای جدید همراه نباشد (چون قدرت خریدی به جامعه وارد شده است که در مقابل آن کالای وجود ندارد) تورم به همراه خواهد داشت اماً اگر اقتصاد در حال رکود باشد و وجود نداشته باشد، نشر اسکناس می‌تواند باعث رونق اقتصادی شود.

۷—فعالیت

اگر در میان بستگان شما به تازگی کسی معامله‌ای انجام داده (خانه یا ماشین)، بررسی کنید که چه مقدار مالیات بر نقل و انتقال دارایی پرداخته است.

هزینه‌های دولت

دولت وظایف متعددی بر عهده دارد که برای انجام دادن آن‌ها باید هزینه‌هایی صرف کند. به این هزینه‌ها «مخارج عمومی» گفته می‌شود؛ مثلاً وقتی دولت می‌خواهد کالایی اساسی مثل نان را به قیمت مناسب و ثابت به دست مردم برساند، ناچار است از افزایش قیمت آن جلوگیری کند و لازمه‌ی این اقدام آن است که خود گندم را نیز به قیمت ثابت از کشاورزان بخرد.

از طرفی، چنان‌چه در جامعه تورم وجود داشته باشد، خرید گندم به قیمت ثابت، هر سال قدرت خرید و در نتیجه انگیزه‌ی کشاورز را برای کشت گندم کاهش می‌دهد. در این صورت، هدف دیگر دولت یعنی کسب استقلال اقتصادی که لازمه‌ی آن خودکفا شدن در تولید کالاهای اساسی و ضروری مردم است تحقق نخواهد یافت. از این رو، دولت ترجیح می‌دهد گندم را به قیمتی از کشاورز بخرد که انگیزه‌ی کشت گندم در او از بین نرود و در مقابل، آرد را به قیمتی بسیار کمتر از آن‌چه برای خودش تمام شده است، به نانوا بفروشد تا نان ارزان به دست مردم برسد. به این ترتیب، دولت مابه التفاوتی را می‌پردازد که به آن «بیارانه» می‌گویند و بودجه‌ی آن از طریق مخارج عمومی دولت تأمین می‌شود.

نمونه‌ی دیگری از مخارج دولت‌ها، هزینه‌ای است که صرف گسترش تعلیم و تربیت، توسعه‌ی بهداشت و مبارزه با بیماری‌ها می‌شود. دولت‌ها خود را ملزم به ساخت مدارس و توسعه‌ی شبکه بهداشتی می‌دانند و بدیهی است که پرداخت یارانه و ساختن مدارس و بیمارستان برای آن‌ها هزینه دربردارد. هم‌چنین کارمندان و کارکنانی که برای ارائه‌ی خدمات مختلف به مردم، به استخدام دولت درمی‌آیند، در پایان هر ماه حقوق می‌گیرند. هزینه‌های پرداخت حقوق که به «هزینه‌های پرسنلی» معروف است، از اقلام عمدی هزینه‌های دولت به شمار می‌رود. به هر حال، انجام هر یک از وظایف دولت مستلزم صرف هزینه است و هزینه‌های دولتی یا «مخارج عمومی» در واقع بهای استفاده از کالاها و خدماتی است که دولت برای انجام وظایف خود به آن‌ها نیاز دارد. از دیگر مخارج دولت کمک به کسانی است که در اثر بروز حوادث طبیعی مانند سیل و زلزله آسیب می‌بینند.

طبقه‌بندی مخارج دولتی

معمولًاً هزینه‌های دولت را به دو دسته‌ی عمدی تقسیم می‌کنند: هزینه‌های جاری و هزینه‌های سرمایه‌ای.

الف) هزینه‌های جاری یا عادی: هزینه‌هایی هستند که به طور دائم وجود دارند و مناسب با سیاست‌های دولت تغییر می‌یابند. با توجه به رشد جمعیت و افزایش درآمد جامعه در طی زمان، کمتر موردی پیش می‌آید که هزینه‌های جاری سیر نزولی داشته باشند. هزینه‌های جاری را می‌توان به شرح زیر طبقه‌بندی کرد:

۱—هزینه‌های پرسنلی: این هزینه‌ها شامل حقوق و مزایای کلیه‌ی کارکنان و کارمندان ادارات دولتی و سایر سازمان‌ها و نهادهای وابسته به دولت است؛ مانند حقوق و مزایای نظامیان، معلمان، قضاط و نمایندگان مجلس.

۲—هزینه‌های اداری: هزینه‌هایی است که برای چرخش کار جاری ادارات و نهادها صرف می‌شود؛ مانند هزینه‌های حمل و نقل، اجاره، آب و برق، تلفن و ملزومات اداری مانند کاغذ و قلم.

۳—پرداخت‌های انتقالی: هزینه‌هایی است که دولت به منظور تأمین اجتماعی، ایجاد توازن اجتماعی و رفع نابرابری‌ها صرف می‌کند؛ مانند: حقوق ایام بی‌کاری و از کارافتادگی،

کمک به کسانی که در اثر حوادث طبیعی آسیب می‌بینند، پرداخت به روستایان تحت پوشش طرح شهید رجایی^۱ و یارانه‌ای که دولت به منظور ثابت نگاه داشتن قیمت‌ها و عرضه‌ی کالاهای اساسی مثل (نان، قند، شکر و روغن نباتی) به قیمت ارزان می‌پردازد.

ب) هزینه‌های سرمایه‌ای یا عمرانی: دولت علاوه بر هزینه‌های جاری، هزینه‌های دیگری نیز دارد مانند هزینه‌های ساخت سدها، جاده‌ها، مدارس و بیمارستان‌ها، خرید ماشین آلاتی مانند بلدوزر و احداث کارخانه‌های چون کارخانه‌ی پتروشیمی و فولادسازی، همان‌گونه که می‌بینید، عمر این گونه تأسیسات بیش از یک سال است.

به آن دسته از هزینه‌های دولتی که صرف احداث بنا یا خرید کالاهایی می‌شود که با بقای اصل آن‌ها مورد استفاده قرار می‌گیرند، هزینه‌های سرمایه‌ای دولت می‌گویند.^۲

گاهی هزینه‌های سرمایه‌ای صرف خرید ماشین آلات و تجهیزاتی می‌شود که می‌توانند به سرعت مورد استفاده قرار گیرند. گاه نیز سرمایه‌گذاری جدید در امور ساختمان، سدسازی و زمینه‌های دیگری از این قبیل صورت می‌گیرد که عواید آن ممکن است چندین سال بعد نصیب جامعه شود. یکی از ضرورت‌های سرمایه‌گذاری جدید آن است که هر سال بخشی از سرمایه‌های جامعه مستهلك می‌شود؛ مثلاً برای بلدوزری که ۱۰ سال عمر مفید دارد، یعنی به طور متوسط هر سال $\frac{1}{10}$ آن مستهلك می‌شود، هر سال ۱۰ درصد استهلاک در نظر

می‌گیرند و در نتیجه، معادل آن را سرمایه‌گذاری می‌کنند.

هزینه‌های سرمایه‌ای را می‌توان به شرح زیر طبقه‌بندی کرد :

۱— سرمایه‌گذاری‌های مولّد : این گونه سرمایه‌گذاری‌های دولتی باعث ایجاد و استقرار کارخانه‌ها و صنایعی می‌شود که خدمات و کالاهای نهایی مورد نیاز مردم را تولید می‌کنند؛ مانند کارخانه‌جات نساجی، اتومبیل‌سازی و مواد غذایی.

۱— طرحی است که به موجب آن طبق قانون، ماهیانه مبلغی به صورت جنسی یا نقدی به‌طور بلاعوض به روستایان بالاتر از ۶ سال داده می‌شود.

۲— باید توجه داشت که علاوه بر بخش دولتی، بخش‌های خصوصی و تعاونی نیز مبادرت به سرمایه‌گذاری می‌کنند ولی ما در این فصل تنها به بررسی هزینه‌های عمرانی دولت می‌پردازیم.

۲—سرمایه‌گذاری‌های زیربنایی: اگرچه این گونه سرمایه‌گذاری‌ها مستقیماً به تولید کالاها و خدمات نمی‌انجامد اما باعث تقویت بنیه‌ی اقتصادی کشور می‌شود و برای به شمر رسیدن سایر فعالیت‌های اقتصادی بسیار ضروری است. می‌دانیم که اگر آب نباشد، کشاورزی امکان‌پذیر نیست و بدون برق، صنعت معنایی ندارد. هم‌چنین جاده و خطوط آهن مناسب لازم است تا کالاهای تولید شده به سرعت به دست مصرف کنندگان برسد؛ بنابراین، هزینه‌های سرمایه‌گذاری زیربنایی که صرف ساخت واحدات جاده‌ها، خطوط راه آهن، شبکه‌های بزرگ آبرسانی، سدسازی، ساخت نیروگاه‌ها و کارهایی از این قبیل می‌شود، لازمه‌ی بهره‌برداری مطلوب از فعالیت‌های اقتصادی است.

۳- سرمایه‌گذاری‌های اجتماعی: این سرمایه‌گذاری‌ها نیز همچون سرمایه‌گذاری‌های زیربنایی مستقیماً به تولید کالا منجر نمی‌شوند بلکه زمینه‌ی لازم را برای تولید سایر کالاها

فراهم می‌سازند؛ مانند سرمایه‌گذاری در آموزش و پرورش و آموزش عالی^۱. می‌دانیم که محور تولید، انسان و تفکر اوست؛ بنابراین، در اهمیت سرمایه‌گذاری‌های اجتماعی همین بس که زمینه را برای تربیت نیروی انسانی ماهر و متخصص در رشته‌های مختلف فراهم می‌سازد.

به نظر می‌رسد که مهم‌ترین سرمایه‌گذاری دولت سرمایه‌گذاری اجتماعی است؛ زیرا بدون داشتن نیروهای متخصص و متعهد انجام سایر سرمایه‌گذاری‌ها و کسب استقلال اقتصادی میسر نخواهد بود.

اکثر محققان رشته‌ی اقتصاد توسعه معتقدند که سرمایه‌گذاری در زمینه‌ی آموزش و پرورش مستقیماً باعث افزایش تولید جامعه می‌شود. بر این اساس، تفاوت فاحش بین کشورهای صنعتی با کشورهای جهان سوم، از نظر پیشرفت اقتصادی، در درجه‌ی اول ناشی از میزان برخورداری کشورهای پیشرفته‌ی صنعتی از نیروهای متخصص و در درجه‌ی دوم، به دلیل گسترش علم و دانش در این گونه جوامع است.

۵-۸ فعالیت

آثار اقتصادی، هزینه‌های صرف شده در آموزش نیروی انسانی (مثلاً برای یک پزشک) کدام‌اند؟

(ب) برای جامعه

(الف) برای فرد

۱- بسیاری از دانشمندان اقتصاد معتقدند که باید تمامی هزینه‌های تربیت نیروی انسانی را به عنوان هزینه‌ی سرمایه‌گذاری منظور کنیم (نه فقط هزینه‌های ساخت مدارس و دانشگاه‌ها و بیمارستان‌ها را).

پرسش

- ۱- به نظر شما بودجه و صورت حساب چه تفاوتی با هم دارند؟
- ۲- چگونه می‌توان اهداف دولت را به وسیله‌ی بودجه ارزیابی کرد؟
- ۳- چه تفاوتی بین لایحه‌ی بودجه و قانون بودجه وجود دارد؟
- ۴- نظارت بر اجرای بودجه به عهده‌ی کدام ارگان است و چگونه صورت می‌گیرد؟
- ۵- ویژگی‌های مالیات غیرمستقیم را ذکر کنید.
- ۶- در چه شرایطی نشر اسکناس باعث تورم می‌شود؟
- ۷- یارانه چیست و چرا دولت یارانه می‌بردازد؟
- ۸- چرا عده‌ای معتقدند که سرمایه‌گذاری اجتماعی مهم‌ترین سرمایه‌گذاری دولت است؟

فصل ۳

دولت و توسعه

دولت تا چه حد می‌تواند در توسعه‌ی اقتصادی مؤثر باشد؟

در حال حاضر، توسعه‌ی اقتصادی برای تمامی جوامع، یک هدف مهم به شمار می‌رود. کشورهای در حال توسعه و توسعه نیافته می‌کوشند خود را از قید و بند توسعه نیافتنگی برخانند و با دست‌یابی به توسعه‌ی اقتصادی، شرایط مناسبی را برای زندگی افراد جامعه فراهم کنند.

در این شرایط، دولت‌های این کشورها نیز با مسائل توسعه‌ی اقتصادی درگیرند. بسیاری از آن‌ها با جدیت تمام تلاش می‌کنند تا حرکت به سمت توسعه‌ی اقتصادی را در جامعه آغاز کنند یا آن را سرعت بخشنند.

به همین دلیل، بحث مربوط به نقش دولت در جریان توسعه‌ی اقتصادی جوامع بحثی جدی و پر اهمیت است.

نقش دولت در جریان توسعه‌ی اقتصادی، یکی از مظاهر دخالت دولت در اقتصاد است. درباره‌ی این نقش دو دیدگاه عمده به شرح زیر مطرح است.

۱- دیدگاه طرفداران اقتصاد آزاد

این گروه دخالت دولت را در اقتصاد رد می‌کنند و آن را موجب کند شدن حرکت جوامع به سمت پیشرفت می‌دانند. آن‌ها معتقدند که دولت با دخالت در اقتصاد باعث گسترش ناکارایی و کاهش تحرک بخش خصوصی می‌شود. دولت به جای مردم تصمیم می‌گیرد و این امر نظم اقتصادی جامعه را برهم می‌زند. آن‌ها هم، زمانی به دوران انقلاب صنعتی و حاکمیت و گسترش اندیشه‌ی اقتصاد آزاد اشاره می‌کنند و می‌گویند که جوامع غربی زمانی توانستند حرکت به سمت توسعه را شروع

کنند که دخالت دولت در اقتصاد محدود شد.

آن‌ها برای اثبات ادعای خود، شواهد فراوانی از ناکارایی و اقدامات نادرست دولت‌ها در عرصه‌ی اقتصاد – در جوامع توسعه یافته و توسعه نیافته – را ارائه می‌کنند و در نهایت، نتیجه‌ی می‌گیرند که اگر دولت‌ها در اقتصاد دخالت نکنند و فقط به مسائل غیراقتصادی جامعه پردازنند، این گونه مشکلات پیش نمی‌آید و جامعه مجبور به تحمل هزینه‌های ناشی از ناکارایی‌ها نمی‌شود.

۲— دیدگاه طرفداران مداخله‌ی دولت

این گروه، در عرصه‌ی اقتصاد برای دولت نقشی جدی قائل‌اند و معتقدند که دولت از عوامل مؤثر در توسعه‌ی اقتصادی است و در این زمینه وظیفه‌ی ویژه‌ای برعهده دارد.

به اعتقاد این گروه از اقتصاددانان، جوامع در حال توسعه‌ی امروزی برای طی مرحله‌ی توسعه به دولتی کارآمد و قوی نیاز دارند که با جدیت هدف توسعه را دنبال کند. آن‌ها می‌گویند که جوامع در حال توسعه بدون حضور دولت‌ها نمی‌توانند در مسیر توسعه کام بردارند یا دست کم حرکتشان بسیار دشوار خواهد بود.

استدلال این گروه به طور خلاصه به شرح زیر است :

«کشورهای توسعه یافته‌ی امروزی زمانی حرکت خود را به سمت توسعه

آغاز کردند که در عرصه‌ی صنعت، تجارت و شاید از آن مهم‌تر، علم و اندیشه و تحولات اجتماعی، رقیب نداشتند. به عبارت دیگر، این کشورها در زمانی شروع به پیشرفت کردند که در دیگر کشورهای جهان اندیشه‌ی پیشرفت و توسعه مفهومی نداشت. از این رو، به راحتی توانستند با نفوذ به بازارهای جهان و کسب سرمایه‌ی فراوان اقتصاد خود را تقویت کنند و مراحل اولیه‌ی توسعه را به خوبی پشت سر بگذارند.

به نوبه‌ی خود، در مراحل بعدی که فاصله‌ی کشورهای توسعه یافته با کشورهای دیگر، از نظر صنعت و ثروت، بیشتر شد، پیشرفت آن‌ها شتاب بیشتری گرفت. بر عکس کشورهای عقب‌مانده یا در حال توسعه‌ی امروزی، در زمانی قدم در راه توسعه گذاشتند که از همان ابتدا رقیبان بزرگ و پرقدرتی

را در کنار خود داشته‌اند.»

مؤسیسات تجاری و تولیدی این کشورها، رقبای سیار سرسخت و بزرگی در کشورهای توسعه یافته دارند که امکان و فرصت فعالیت گسترده و کسب تجربه را به آن‌ها نمی‌دهند. بدین ترتیب، حضور این مؤسیسات در کشورهای دیگر کم‌رنگ و ضعیف می‌شود و حتی در داخل کشور خودشان هم در رقابت با شرکت‌های بزرگ، موقعیت مناسبی نخواهند داشت. در کشورهای در حال توسعه، دولت با اعمال مدیریت بر جریان توسعه‌ی کشور و تجهیز منابع و امکانات می‌تواند شتاب حرکت به سمت توسعه را تا حد ممکن افزایش دهد. به اعتقاد این گروه از اقتصاددانان، برخلاف تصور رایج، حرکت توسعه‌ی کشورهای توسعه یافته‌ی امروزی کاملاً بدون دخالت دولت‌ها و به عبارت دیگر، براساس اصل آزادی اقتصادی نبوده است.

برای مثال، نقش دولت آلمان در جریان توسعه‌ی این کشور در نیمه‌ی دوم قرن نوزدهم بسیار محسوس و مشهود است.

هر یک از دو دیدگاه ذکر شده نکات مثبت و منفی قابل توجهی دارند. از یک سو ادعای توسعه بر پایه‌ی اقتصاد بدون حضور دولت، تا حدی ضعیف و غیرقابل دفاع است. از سوی دیگر، دخالت دولت در اقتصاد کشورهای در حال توسعه، تجربه‌ی چندان مطلوبی نبوده است. امروزه برعی از کارشناسان و تحلیل‌گران به این باور رسیده‌اند که کشورهای در حال توسعه در مراحل اولیه‌ی توسعه به حضور دولتی مقتدر و کارآمد که با جدیت چرخ‌های اقتصاد را به حرکت درآورد، نیازمندند اما هر قدر که کشور در مسیر توسعه پیش برود و مراحل اولیه را پشت سر بگذارد، نیاز به حضور دولت کم‌تر احساس می‌شود. به عبارت دیگر با پیشرفت کشور، بخش خصوصی نوپا و تازه کار آن قدر تجربه به دست می‌آورد که بهتر از دولت می‌تواند از پس کارها برآید. در این زمان، دیگر حمایت دولت نه تنها مشکلی را حل نمی‌کند بلکه می‌تواند برای اقتصاد کشور مشکل‌ساز هم باشد.

این کارشناسان رابطه‌ی دولت و بخش خصوصی را به رابطه‌ی پدر و مادر با فرزندشان تشبیه می‌کنند. کودک در سنین پایین هنوز تجربه و توان کافی برای اداره‌ی امور خود را ندارد و والدین با نظارت کافی از او مراقبت می‌کنند اما با گذشت زمان و رشد جسمی و فکری کودک و رسیدن او به سن نوجوانی و جوانی، نیاز به این نظارت و مراقبت کاهش می‌یابد. در این حال، فرزند که دیگر بزرگ شده و تجربه‌ی کافی به دست آورده است، خود

می‌تواند بسیاری از کارهایش را به طور مستقل انجام دهد.

مطالعه‌ی آزاد

دولت و توسعه در ایران

در طول سه قرن اخیر، کشور ما از نظر اقتصادی، سیاسی و اجتماعی فراز و نشیب‌های مهمی را پشت سر گذاشته و مسیر دشواری را طی کرده است. زمانی که جوامع اروپایی با پشت سر گذاشتن مراحل اولیه‌ی انقلاب صنعتی، در مسیر توسعه و پیشرفت‌های سریع قدم بر می‌داشتند، ایران به دلیل شرایط خاص اجتماعی – سیاسی خود در مسیری نامناسب قرار گرفت و مدت‌ها از توسعه و تحول بازماند. به همین دلیل، کشور ما در شرایط حاضر از کشورهای توسعه یافته‌ی جهان عقب افتاده است و برای جبران این عقب‌ماندگی باید به سختی تلاش و جدیت کند.

سؤالی که در اینجا مطرح می‌شود، این است که دولت در جریان توسعه‌ی ایران در چند قرن اخیر چه نقشی داشته است؟ در پاسخ به این سؤال می‌توان این بخش از تاریخ ایران را به سه دوره‌ی متمایز تقسیم کرد:

۱- قبل از سال ۱۳۰۰ هجری شمسی؛

۲- از سال ۱۳۰۰ تا ۱۳۵۷ (سال پیروزی انقلاب اسلامی)؛

۳- بعد از سال ۱۳۵۷ تاکنون.

(الف) دولت و توسعه در سال‌های قبل از ۱۳۰۰: دوران حکومت صفویه در ایران مصادف با دوران تغییر و تحول سریع در اروپا و شکل‌گیری قدرت‌های بزرگ در آن قاره بود. دولت‌های اروپایی با تجهیز ناوگان خود به رقابت شدید نظامی و تجاری با یک دیگر پرداختند. این رقابت موجب تسریع جریان پیشرفت این کشورها شد. آن‌ها از یک سو با چنگ اندادن بر دارایی‌های سایر ملت‌های جهان به ثروت‌اندوزی پرداختند و از سوی دیگر، در رقابت با یک دیگر به نوسازی سریع صنایع و تولیدات خود اقدام کردند.

در این ایام، ایران از کانون تحولات به دور بود و حاکمان وقت تصور درستی از شرایط جهان و وظایف خطیر تاریخی خود نداشتند. بدین جهت نتوانستند با انتخاب روش درست و بهره‌برداری از شرایط خاص آن زمان، جریان توسعه و نوسازی را آغاز کنند.

دولت ایران در آن زمان هزینه‌های خود را با گرفتن مالیات از مردم تأمین می‌کرد. در دوران بعضی از حکام وقت تلاش‌هایی نیز در جهت عمران و آبادانی ایران صورت می‌گرفت. کاروان‌سراها، راه‌ها، بنادر و پل‌ها ساخته می‌شدند اما به دلیل درک نادرست از شرایط جهان، عمدتی تلاش صرف خلق آثار هنر معماری می‌شد تا انتخاب سیاست‌های درست و گسترش صنایع پایه و ارتقای سطح علم و دانش در کشور.

همین وضع با شدت و ضعف در دوران بعد از صفویه هم ادامه یافت و به جز دوره‌های کوتاه آرامش و تلاش برای آبادانی کشور، عمدتی تلاش حاکمان برای تحکیم پایه‌های حکومت خود، افزودن بر خزانه از طریق غارت دسترنج مردم و اعطای امتیازات به وابستگان و خادمان خود و نیز تأمین هزینه‌های گراف دربار و تجملات صرف می‌شد.

طبعاً در چنین شرایطی نمی‌توان به شکل گیری توسعه در کشور با اتكا به سیاست‌های دولت امید داشت.

در دوران قاجار، بی‌کفایتی و عیاشی حکام به اوج رسید و ایران فرصت طلایی خود را برای جبران عقب‌ماندگی نسبت به اروپا – که در آن زمان هنوز چشم گیر نشده بود – از دست داد.

به بیان مختصر، حکومت‌های ایران از صفویه تا قاجاریه، درک درستی از توسعه نداشتند. در عین حال، اکثر حاکمان این دوران فاقد کفایت لازم برای اداره‌ی امور کشور بودند و بیشتر به کسب قدرت و منافع شخصی خود می‌اندیشیدند.

ب) دولت و توسعه از ۱۳۰۰ تا ۱۳۵۷: این دوران با حکومت رضاخان و تشکیل سلسله‌ی پهلوی آغاز می‌شود و تا زمان پیروزی انقلاب اسلامی ادامه می‌یابد.

ویژگی عمدہ این دوره، وابستگی شدید و سرسپردگی حاکمان به قدرت‌های بیگانه است. حاکمان دوره‌ی پهلوی چون از همان ابتدای کار به بیگانگان وابستگی مطلق داشتند و برای اجرای سیاست‌های قدرت‌های بزرگ روی کار آمده بودند، خود را خادم قدرت‌های استکباری این دوران می‌دانستند. وظیفه‌ی عمدہ این حاکمان این بود که جریان نوسازی و توسعه‌ی ایران را به صورتی مجازی و بیمارگونه شکل بدنهند و ظواهری از توسعه را در ایران به نمایش بگذارند، به گونه‌ای که وابستگی ایران به قدرت‌های بزرگ روز به روز بیشتر شود و در عین حال، با استناد به توسعه‌ی ظاهري و نمایشی بتوانند ملت را به اشتباه بیندازنند و مخالفان وطن دوست خود را نزد ملت بی اعتبار کنند. اگر دولت پهلوی به چنین هدفی دست می‌یافتد، قدرت‌های بزرگ بدون هراس از بیداری و قیام ملت می‌توانستند ثروت‌های این ملت را غارت کنند.

در این دوران، دولت حضوری گسترده در عرصه‌ی اقتصاد کشور داشت و توانست سازمان و تشکیلات خود را نوسازی کند و شکل جدیدتری به خود بگیرد. در عین حال، نظام نوینی را در مالیات‌گیری و بودجه‌بندي کشور پدید آورد. از سوی دیگر، در نتیجه‌ی افزایش درآمدهای نفتی، قدرت اقتصادی دولت افزایش یافت. در این زمان، دولت با هدف ایجاد توسعه‌ی ظاهري و نمایشی، به اجرای طرح‌های عمرانی متعدد در کشور پرداخت و بدین ترتیب، بخشی از درآمدهای نفتی کشور صرف ساخت و ساز شد. کارخانه‌ها و مؤسسات زیادی شکل گرفتند و دولت به عنوان یک کارفرمای بزرگ در عرصه‌ی اقتصاد مطرح شد.

در دوران پهلوی، به رغم گسترش برقی صنایع و افزایش تولیدات صنعتی و بهبود برخی شاخص‌های اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی، ایران به توسعه دست نیافت و با افزایش وابستگی اقتصادی به خارج و رشد مصرف‌گرایی، بیماری اقتصاد ایران شدیدتر و مسیر توسعه‌ی آن دشوارتر شد.

فعالیت ۹

در مورد تحولات اقتصادی ایران از سال ۱۳۰۰ تا زمان پیروزی انقلاب گفت و گو

کنید.

پ) دولت و توسعه بعد از پیروزی انقلاب اسلامی: با پیروزی انقلاب اسلامی در بهمن ماه ۱۳۵۷، ملت ایران بر سرنوشت خود حاکم شد؛ بساط حاکمان وابسته به بیگانه را از کشور برچید و با تصمیم و عزم خود و بدون توجه به خواست و اراده‌ی مستکبران جهان‌خوار، حرکت به سمت توسعه را آغاز کرد.

انقلاب اسلامی وارث اقتصادی بیمار و به شدت وابسته بود. در سال‌های اول بعد از پیروزی انقلاب، به دو دلیل نقش دولت و حضور آن در اقتصاد افزایش یافت:

۱— به دنبال اعلام قانون ملی شدن بعضی از فعالیت‌های اقتصادی، اداره‌ی تعداد قابل توجهی از کارخانه‌ها و مؤسسات تولیدی— تجاری به دولت سپرده شد. بدین ترتیب، محدوده‌ی عمل دولت وسیع‌تر گردید. این کارخانه‌ها و مؤسسات تولیدی— تجاری عمدتاً متعلق به وابستگان دربار بود و آن‌ها با غارت ثروت ملت، مالکیت این واحدها را تصاحب کرده بودند. این افراد در ماه‌های آخر حکومت پهلوی، با استقراض از بانک‌ها بسیاری از ذخایر کشور را به خارج منتقل کردند و خود نیز گریختند و در نتیجه، کارخانه‌های آنان به‌تملک بانک و دولت درآمد.

۲— با آغاز جنگ تحمیلی عراق علیه ایران— که با حمایت قدرت‌های بزرگ جهان شکل گرفت— و نیز محاصره‌ی اقتصادی ایران از طرف قدرت‌های بزرگ— که با هدف تضعیف بنیه‌ی اقتصادی و دفاعی کشور انجام گرفت— شرایطی پدید آمد که دولت به ناچار و ناخواسته در عرصه‌ی اقتصادی کشور بیش‌تر حضور یافت و با هدف جلوگیری از تشدید بحران‌ها و نابه سامانی‌های اقتصادی و اجتماعی، به فعالیت در این عرصه پرداخت. به عبارت دیگر، به طور ناخواسته به یک کارفرمای بزرگ تبدیل شد.

فعالیت ۱۰-۵

در مورد تحولات اقتصادی ایران از پیروزی انقلاب تا پایان دهه‌ی اول انقلاب گفت و گو کنید.

در دهه‌ی دوم عمر انقلاب اسلامی، دولت با هدف کاهش ابعاد فعالیت خود در اقتصاد و دادن آزادی عمل بیشتر به بخش خصوصی، تلاش‌هایی را آغاز کرد. در این ایام، سیاست کلی دولت تشویق مردم به فعالیت هر چه بیشتر در عرصه‌ی اقتصاد و واگذاری کارخانه‌ها و شرکت‌های دولتی به بخش خصوصی بود که این روند هم چنان ادامه دارد. به این ترتیب، زمینه‌ی لازم برای افزایش سرمایه‌گذاری بخش خصوصی فراهم شد و حرکت به سمت رشد و توسعه‌ی اقتصادی واقعی امکان‌پذیر گردید.

در سال‌های اخیر دولت کوشیده است با بازنگری در نقش خود در عرصه‌ی اقتصاد و رفع کاستی‌ها و مشکلات خویش ضمن کاهش ابعاد فعالیت و به عبارت دیگر کوچک‌تر ساختن خود، بر کارآمدی خویش بیفزاید و به دولتی کوچک‌ولی کارآمد تبدیل شود. در این سال‌ها و پس از آن، تلاش برای افزایش سرمایه‌گذاری بخش خصوصی، جذب سرمایه‌گذاری خارجی، افزایش کارآبی و بهره‌وری در عرصه‌ی اقتصاد هم چنان ادامه یافته است.

فعالیت ۱۱-۵

در مورد سیاست دولت در زمینه‌ی اداره‌ی اقتصاد جامعه در سال‌های اخیر گفت و گو کنید.

پرسش

- ۱- چرا طرفداران اقتصاد آزاد با دخالت دولت در اقتصاد مخالفند؟
- ۲- دیدگاه طرفداران مداخله‌ی دولت در اقتصاد را به اختصار بیان کنید.
- ۳- به نظر شما تشبیه رابطه‌ی دولت و بخش خصوصی به رابطه‌ی پدر و مادر با فرزندشان صحیح است؟ چرا؟

بخش

۶

اقتصاد جهان (نظم اقتصاد بین‌الملل)

تجارت بین‌الملل

فصل ۱

آیا کشوری را می‌شناسید که به تجارت بین‌الملل
نیاز نداشته باشد؟

انسان‌ها به دلیل خواسته‌های متنوعی که دارند، به برقراری ارتباط با یک‌دیگر نیازمندند. ارتباط اقتصادی نیز براساس همین نیاز شکل می‌گیرد. این ارتباط گاه به صورت بسیار ساده و در حد مبادله بین دو روستا و زمانی به شکل پیچیده و در سطح بین‌المللی بروز می‌کند. ارتباط اقتصادی امروزه با مقررات خاص خود در قالب تجارت بین‌الملل شکل‌گرفته است و صدها سازمان در سراسر جهان برای رفع محدودیت‌ها و هموار کردن راه‌های مناسب تجارت بین کشورها فعالیت می‌کنند.

موانع تجارت بین‌الملل در گذشته

در زمان‌های گذشته، عواملی چند مانع

رشد و توسعه‌ی تجارت بین‌الملل می‌شد. مهم‌ترین این عوامل عبارت بودند از:

۱- **موانع قانونی، ناامنی و ضعف دولت‌ها**: در گذشته، ناامنی و ضعف دولت‌ها در حاکمیت بر سرزمین خود مانع از آن می‌شد که افراد با خاطری مطمئن به تجارت پردازند. برای مثال، اگر فردی می‌خواست کالایی را از شهری به شهر دیگر صادر کند، با خطر

حمله و هجوم دزدها و راهزنان رو به رو می شد. همچنین حاکمان محلی هر یک برای خود مقرر اتی داشتند که غالباً تغییر می کرد و این تغییرات قابل پیش بینی نبود. به علاوه، برای یک تاجر صدور کالا از یک کشور به کشور دیگر علاوه بر خطرات داخلی، به روابط بین دولت ها نیز بستگی داشت. در صورتی که روابط بین دولت ها دوستانه نبود، ورود تاجر به کشور مقصد با مشکلات زیادی همراه بود و چه بسا او کلیه کالاهای خود را از دست می داد. مجموعه ای این مسائل، سبب از بین رفتن انگیزه هی تجارت در افراد می شد.

۲ - هزینه های تجارت: نبود وسایل حمل و نقل و راه های مناسب، هزینه های تجارت را به شدت افزایش می داد. به طوری که به ناچار حمل و نقل کالاهای تنها در محدوده خاصی انجام می گرفت و اغلب، افراد در طول عمر خود فقط کالاهایی را مصرف می کردند که در منطقه ای محل سکونت آن ها تولید می شد. تولید کنندگان نیز به ناچار همیشه مقادیر محدودی کالا تولید می کردند و خود مصرف کننده کالاهای خوش بودند و

هرگز از تولیدات دیگران بهره نمی برندند. محدوده تولید کالاهای به حدی بسته بود که افراد حتی وضعیت بهتر تولید را تصور هم نمی کردند.

در چنین شرایطی،

وقتی دریانوردان یا سایر افراد به دیگر کشورها مسافرت می کردند، با انبوھی از کالاهایی رو به رو می شدند که یا در کشورشان وجود نداشت یا بسیار کمیاب بود. البته فراوانی کالا در بعضی کشورها علل گوناگونی داشت که از جمله ای آن ها وجود شرایط جغرافیایی مناسب، فراوانی منابع طبیعی و تجربه ای بالای افراد در تولید کالاهای مختلف را می توان برشمرد. فراهم بودن شرایط جغرافیایی مناسب و وجود منابع لازم فرصتی را در اختیار تولید کنندگان قرار می داد تا با صرف هزینه و زمان کمتر، تولید بیشتری داشته باشند.

همچنین، تکرار تولید نوع خاصی از کالا سبب بالا رفتن مهارت افراد در تولید آن کالا و نیز افزایش کیفیت تولید می شد.

به دلیل فراوانی برخی از کالاهای در یک منطقه، گاه مقدار زیادی از این کالاهای به شکل

غیرمتعارفی به مصارف دیگر می‌رسید. برای مثال، در مناطقی که شرایط برای دامپوری مناسب بود، روغن حیوانی به مقدار فراوانی تولید می‌شد و مردم با وجود کیفیت بسیار زیاد این ماده، به علت دسترسی نداشتن به مناطق دیگر جهت فروش مازاد تولید خود، از آن به عنوان سوخت چراغ استفاده می‌کردند.

در نتیجه‌ی تولید فراوان پاره‌ای از کالاها در بعضی کشورها و کمیابی آن‌ها در کشورهای دیگر، گاه مسافران مقادیری از این کالاها را با خود به کشورشان می‌بردند و با فروش آن‌ها هزینه‌ی سفر خویش را تأمین می‌کردند. همین امر یکی از عوامل تشویق افراد به تجارت بود.

در زمان حاضر، به دلیل پیشرفت دانش فنی بشر، وجود امنیت نسبی در سرزمین‌ها، راه‌های مناسب و مقررات مورد قبول بین‌المللی، هزینه‌های تجارت نه تنها در داخل مرزها بلکه در خارج از آن نیز کاهش یافته است.

به همین سبب، کالاها به سرعت از مناطق تولید به سرتاسر جهان انتقال می‌یابند و هیچ‌کس از این اتفاق بزرگ شکفت‌زده نمی‌شود؛ در حالی که در گذشته هرگز کسی تصور نمی‌کرد که روزی بتواند گندم آرژانتین و پنیر دانمارک را در فاصله‌ی هزاران کیلومتری از محل تولید آن‌ها در خانه‌ی خود مصرف کند.

هم‌اکنون، روزانه هزاران تن نفت از محل استخراج به سراسر کره‌ی زمین انتقال می‌یابد و کالاهای فاسد شدنی به وسیله‌ی وسایل حمل و نقل مجهز به سیستم‌های خنک‌کننده، بدون از دست دادن کیفیت خود به نقاط مورد نیاز حمل می‌شوند.

فعالیت ۱-۶

در منطقه‌ی شما وجود کدام یک از انواع وسایل حمل و نقل می‌تواند هرچه بیش‌تر از هزینه‌های تجارت بکاهد؟ در این زمینه تحقیق کنید.

تجارت بین‌الملل

تولیدکنندگان معمولاً^۱ فرست، تخصص و امکانات لازم را برای فروش تولیدات خود به مصرف کنندگان مناطق دیگر ندارند. به همین دلیل، این کار را از طریق افرادی که شغل آن‌ها خرید محصول در مرکز تولید و فروش آن در

مناطق مصرف است، انجام می‌دهند. به این افراد در اصطلاح تاجر یا بازرگان گفته می‌شود. در واقع، تاجر کسی است که با توجه به شرایط زمانی و مکانی، کار تشخیص نیازها و تولید کالاها و خدماتی را که عرضه‌ی آن‌ها با رعایت جوانب صرفه‌جویی و سودبخشی لازم است، برعهده می‌گیرد.

امروزه همراه با گسترش جوامع و متنوع شدن کالاهای تولیدی و وسائل حمل و نقل و ظهور بسیاری تحولات دیگر، تجارت با روش‌های علمی انجام می‌گیرد. در همه‌ی دانشگاه‌های دنیا نیز رشته‌های خاصی مرتبط با این زمینه وجود دارد و هزاران نفر در این رشته‌ها به تحصیل مشغول‌اند. بنابراین، هر کشور و سازمانی که نیروهای متخصص و آموزش دیده‌ی بیشتری در اختیار دارد، در زمینه‌ی تجارت موفق‌تر است.

کلیه‌ی امور بازرگانی که تاجر به آن‌ها می‌پردازد، در حوزه‌ی تجارت قرار دارند. در صورتی که فعالیت تجاری در خارج از مرزهای یک کشور صورت گیرد، به آن تجارت خارجی می‌گویند. تجارت بین‌الملل مجموعه فعالیت‌های تجاری است که بین کشورهای مختلف دنیا انجام می‌شود.

۶- فعالیت

در زمینه‌ی آموزش بازرگانی در دانشگاه‌های کشور ما چه رشته‌هایی وجود دارد؟ در این باره تحقیق کنید.

چرا ملت‌ها به تجارت روی می‌آورند؟

شرایط و امکانات موجود در هر

کشور سبب می‌شود که ساکنان آن کشور به تولید کالاهای خاصی پردازند. به هر حال، مردم هر کشور نیازهای گوناگونی دارند که اغلب، امکانات داخلی برای رفع آن‌ها کافی نیست. به همین جهت، کشورهای مختلف باید از طریق تجارت بین‌الملل نیازهای متقابل یک‌دیگر را رفع کنند. عوامل متعددی موجب روی آوردن کشورها به تجارت بین‌الملل می‌شود. برخی از این عوامل عبارت اند از :

۱- یک‌سان نبودن منابع و عوامل تولید: کشورها از نظر در اختیار داشتن منابع طبیعی، معادن زیرزمینی و نیروی انسانی متخصص شرایط یک‌سانی ندارند. بعضی از آن‌ها

از زمین‌های حاصل‌خیز و منابع آبی کافی، برخی از منابع زیرزمینی فراوان و برخی دیگر از نیروی انسانی متخصص بهره‌مندند. برای مثال، کشور ایران دارای منابع نفت و گاز فراوان است، در کشور استرالیا ماده‌ی معدنی الومینیم^۱ فراوان یافت می‌شود و کشور ژاپن نیروی متخصص فراوان در اختیار دارد.

۲- یک سان نبودن کشورها از نظر دسترسی به فناوری: دستیابی به فناوری کار ساده‌ای نیست و کشورهای توسعه یافته طی سال‌های متمادی با انجام دادن آزمایش‌های مختلف، کسب تجربیات متعدد و صرف هزینه‌های فراوان موفق شده‌اند به اختراعات جدید و فناوری نوین دست یابند. به همین دلیل، آن‌ها یافته‌های خود را به رایگان در اختیار سایر کشورها قرار نمی‌دهند؛ ضمن این که انتقال فناوری به سادگی ممکن نیست. از سوی دیگر، حتی دست یافتن به اطلاعات علمی و فناوری، تولید یک کالا با کیفیت مطلوب را تضمین نمی‌کند. از همین‌رو، در شرایط حاضر سطح فناوری در کشورهای مختلف متفاوت است.

۳- شرایط اقلیمی متفاوت: تنوع آب و هوایی و شرایط طبیعی متفاوت در سرزمین‌های مختلف، باعث می‌شود که هر سرزمین شرایط تولید محصولات خاصی را داشته باشد. برای مثال، پسته‌ی مرغوب در شرایط آب و هوایی برخی نقاط ایران و فندق و بادام خوب در شرایط آب و هوایی برخی نقاط کشور ترکیه به عمل می‌آید. در اقتصاد تأثیر همه‌ی عوامل فوق را تحت یک عنوان به نام مزیت نسبی مطرح می‌گردد:

۱- ماده‌ی اولیه‌ی تولید آلومینیم

مزیت نسبی

در بسیاری از مناطق استان گیلان برنج کاری انجام می‌شود. در واقع، به دلیل فراهم بودن امکانات لازم (آب، زمین و رطوبت کافی) محصول برنج در این منطقه به خوبی به عمل می‌آید و کاشتن آن برای کشاورزان مقرر شده است و بنابراین، آن‌ها به جای هر محصول دیگری، برنج می‌کارند. همچنین، زمین‌های بسیاری از مناطق استان فارس به زیر کشت گندم می‌رود. شرایط آب و هوایی و خاک مناسب در فارس به گونه‌ای است که محصول گندم در این منطقه به خوبی به عمل می‌آید. هر چند در برخی از نقاط فارس امکان برنج کاری وجود دارد اماً برنج فارس از لحاظ کیفیت و میزان بازدهی با برنج گیلان قابل مقایسه نیست. در نتیجه، بهتر است هر یک از این دو استان به کشت محصولی پردازد که هزینه‌ی کمتری به بار می‌آورد. آن‌گاه با مبادله‌ی کالای خود با استان دیگر، محصول مورد نیاز خود را ارزان‌تر تهیه نماید.

این واقعیت در صحنه‌ی بین‌المللی نیز در مورد کشورهایی که از نظر شرایط جغرافیایی، نوع خاک، منابع زیرزمینی، مقادیر سرمایه و دست‌یابی به فناوری در وضعیت‌های متفاوتی قرار دارند صادق است. از این‌رو، هر کشور باید منابع اقتصادی خود را برای تولید کالاهایی به کار گیرد که هزینه‌ی تولید آن‌ها نسبت به هزینه‌ی تولید کالاهای مشابه در کشورهای دیگر، کم‌تر باشد. برای مثال، به دلایل جغرافیایی، قهوه در برزیل ارزان‌تر از مصر تولید می‌شود و تولید پنبه در مصر ارزان‌تر از برزیل است.

اصل «مزیت نسبی» نیز همین نکته را بیان می‌کند. براساس این اصل، هر منطقه یا کشور باید کالایی را تولید کند که هزینه‌ی تولید آن در مقایسه با سایر نقاط کم‌تر باشد.

فعالیت ۳-۶

چرا فرش و پسته‌ی ایران به خارج صادر می‌شود؟ در این زمینه تحقیق کنید.

چرا تجارت بین‌الملل دارای منافع است؟

تجارت بین‌الملل برای تمامی

کشورها و مؤسسات و افراد دست‌اندرکار آن، می‌تواند سودآور باشد. پیش از این، گفتیم که کشورها با توجه به برتری یا مزیت نسبی از طریق تجارت می‌توانند منافع زیادی را نصیب

مردم خود کنند. در اینجا در مورد دو گروه عمده‌ای که از تجارت بین‌الملل سود می‌برند، توضیح می‌دهیم.

۱- تولیدکنندگان

الف) ادامه‌ی کار بسیاری از تولیدکنندگان به وارد کردن ماشین‌آلات و لوازم یدکی یا مواد اولیه از دیگر کشورها بستگی دارد.

ب) بازارهای داخلی محدودند؛ به همین دلیل، تولیدکنندگان از طریق صادرات می‌توانند به بازارهای وسیع‌تری دسترسی داشته باشند و کالاهای اضافی خود را با قیمت بالاتر و شرایط بهتر به فروش رسانند.

پ) در نتیجه‌ی تجارت بین‌الملل، کالاهای خارجی وارد کشورها می‌شوند و تولیدکنندگان داخلی را به تلاش برای تولید بهتر و کارآمدتر و ادار می‌سازند. این امر موجب بهبود کیفیت کالاهای تولیدی در سطح جهان می‌شود.

۲- مصرفکنندگان

الف) واردات کالاهای خارجی به مصرفکنندگان امکان می‌دهد که از کالاهای متنوع و ارزان استفاده کنند؛ زیرا کالاهای خارجی در صورتی وارد یک کشور می‌شوند که از کالاهای مشابه داخلی ارزان‌تر و مرغوب‌تر باشند یا مشابه آن‌ها در داخل تولید نشود.

ب) صادرات کالا به خارج سبب می‌شود که مصرفکنندگان ارز لازم برای پرداخت بهای کالاهای ضروری وارداتی را به دست آورند.

نقش تجارت بین‌الملل در اقتصاد کشورها

منافع حاصل از تجارت

بین‌الملل به کشورها کمک می‌کند که از تولیدات کشورهای دیگر بهره ببرند و کالاهای موردنیاز مردم خود را با قیمت ارزان‌تر و کیفیت بهتر از خارج تهیه کنند. هم‌چنین تولیدکنندگان را تشویق می‌کند که با صدور کالاهای خود به خارج از کشور، سود مناسبی دریافت کنند. در مجموع، تجارت بین‌الملل وضعیت اقتصادی کشورها را بهبود می‌بخشد. علاوه بر آثار مثبت تجارت بین‌الملل بر اقتصاد کشورها (که به آن اشاره کردیم)، دست‌یابی به تخصص نیز می‌تواند به عنوان یک عامل مهم دیگر، اقتصاد کشورها را تحت تأثیر قرار دهد. تخصص بین‌المللی موجب می‌شود که هر کشور به تولید آن دسته از کالاهای خدماتی

پیردازد که منابع طبیعی، سرمایه، نیروی انسانی و تجربه و معلومات فنی مناسب با آن را در اختیار دارد. این تخصص و تقسیم کار موجب می‌شود که از منابع تولیدی کشورها حداکثر استفاده به عمل آید، حجم تولیدات در جهان افزایش یابد و قیمت کالاهای ارزان‌تر شود.

تخصص و تقسیم کار بین المللی

فرض کنید در دو کشور منابع مختلف تولیدی

(کشاورزی، صنعتی و معدنی) به حد کافی وجود دارد. این کشورها می‌توانند کالاهای خدمات گوناگونی را در داخل تولید کنند اما هرگز نمی‌توانند کلیه کالاهای خدمات را با هزینه‌ی مساوی و کیفیت یکسان تولید و عرضه نمایند. برای مثال، کشورهای اروپایی

می‌توانند فرش دست بافت نیز تولید کنند اما در صورت انجام دادن چنین کاری زیان خواهند دید؛ زیرا هزینه‌ی تمام شده‌ی فرش در ایران کمتر از هزینه‌ی تمام شده‌ی این کالا در اروپاست. هم چنین، وجود بافندگان متخصص سبب کیفیت برتر فرش تولیدی ایران است. از این‌رو، هر کشور بهتر است کالاهایی را تولید کند که در تولید آن‌ها تخصص دارد. هم‌چنین کالاهایی را که تخصص لازم برای تولید آن‌ها را ندارد، از دیگر کشورها

وارد کند. تخصص بین‌المللی نیروی تولیدی کل کشورهای جهان و نیز حجم کالاهای تولید شده در جهان را افزایش می‌دهد. در نتیجه‌ی این امر، سطح زندگی مردم کشورهایی که در مبادلات بین‌المللی شرکت دارند، بهبود می‌یابد.

تخصص و تقسیم کار در داخل کشور

مبادلات بازارگانی بین نواحی مختلف

یک کشور با مبادلات بازارگانی بین کشورهای مختلف، تفاوت چندانی ندارد؛ زیرا به نفع نقاط مختلف یک کشور یا کشورهای مختلف جهان است که هر یک به تولید کالاهای خدماتی مناسب با شرایط محلی خود اقدام کنند.

بازرگانی منطقه‌ای که امروزه در بسیاری از مناطق جهان صورت می‌گیرد، براساس همین قاعده است. برای مثال، کشورهای اروپایی با تشکیل اتحادیه اقتصادی و حتی انتخاب پول واحد، بازرگانی کل اروپا را تقریباً به صورت بازرگانی داخلی درآورده‌اند.

فعالیت ۶

- ۱- در مورد نقش تجارت بین‌الملل در اقتصاد کشورها در کلاس گفت‌وگو کنید.
- ۲- برخی از تأثیرات تقسیم کار بین‌المللی را در اقتصاد کشورها فهرست کنید.

پرسش

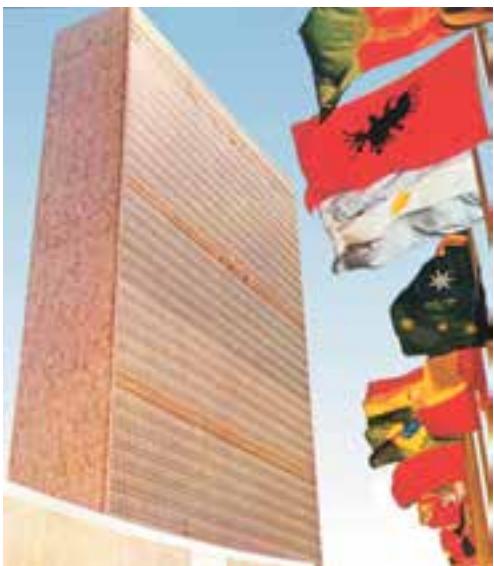
- ۱- به نظر شما چرا کشورها به تجارت بین‌الملل روی می‌آورند؟
- ۲- محدودیت‌هایی را که درگذشته مانع رشد و توسعه تجارت بین‌الملل می‌شد، ذکر کنید.
- ۳- عواملی که انگیزه‌ی تجارت بین‌الملل را در افراد ایجاد می‌کند یا آن را از بین می‌برد، بر شمرید.
- ۴- مزیت نسبی چیست و چه تأثیری بر تجارت بین‌الملل دارد؟
- ۵- شرایط اقلیمی چگونه بر تجارت بین‌الملل تأثیر می‌گذارد؟
- ۶- مصرف‌کنندگان از تجارت بین‌الملل چه سودی می‌برند؟

فصل ۲

آشنایی با برخی نهادها و سازمان‌های مؤثر در اقتصاد جهان

از سازمان تجارت جهانی چه می‌دانید؟

مقدمه

بدون تردید نهادها و سازمان‌های اقتصادی جهانی و منطقه‌ای در تنظیم روابط اقتصادی خارجی بین کشورهای مختلف نقش مهمی ایفا می‌کنند. دلیل این امر، گسترش سریع روابط تجاری و مالی بین کشورهای جهان، به خصوص در نیم قرن اخیر است. از سوی دیگر، این سازمان‌ها و نهادها با گره زدن منافع اقتصادی کشورهای مختلف جهان به یک دیگر سبب صلح و ثبات منطقه‌ای و جهانی می‌شوند.

در این فصل، ما به بررسی تعداد معددی از این نهادها و سازمان‌ها خواهیم پرداخت اما قبل از شروع بحث باید به دو نکته‌ی مهم اشاره کنیم؛ اول این که تقریباً تمامی نهادها و سازمان‌های اقتصادی بین‌المللی و منطقه‌ای مهم دنیا پس از جنگ جهانی دوم تأسیس شده‌اند و این زمان مقارن است با گسترش سریع روابط اقتصادی بین کشورهای جهان.

دوم این که شاخص‌ترین نهادها و سازمان‌های مهم و مؤثر بین‌المللی، مؤسسات وابسته به سازمان ملل متحد هستند.

۱- صندوق بین‌المللی پول^۱

یکی از مؤسسات اقتصادی مهم وابسته به سازمان ملل متحد، صندوق بین‌المللی پول است. قرارداد تأسیس صندوق بین‌المللی پول را نمایندگانی از ۴۴ کشور جهان، در ژوئیه‌ی سال ۱۹۴۴ در «برتن وودز»^۲ امریکا امضا کردند اماً امروزه تمامی کشورهای مستقل دنیا عضو این صندوق هستند. هدف اصلی و اولیه‌ی ایجاد صندوق، همکاری کشورهای عضو جهت حل مسائل پولی بین‌المللی بود. به هر حال، همان‌طور که در اساس‌نامه‌ی صندوق نیز آمده است، این مؤسسه از ابتدای تأسیس اهداف دیگری را نیز دنبال می‌کرد که عبارت بودند از :

(الف) ارتقای سطح اشتغال در کشورهای عضو، افزایش درآمد واقعی و توسعه‌ی منابع تولیدی آن‌ها از طریق گسترش بازارگانی بین‌المللی؛
ب) تشویق ثبات ارزی و جلوگیری از کاهش رقابت‌آمیز ارزش پول‌ها نسبت به یک دیگر؛

پ) کمک به برطرف کردن مشکلات موازنۀ پرداخت‌های خارجی کشورهای عضو از طریق اعطای وام به اعضاء در صورت نیاز.

صندوق بین‌المللی پول به منظور دست‌یابی به اهداف گفته شده، اصولی را سرلوحه‌ی مقررات پولی جهان قرارداد که مهم‌ترین آن‌ها عبارت بودند از :

۱- تثبیت نرخ ارز^۳ در کشورهای عضو از طریق تعریف ارزش پول‌های مختلف بر حسب طلا. برای مثال، قیمت رسمی دلار به طلا $\frac{1}{9}$ گرم طلا، قیمت رسمی پوند انگلیس $\frac{2}{2}$ گرم طلا و ریال ایران $\frac{24}{24}$ گرم طلا تعیین شد.

۱- International monetary fund

۲- Bretton Woods

۳- به پول کشورهای خارجی «ارز» گفته می‌شود. به عبارت دیگر، پول‌های خارجی برای اتباع یک کشور خاص ارز هستند؛ مثلاً مارک آلمان، فرانک فرانسه، دلار امریکا و روپیه‌ی هند برای مردم کشور ما ارز محسوب می‌شوند. هم‌چنین به بهای یک واحد پول خارجی بر حسب پول رایج داخلی «نرخ ارز» می‌گویند.

۲- حدود نوسان ارزش پول‌ها نسبت به یک دیگر ۱ درصد بالا یا پایین نرخ برابری ارزها تعیین شد و تغییر در ارزش پول کشورهای عضو، در شرایط خاص و با اجازه‌ی صندوق امکان‌پذیر بود.

۳- تعیین دلار به عنوان پول کلیدی و قابلیت تبدیل به طلا به منظور حفظ ارزش آن. این تصمیم‌گیری به دلیل قدرت اقتصادی عظیم امریکا در آن زمان صورت گرفت. تولید داخلی این کشور در آن زمان ۴۰ درصد تولید کل دنیا بود.

این اصول تا سال ۱۹۷۱ که سیستم پولی بین‌المللی دستخوش دگرگونی‌هایی شد، به‌طور کامل پابرجا بود. از دلایل اصلی دگرگونی سیستم پولی بین‌المللی، کاهش قدرت اقتصادی امریکا و تقویت اقتصاد کشورهای دیگر نظیر آلمان، ژاپن و سایر کشورهای روبه‌رشد بود. از سوی دیگر، رشد تراز پرداخت‌های خارجی منفی امریکا که به دنبال جنگ‌های کره و به خصوص ویتنام به اوج خود رسید، سبب تضعیف دلار و در نهایت، غیرقابل تبدیل شدن آن به طلا شد. یکی از پیامدهای دگرگونی در سیستم پولی بین‌المللی، پذیرش انعطاف در نرخ ارزها (از سال ۱۹۷۳) و چندارزی شدن نظام پولی بین‌المللی است.

فعالیت ۵-۶

در مورد مهم‌ترین هدف صندوق بین‌المللی پول گفت‌وگو کنید.

۲- بانک جهانی^۱

از دیگر مؤسسات وابسته به سازمان ملل متحد، بانک جهانی است. بانک جهانی متشکل از سه مؤسسه‌ی مالی است که اهداف کم و بیش مشترکی را دنبال می‌کنند. این سه مؤسسه عبارت‌اند از: بانک بین‌المللی توسعه و ترمیم، مؤسسه‌ی مالی بین‌المللی و سازمان بین‌المللی توسعه. گرچه زمان تأسیس و هدف اولیه‌ی این سه مؤسسه متفاوت است ولی به‌دلیل وظایف نزدیک و شباهت سازمانی آن‌ها با یک دیگر، این مؤسسات را هم‌زمان و به‌دنبال هم بررسی می‌کنیم.

۱- بانک بین‌المللی توسعه و ترمیم (بانک جهانی): این مؤسسه در سال ۱۹۴۴ در کنفرانس برلن وودز و هم‌زمان با تأسیس صندوق بین‌المللی پول پایه‌گذاری شد ولی

فعالیت‌های خود را در سال ۱۹۴۶ آغاز کرد. این بانک که بعدها بانک جهانی خوانده شد، با هدف جبران خرابی‌های ناشی از جنگ دوم جهانی در کشورهای عضو به وجود آمد. بانک جهانی تا سال ۱۹۴۸ و شروع برنامه‌ی مارشال^۱ تمامی توان خود را بر بازسازی اروپا منمرکز کرد ولی پس از آن، اعطای اعتبار به کشورهای در حال توسعه را مهم‌ترین وظیفه‌ی خود قرار داد.

۲— مؤسسه‌ی مالی بین‌المللی: مؤسسه‌ی مالی بین‌المللی در ۲۵ ماه مه سال ۱۹۵۵ میلادی به عنوان شعبه‌ای از بانک جهانی تأسیس گردید. از وظایف مهم این مؤسسه گسترش فعالیت‌های اقتصادی بخش خصوصی در کشورهای در حال توسعه است. مؤسسه‌ی مذبور برای دست‌یابی به این هدف، به مؤسسات بخش خصوصی کشورهای در حال توسعه وام می‌دهد؛ بدون این که از دولت‌ها برای بازپرداخت این وام‌ها ضمانت بگیرد. این وام‌ها باید در جهت مدرنیزه کردن، گسترش فعالیت‌های صنعتی و افزایش بازدهی این گونه فعالیت‌ها صرف شوند. هدف اصلی مؤسسه‌ی مالی بین‌المللی از سرمایه‌گذاری در بنگاه‌های اقتصادی بخش خصوصی کسب سود نیست اما غالباً سود نیز به دست می‌آورد.

۳— سازمان بین‌المللی توسعه: سازمان بین‌المللی توسعه در ۲۶ زانویه سال ۱۹۶۰ میلادی به عنوان شعبه‌ی دیگری از بانک جهانی و به منظور رسیدگی به وضعیت بدھی کشورهای در حال توسعه تأسیس گردید. سازمان مذبور دارای دو گروه عضو است؛ گروه اول شامل ۱۷ کشور صنعتی است که سهم خود را به طلا یا ارزهای قابل تبدیل پرداخت کرده‌اند و گروه دوم شامل کشورهایی است که ۱۰ درصد سهم خود را به ارز و مابقی را به صورت پول داخلی خود پرداخت کرده‌اند.

از وظایف اصلی سازمان بین‌المللی توسعه، گسترش فعالیت‌های اقتصادی، افزایش بهره‌وری و سطح زندگی در کشورهای در حال توسعه از طریق اجرای طرح‌های مطالعاتی، برگزاری سمینارها و سخنرانی‌ها و همچنین اعطای اعتبار با شرایط آسان به کشورهای مذکور است. شرایط اعطای اعتبار از طرف این سازمان از شرایط بانک جهانی بهتر است. این سازمان وام‌های اعطایی را فقط برای انجام طرح‌های توسعه و با ضمانت دولت‌ها پرداخت می‌کند و کمک‌های توسعه‌ی خود را فقط به کشورهایی ارائه می‌دهد که درآمد

۱— امریکا بعد از جنگ جهانی دوم، برای بازسازی اقتصادهای آسیب‌دیده‌ی کشورهای هم‌پیمان خود در اروپا مبالغ هنگفتی صرف کرد. این برنامه‌ی بازسازی به طرح یا برنامه‌ی مارشال معروف است.

سرانه‌ی آن‌ها بسیار پایین باشد.

۳— سازمان تجارت جهانی^۱

در سی ام اکتبر ۱۹۴۷ موافقت نامه‌ای با عنوان

«موافقت نامه‌ی عمومی تعرفه و تجارت»^۲ (گات سابق) به امضای نمایندگان ۲۳ کشور جهان رسید. هدف اصلی این موافقت نامه، ایجاد نظام اقتصادی بین‌المللی آزاد بود و در آن از دولت‌های امضاکننده خواسته شده بود که دخالت خود را در امور تجارت بین‌الملل به کمترین حد برسانند تا بنگاه‌های تولیدی از قدرت و امکانات رقابتی یکسانی در سطح بین‌المللی برخوردار شوند. «گات» در نظر داشت این هدف نهایی را از طریق اصول زیر تحقق بخشد:

الف) اصل دولت کاملة الوداد: براساس این اصل، چنان‌چه یکی از اعضاء در زمینه‌ی عوارض گمرکی وارداتی یا صادراتی شرایط مساعدی را به کشوری اعطا کند، سایر کشورهای عضو خود به خود باید این شرایط را رعایت کنند.

ب) اصل تسّری رفتار داخلی: براساس این اصل، مقررات مربوط به کالاهای داخلی و خارجی باید یکسان باشد. هدف از این اصل، جلوگیری از وضع مقرراتی است که بین کالاهای داخلی و خارجی تبعیض قائل می‌شود.

پ) کاهش تدریجی عوارض گمرکی: اعضای گات با انجام مذاکرات همه جانبه در اجلاس مختلف، در صدد کاهش مرحله‌ای و گام به گام عوارض گمرکی بوده‌اند.

ت) ممنوعیت برقراری محدودیت‌های مقداری: گات در نظر گرفتن محدودیت‌های تجاری از طریق تعیین سهمیه برای صادرات و واردات کشورهای عضو را منع می‌کند. البته این اصل استثنایات متعددی نیز دارد که از آن جمله می‌توان مورد کسری تراز پرداخت‌ها و تجارت با کشورهای در حال توسعه را نام برد. به هر حال، چنان‌چه کشوری بخواهد از محدودیت‌های مقداری استفاده کند، حق وضع مقررات تبعیضی را ندارد.

ث) تنظیم قواعد و مقررات صادراتی: گات در زمینه‌ی صادرات و گسترش آن

۱— World Trade Organization (= WTO)

۲— General Agreement on Tariffs & Trade (= GATT)

مقرراتی وضع کرده است. بر این اساس، چنان‌چه کشوری به «دامپینگ»^۱ مبادرت کند (یعنی کالای را در خارج با قیمتی کم‌تر از داخل بفروشد)، سایر کشورها مجازند که با وضع عوارض «ضد دامپینگ» به مقابله با آن برجیزند.

تعداد اعضای گات در ابتدا ۲۳ کشور بود اما تا اوایل دهه ۱۹۸۰ میلادی این تعداد به ۸۳ کشور رسید و پس از آن نیز افزایش یافته است. اعضای گات به‌طور مستمر با یک‌دیگر ارتباط و گفت‌وگو دارند و نشست‌های آن‌ها که به «دور» معروف است، هر چند سال یک‌بار در سطح وزرا برگزار می‌شود. در سال ۱۹۷۳ دور هفتم این مذاکرات در شهر توکیو (ژاپن) برگزار گردید. برخی از نتایج این دور مذاکرات را که به دور توکیو معروف است، به‌طور خلاصه با هم می‌خوانیم :

- ۱- کاهش عوارض گمرکی بین اعضاء به‌طور متوسط به میزان ۴۰ درصد؛ البته این امر عملاً در این حد تحقق نیافت.
- ۲- از بین بردن یا (دست کم) کاهش محدودیت‌های غیرتعارفه‌ای در بین اعضاء؛ این امر در عمل با موفقیت قابل توجهی همراه بوده است.
- ۳- آزادی بیش‌تر تجارت در بخش‌های مختلف اقتصاد به جز حمل و نقل هوایی نظامی.

امروزه این موافقت نامه (گات) به «سازمان تجارت جهانی» تغییر نام داده است.

فعالیت ۶

در مورد اصل تسری رفتار داخلی گفت‌وگو کنید.

۴- سازمان خواربار و کشاورزی ملل متحد (فائو)

سازمان توسعه‌ی صنعتی سازمان ملل متحد (یونیدو)

در بین

مؤسسات وابسته به سازمان ملل متحد، دو سازمان اقتصادی اهمیت ویژه‌ای دارند. این دو عبارت اند از : «فائو» و «یونیدو» که اولی در زمینه‌ی توسعه‌ی کشاورزی و دومی در زمینه‌ی

۱- dumping : ارزان فروشی در کوتاه‌مدت به منظور حذف رقبا از بازار و در نهایت، به‌دست گرفتن بازار است.

توسعه‌ی صنعتی فعالیت دارد.

سازمان فائو در تاریخ ۱۶ اکتبر سال ۱۹۴۵ توسط ۴۴ کشور عضو سازمان ملل متحده تأسیس شد. هدف این سازمان — همان‌گونه که در اساسنامه‌ی آن آمده است — بالا بردن سطح زندگی و بهبود تغذیه‌ی مردم جهان، توزیع مناسب مواد غذایی در مناطق مختلف جهان و در یک کلام، ایجاد «امنیت غذایی» است.

فائو تنها بر علیه «سوء تقدیمه» مبارزه نمی‌کند بلکه در صدد است با ارائه اطلاعات لازم به کشورهای مختلف، بازدهی کشاورزی و سطح تغذیه را در جهان افزایش دهد. مقر این سازمان در رُم (مرکز ایتالیا) قرار دارد.

سازمان توسعه‌ی صنعتی سازمان ملل متحده (يونیدو) در سال ۱۹۶۶ براساس قطعنامه‌ی مجمع عمومی سازمان ملل متحده تأسیس گردید. براساس قطعنامه‌ی یونیدو، هدف این سازمان گسترش توسعه‌ی صنعتی در کشورهای عضو است. یونیدو فعالیت‌های خود را به دو صورت مستقل و هماهنگ کننده انجام می‌دهد. فعالیت‌های مستقل این سازمان شامل جمع‌آوری و ارسال اطلاعات مربوط به فناوری، سازمان‌دهی امور اداری، ارائه کمک‌های فنی و تعلیم نیروی انسانی است. یونیدو مرکز هماهنگ کننده فعالیت‌های صنعتی کشورهای عضو نیز هست و این فعالیت را بیشتر از طریق ارتباط و همکاری نزدیک با نهادهای اقتصادی منطقه‌ای انجام می‌دهد. مقر این سازمان در وین (مرکز اتریش) قرار دارد.

فعالیت ۷-۶

در مورد فعالیت‌های یونیدو گفت و گو کنید.

۵- اکو (ECO)

یکی از سازمان‌های اقتصادی مهم منطقه‌ای «اکو» نام دارد. دلیل اهمیت این سازمان، پایه‌گذاری آن توسط سه کشور استراتژیک و مهم ایران، پاکستان و ترکیه است. این سازمان در ابتدا با نام «آر سی دی» — که نام اختصاری سازمان همکاری عمران منطقه‌ای است — آغاز به کار کرد و بعد از انقلاب اسلامی ایران، با یک وقفه‌ی زمانی با نام «اکو» به حیات خود ادامه داد. سازمان اکو پس از فروپاشی شوروی سابق و پیوستن

چند عضو جدید به آن، از اهمیت قابل توجهی برخوردار شد. اعضای جدید این سازمان عبارت اند از : افغانستان، آذربایجان، ترکمنستان، قرقیزستان، ازبکستان و تاجیکستان. این سازمان هم‌اکنون با ده عضو، حدود ۳۳۰ میلیون نفر جمعیت و ۷ میلیون کیلومترمربع وسعت خاک آن‌ها، هم‌چنین امکانات گستره و فراوان مادی (نظیر نفت و گاز) بعضی از اعضا برای کمک به توسعه‌ی کشورهای عضو، از شرایط مطلوبی برخوردار است.

مهمنترین اهداف اکو به‌طور خلاصه عبارت اند از :

- الف) بهبود شرایط برای توسعه‌ی اقتصادی پایدار کشورهای عضو؛
- ب) اتخاذ تدابیری برای حذف تدریجی موانع تجاری در منطقه‌ی اکو؛
- پ) تهییه‌ی برنامه‌ی مشترک برای توسعه‌ی منابع انسانی؛
- ت) تسريع برنامه‌های توسعه‌ی زیربناهای حمل و نقل و ارتباطات.

از نظر تولید، سه کشور بنیان‌گذار این سازمان پشتوانه‌ی انسانی و توانایی‌های داخلی بهتری دارند و تولیدکننده‌ی محصولات کشاورزی و نیمه صنعتی هستند. از سوی دیگر، پیوستن اعضای جدید به اکو (جمهوری‌های تازه استقلال یافته‌ی سوروی سابق)، توانایی‌های صنعتی سازمان را افزایش داده است. اگرچه هر یک از اعضای جدید در تعداد محدودی از تولیدات تخصص دارند اماً تخصص آن‌ها در تولیدات خود بسیار بالاست و از فناوری‌های پیشرفته‌ای برخوردارند. بدین ترتیب، هر یک از آن‌ها می‌توانند نیازهای متقابل اعضا را تهییه و تأمین کنند.

از نظر تجارت، گسترش تسهیلات تجاری و مبادراتی بین اعضا می‌تواند توسعه‌ی تجارت را بین اعضا تحقق بخشد. این امر هم‌چنین به بهبود نظام بازار و ارتقای سطح کمی و کیفی تولیدات داخلی همه‌ی کشورها کمک می‌کند. در عین حال، بسیاری از تولیدات را که هم‌اکنون به دلیل مقیاس کوچک جنبه‌ی بازاری ندارند، به تولیدات تجاری مبدل می‌سازند.

از نظر کسب فناوری، همان‌گونه که می‌دانیم یکی از راه‌های دست‌یابی به فناوری جدید برای کشورهای در حال توسعه، انتقال فناوری و کسب فناوری‌های نوین است که از راه‌هایی چون برقراری روابط و همکاری‌های اقتصادی با کشورهای صاحب فناوری انجام می‌گیرد. سازمان همکاری اقتصادی (اکو) در این زمینه فرصت مناسبی را فراهم آورده است. دلیل این امر آن است که بسیاری از کشورهای عضو اکو در زمینه‌ی خاصی از

فناوری بالایی برخوردارند؛ از جمله:

- الف) ازبکستان در زمینه‌ی هواپیماسازی و ماشین‌آلات کشاورزی؛
  - ب) قزاقستان در زمینه‌ی هسته‌ای و صنایع دفاعی - نظامی؛
  - پ) قزاقستان، ازبکستان و تاجیکستان در زمینه‌ی غنی‌سازی اورانیم؛
  - ت) آذربایجان و ایران در زمینه‌ی صنایع و تجهیزات نفتی؛
  - ث) ترکیه، پاکستان و ایران در زمینه‌ی صنایع سبک و نیمه سبک صنعتی؛
- به هر حال، «اکو» نیز مانند هر پیمان اقتصادی دیگری مشکلاتی دارد که مانع گسترش روابط بین کشورهای عضو می‌شود.

مهم‌ترین این مشکلات عبارت اند از:

- ۱- نبودن توانایی‌ها و امکانات تولید بعضی از کالاهای سرمایه‌ای در کشورهای عضو اکو و فقدان هم تکمیلی در این زمینه‌ها؛
  - ۲- شباهت اقتصادی و تولیدات مشابه بین برخی از اعضای اکو به ویژه ایران، پاکستان و ترکیه و وجود رقابت میان آن‌ها و در نهایت، کاهش کارایی اکو؛
  - ۳- عدم اطمینان سیاسی و تفاوت در ایدئولوژی حاکم بر کشورهای عضو.
- زبان رسمی اکو انگلیسی است و هر کشوری که از نظر جغرافیایی با اکو هم‌جوار است و با اهداف آن موافقت دارد، می‌تواند به عضویت آن درآید.

در ساختار کنونی سازمان اکو، شورای وزیران خارجه‌ی کشورهای عضو در رأس قرار دارند و حداقل سالی یک بار به‌طور متناوب در کشور یکی از دولت‌های عضو تشکیل جلسه می‌دهند. شورای قائم مقامان وزارت امور خارجه، رکن بعدی سازمان است. شورای برنامه‌ریزی متشكل از رؤسای سازمان‌های برنامه‌ی دولت‌های عضو است که آن‌ها نیز حداقل سالی یک بار تشکیل جلسه می‌دهند. کمیته‌های فنی اکو، دبیرخانه و سازمان‌های تخصصی از دیگر اجزای تشکیلاتی سازمان اکوست.

فعالیت ۸

در مورد مجموعه‌ی توانایی‌های اقتصادی کشورهای عضو اکو گفت و گو کنید.

۶- سازمان کشورهای آسیای جنوب شرقی (آ.سه.آن)

یکی از

نهادهای منطقه‌ای نسبتاً قدیمی در شرق آسیا «آ.سه.آن» نام دارد. این سازمان یک سازمان اقتصادی بین‌المللی است و در سال ۱۹۶۷ و با عضویت کشورهای مالزی، فیلیپین، تایلند، اندونزی و سنگاپور تأسیس شده است. هدف از تأسیس آ.سه.آن، برقراری همکاری‌های اقتصادی بین کشورهای جنوب شرقی آسیا بوده اما عملاً در این زمینه موفقیت چندانی نداشته است. دلیل این عدم موفقیت را می‌توان در یکی از گزارش‌های «اکافه» (E.C.A.F.E) (کمیسیون اقتصادی برای آسیا و خاور دور وابسته به سازمان ملل متحد) دید.

براساس این گزارش، عوامل عدم موفقیت در همکاری‌های منطقه‌ای در آسیا عبارت‌اند از: عدم همکاری‌های سیاسی، بُعد مسافت، رقیب بودن کالاهای تولید و بالاخره اختلاف درجه‌ی توسعه در کشورهای منطقه.

پرسش

- ۱- سازمان‌ها و نهادهای اقتصادی منطقه‌ای و جهانی چگونه سبب صلح و ثبات می‌شوند؟
- ۲- صندوق بین‌المللی پول برای تحقق چه اهدافی تشکیل شده است؟
- ۳- بانک بین‌المللی توسعه و ترمیم به چه منظوری به وجود آمد؟
- ۴- شرایط اعطای وام سازمان بین‌المللی توسعه و مؤسسه‌ی مالی بین‌المللی را مقایسه کنید و تفاوت‌ها و شباهت‌های آن‌ها را بگویید.
- ۵- اصل دولت کامله‌الوداد در سازمان تجارت جهانی به چه موضوعی اشاره دارد؟
- ۶- هدف از تأسیس سازمان خواربار و کشاورزی ملل متحد (فائو) چه بوده است؟
- ۷- اهداف اکو را ذکر کنید.
- ۸- چه عواملی از گسترش روابط بین کشورهای عضو اکو جلوگیری می‌کند؟

فهرست

بخش اول — مقدمات

۱	فصل اول: اقتصاد چیست؟
۱۶	فصل دوم: حسابداری ملی
۲۸	فصل سوم: عرضه و تقاضا

بخش دوم — تولید

۳۸	فصل اول: تولید و عوامل تولید
۴۷	فصل دوم: نیروی انسانی

بخش سوم — آشنایی با برخی نهادهای اقتصادی

۵۶	فصل اول: پول
۷۱	فصل دوم: بانک
۸۲	فصل سوم: بورس

بخش چهارم — توسعه‌ی اقتصادی

۹۱	فصل اول: مفاهیم و معیارهای توسعه
۱۰۴	فصل دوم: استقلال اقتصادی
۱۱۲	فصل سوم: توزیع درآمد و فقر

بخش پنجم — دولت و اقتصاد

۱۱۸	فصل اول: نقش دولت در اقتصاد
۱۲۸	فصل دوم: بودجه‌ی دولت
۱۴۴	فصل سوم: دولت و توسعه

بخش ششم — اقتصاد جهان (نظام اقتصاد بین‌الملل)

۱۵۳	فصل اول: تجارت بین‌الملل
۱۶۲	فصل دوم: آشنایی با برخی نهادها و سازمان‌های مؤثر در اقتصاد جهان